

JÓZSEF ATILA TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR

Szántó Imre

A HELYTÖRTÉNETI KUTATÁSOK
ELMÉLETI ÉS MÓDSZERTANI
KÉRDÉSEI

NEMZETI TANKÖNYVKIADÓ

[Erdélyi Magyar Adatbank]

JÓZSEF ATTILA TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCÉSZETTUDOMÁNYI KAR

Szántó Imre

A HELYTÖRTÉNETI KUTATÁSOK
ELMÉLETI ÉS MÓDSZERTANI
KÉRDÉSEI

KÉZIRAT

NEMZETI TANKÖNYVKIADÓ, 1997
BUDAPEST

A jegyzet tartalmáért a szerző felel.
Megjelent a Nemzeti Tankönyvkiadó műszaki gondozásában
Felelős főszerkesztő: Palójtay Mária
Műszaki szerkesztő: Dobó Ferencné
17,9 (A/5) iv terjedelemben
12. változatlan kiadás – 1997
J 2-779

Készült a Kaloprint Nyomda Kft-ben
Felelős vezető: Illés János igazgató
Munkaszám: 548

ELŐSZÓ

Napjainkban egyre fokozottabb mértékben jelentkeznek az igény településeink multjának megismerése iránt. Széles tömegek kíváncsiak arra, hogy egy-egy faluban, városban hogyan éltek elődeink, s miképpen zajlott le az a folyamat, amely végül is elvezetett a felszabaduláshoz. Elődeink alkotó munkájának megbecsülése a kései unokákat a teremtő, építő munkában megnyilvánuló hazaszeretetre neveli. Éppen ezért nagyon is időszerű kérdésnek tartjuk a szocializmus felépítésének időszaka szempontjából a helytörténet jelentőségének tisztázását. A tömegek helytörténeti, honismereti kutatása nemcsak a tudománynak adhat értékes támogatást. Ez a mozgalom több is ennél. Az MSZMP IX. kongresszusának határozata a hazafias nevelés lényeges elemének jelöli meg a honismereti mozgalmat.

Érdemes itt felidézni e határozat ide vonatkozó részét: "A szocialista hazafiság . . . magában foglal minden igazi értéket, melyet évszázadok során a magyar nép teremtett, de nem táplálkozhat kizárólag a mult forrásaiból. Szocialista vívmányaink joggal tölthetnek el bennünket nemzeti büszkeséggel". E megállapítások szellemében találkozunk össze sok helyütt az igényes, tudományos kutató és feldolgozó munka lelkes érdeklődők, szorgalmas iskolások és felnőttek társadalmi tevékenységével. A hazai föld titkait kutatók jobban megértik mai törekvéseinket is. Saját kutatásaikból rájönnek arra, hogy mai építőmunkánkkal azokat az eszményeket valósítjuk meg, amelyeket egy ezredév történelme készített elő és érlelt megvalósítható tervvé.

Nem kis mértékben a történelem szakos pedagógusok megtisztelő feladata, hogy tevékeny részvevői legyenek a helytörténeti kutatásoknak és a kutatások eredményei népszerűsítésének. Ennek érdekében a bölcsészettudományi karok nappali tagozatának tanterve előírja, hogy a történelem szakos egyetemi hallgatók speciális kollégium keretében nyerjenek bevezetést a helytörténeti kutatás módszereibe. A Tanárképző Főiskolákon "A helytörténeti kutatás módszertana" a történelmi proszeminárium keretében folyik az I. félévben heti egy órában, amihez — a szükséges jártasságok megszerettetése végett — heti egy óras gyakorlat járul.

Jegyzetünk abban próbál a történelem szakos egyetemi és főiskolai hallgatóknak segítséget nyújtani, hogy a helytörténetet, annak jelentőségét, tartalmi és módszertani kérdéseit minél alaposabban elsajátítsák, s minél hatékonyabb ösztönzést nyerjenek az önálló tudományos kutató munka vég-

zéséhez. Utmutatónk kritikailag felhasználja az eddig rendelkezésünkre álló módszertani munkákat. Igyekszik meghatározni a kutatás által elsősorban feltárandó, megválaszolendő legfőbb kérdéseket. Ismerteti azokat a forrásokat, amelyeknek alkalmazása, illetőleg feldolgozása a helytörténeti kutatást lehetővé teszi és megadja a forrásanyag felhasználásának módszerét. Végül közli a vonatkozó legfőbb művek bibliográfiáját. A helytörténet művelőit szeretnénk hozzásegíteni ahhoz, hogy az azonos tárgykörű és szintű kutatások — legalább a főbb kérdésfeltevéseket és az alkalmazott módszereket illetően — megközelítően azonos szinten folyhassanak, anélkül természetesen, hogy a kötelező séma igényével lépni fel.

Ugy gondoljuk, hogy jegyzetünk a helytörténeti kutatások módszerének és feladatainak megismertetésével, továbbá az iskolai oktató-nevelő és a népművelő munkának az elősegítésével is támogatást tud nyújtani a pedagógus pályára készülő történelem szakos egyetemi és főiskolai hallgatóknak, a történelem szakos tanároknak és a honismereti szakköri mozgalom résztvevőinek.

I. A HELYTÖRTÉNETIRÁS JELENTŐSÉGE ÉS FELADATAI

A helytörténetírás éppugy, mint a történetírás általában véve, — eszköz az uralkodó osztály kezében, hogy azzal az embereket saját érdekében befolyásolja és nevelje. A hazaszeretetre való nevelés egyik jelentős tényezője a hazai táj szeretete, mert a haza fogalmának is egyik legerősebb valóságeleme a szülőföld, a lakóhely, vagy az a vidék, amely jóban és rosszban életünknek szerves része, amelyhez Igen erős érzelmi szálak fűznek.

A dolgozó nép mindig féltette "azon földet, melyet őseinek vére nedvesített". Mi nem értünk egyet azzal a felfogással, mely szerint a haza fogalma az osztálytársadalomban tisztára nemesi kitalálás, "uri huncutság". A helyett, hogy a nép haza-fogalmának a létezését mindenestől átutalnánk a hamis tudat kategóriájába, igyekszünk megvizsgálni a népi haza-fogalomnak a "szűkebb haza", a lakóhely szeretetében megmutakozó objektív alapját és annak — megváltozott történelmi körülmények között — szocialista hazafisággá való tágulását.

A béke és a haladás ellenségei, a reakciós imperialista uralkodó osztályok igyekeznek minden eszközzel elferdíteni a haza és a lakóhely fogalmának helyes értelmezését, hogy ezáltal a néptömegek haza- és szülőföld-szeretetében rejlő hatalmas erőt saját céljaik szolgálatába állítsák. Mi azt szeretnénk alátámasztani, hogy a szülőföld szeretete a szocializmus építésének mai szakaszában, a szocialista nemzetek korszakában is beleilleszthető a szocialista hazafiságba és összekapcsolható a proletár internacionalizmussal, sőt annak szerves, elválaszthatatlan része.

A haza fogalmának tartalmi jegyeihez közelítve megállapíthatjuk, hogy sok közös vonást mutatnak az otthon és a szülőföld fogalmával. Mindenesetre meggondolkodtató a haza szó rokonsága nyelvünkben — de némely más nyelvekben is — a "ház"-zal, az otthont jelző kifejezésekkel (home, Heimat). Az egyezés nem véletlen; valamikor — kialakulása idején — a haza fogalma még igen közel állt az otthon fogalmához, s ebből az ősi közelségből sokat megőrzött máig is.

A hazát azonban nem azonosíthatjuk egyszerűen egy földrajzilag körülhatárolható területtel, többnyire az állam területével. Az ilyesfajta polgári felfogás természeti adottságokkal akar jellemezni egy olyan tudatjelenséget, amelynek valamennyi megnyilvánulásában megmutakoznak az érzelmi szálakkal erősen átitatott emberi kapcsolatok. A földrajzi tényező mintegy áttételesen játszik szerepet a haza fogalmában, amennyiben a föld-

terület és a rajta élő emberi közösség társadalmi viszonylatát fejezi ki. Akkor járunk el helyesen, ha az emberi-társadalmi kapcsolatokat állítjuk előtérbe, ha ezek jellegében keressük a haza-fogalom mindenkor döntő jegyét. A földrajzi összetevő és az emberi-társadalmi kapcsolatok szoros összetartozásának a módja, mértéke és jellege azonban a mindenkori társadalmi viszonyoktól függ, ezek pedig végső soron mindig a termelő munkára vezethetők vissza, amelynek során az ember a földrajzi tájat, a vadon tenyészettet kultúrtájjá, otthonná és hazává alakítja.

A haza tehát nem egyszerűen lakóhely, szállásterület, hanem ember és föld olyan kapcsolata, amely a termelőmunka meghatározott — viszonylag magas, természetátalakító — fokán jöhet létre. Ehhez állandó helybenlakás, rendszeres földművelés mellett a munkamegosztásnak az a foka szükséges, amikor az elkülönülő ipar alapot szolgáltat a városias irányú fejlődésnek. Ezen a fejlődési fokon — tehát a néppé válás után — az osztálytársadalom keretei között, a haza alkalmasint olyanféle értelemben szerepelhetett, amit később — a fogalom további bővülését követően — a "szűkebb haza", a lakóhely kifejezéssel jelöltek. A természeti gazdálkodás állapotában nagyjában tehát az otthon, a lakóhely környékét, azt a vidéket jelentette, amellyel az egyén, illetőleg a közösség közvetlen kapcsolatban állt.

A "szűkebb haza" fogalmának tágulását az árutermelés, illetőleg a különböző vidékek közt ezzel, valamint ennek alapján a politikai viszonyok és az osztályharc magasabb formáinak kialakulásával kapcsolatosan megélénkülő összeköttetés hozta meg. A "szűkebb" és "tágabb" haza fogalmának egybemosódásának kezdetei — kivált az uralkodó osztály gondolatvilágában — megfigyelhető már a feudalizmus időszakában, az egybemosás tudatos törekvésként jelentkezik a burzsoázia ideológiájában.

Nyilvánvaló, hogy az egyes osztályok, rétegek számára a hazafogalom nem jelentette ugyanazt. Mit jelentett a haza fogalma a feudális uralkodó osztály számára? A feudális társadalom közösségi ideológiája nálunk is az államhoz (regnum), a nemesi ország politikai egységéhez (natio Hungarica) fűződött. Majd a XVII. századtól fogva, amikor a magyar nemesség szembe helyezkedett a központosító Habsburg államhatalommal, az idegenuralom elleni harcban és a török iga sulya alatt az "édes haza", "szegény nemzetünk" eszméje objektíve arra szolgált, hogy elfedje a kibékíthetetlen feudális osztályellentéteket és a kizsákmányolt parasztokat felsorakoztassa a Habsburgokkal küzdő nemesek mögé. Ez a feudális nemzeti ideológia fejlődött tovább 1790-től a magyar nemességnek új gazdasági-politikai szükségleteinek megfelelően. Így a szülőföld szeretete, a tágabb értelemben vett hazaszeretet osztálykülönbség nélküli sorsközösséget jelentett. A haza és a hazaszeretet ilyen megfogalmazása 1790-1848 között még haladó törekvést tartott. De az 1867-es kiegyezés után mindinkább a nemzeti piac feletti egyeduralmaságot és a kizsákmányoltak osztályharcának fokozatos lefegyverzésére való törekvést jelentette. A feudális alapú, de polgári eszméket befogadó nemzeti ideológia az "imádott szent haza" fogalmát arra használta fel, hogy továbbra is fenntartsa — és a polgári rend viszonyai között kiépítse a saját

anyagi, politikai és ideológiai hatalmát, elsősorban a parasztsággal, majd a munkásosztállyal szemben.

A dolgozó emberek mindig szerették lakóhelyüket, szülőföldjüket. Számptalan példát sorakoztathatnánk fel annak bizonyítására, hogy ez a lakóhely-, szülőföldszeretet évszázadokon át milyen erősen élt dolgozó népünk szívében. Mi az, amit a haza a nép számára akkor jelenthetett? Mi mozgósította a Nándorfehérvár alá özönlő szántóvetők, aratók, kapások tömegeit a török ellen? Mi lelkesítette az "életükért, kedveseikért és szeretett hazájukért viaskodó" egri várvédőket? Milyen reális viszonyok, milyen objektív érdekek tükröződnek vissza a "nemes hazával" szembenálló "szegény-haza" eszméjében?

Mindenesetre kezdettől fogva magában foglalja és mindvégig tartalmazza ez a "szegény-haza"-eszme a lakóhely, a szülőföld fogalmát, továbbá a jobbágnak meglevő — bármily nyomoruságos — lét- és munkafeltételeit, kifejezi ragaszkodását az általa használt földhöz, vagyonkájához, munkaeszközeihez. Ezekhez a mégoly nyomoruságos munka- és létfeltételekhez való ragaszkodás, ezek megtartására, megvédésére, megjavítására, a gazdasági emelkedés kivivására irányuló törekvése igen fontos tartalmi mozanata az alávetett osztály hazafogalmának, hazafiságának. Ez a népi hazafogalom objektív alapja, igen kevésnek tűnő, de a fejlődés nagy távlatai csillannak meg benne.

A nemzeti érzés gyökerei tehát viszonyulnak a feudális burzsoá nemzeti ideológiába. Ezért elkerülhetetlenül reakciós, nacionalista vonások is tapadnak hozzá. S ez nem közömbös kérdés számunkra napjainkban, amikor arra törekszünk, hogy népünknek lendületét, érzelmi és akarati egységét a nemzeti őrzésnek a szocializmus erőforrásaként való felszabadításával, s ezen keresztül népünk egész erkölcsi és szellemi alkotóerejének kibontakoztatásával biztosítsuk. A burzsoá érdek által létrehozott nemzeti érzés még a szocialista társadalomban is fontos politikai erő marad. Éppen ezért meg kell keresnünk a nemzeti ideológiának azokat az elemeit, amelyek a fejlődés mai fokán is megőrizhetők és beépíthetők az internacionalista-szocialista ideológiába. Ezeket az eszmei erőket a szocializmus építésének erőforrásává kell tennünk, nehogy akaratlanul is eljussunk oda, hogy megfosszuk népünket hazaszeretetre, a haza megvédésére buzdító haladó hagyományainak egy részétől.

Amíg a nép elnyomatásban sanyalódott, amíg lakóhelyének gazdagsága, a föld, a nyersanyagok és gyárak magántulajdonban voltak, addig a lakóhely szeretete ellentmondásos és szükkörű volt. Először a szocializmus teremtett új, alkotó s valóban emberi lakóhely-öntudatot. Az osztálytársadalomban a lakóhely-fogalom osztályhoz kötött; mindenkor az uralkodó osztály érdekeit szolgálja. A kapitalizmusban a burzsoáziát, nálunk viszont a munkásosztályt, a vele szövetséges parasztságot és egyéb dolgozó rétegeket. Világosan kell tehát látnunk, hogy a lakóhelyfogalmat a különböző osztályok különbözőképpen használják.

A polgári lakóhely-fogalom a feudalizmus elleni harcban, a nemzet

válás útján haladó, progresszív szerepet játszott. A lakóhelyismereti, helytörténeti kutatás közel ötszáz éves hagyományokra tekint vissza. A humanizmus legnagyobb teljesítményének tekintjük, hogy az isteni gondviselés helyett a cselekvő embert és környezetét, a természetet állította az érdeklődés középpontjába. A XV. század végén és a XVI. század kezdetén — a humanizmus és a reformáció korában — az emberek mind szorosabb kapcsolatba kerültek a természettel, a lakóhellyel, s kezdték tekintetüket annak szépségeire és multjára irányítani. A helytörténetet Angliában az új, felemelkedő osztály kezdte tanulmányozni, amikor a kapitalizmus kialakulása felbomlasztotta a feudális társadalmat. A helytörténeti elemek alkalmazásának a gondolatát az oktatásban Comenius vetette fel. Ezt a gondolatot Pestalozzi, majd Salzmann és Guts-Muths vitték tovább a felvilágosodás korában. A német földön kialakuló polgári törekvések egyik jelentős előfutárja, Justus Möser, 1768-ban jelentett meg összefoglaló jellegű helytörténeti művét, az "Osnabrückische Geschichte"-t. Az ő nevéhez fűződik a tudományosan művelt helytörténet első szárnypróbálgatása. Möser a felvilágosodás századában az első olyan tudatos helytörténetíró, aki felismerte ennek fontos politikai-pedagógiai jelentőségét. Először Hettner mondta ki, hogy a lakóhelyismeret nem a szülőföld természeti viszonyainak ismerete, nemcsak történelmének áttekintése, hanem mindenképp környezetismeret, amelynek feladata a fiatalokat annak a tájnak a megértésére rávezetni, amelybe sorsuk helyezte őket.

De amikor a burzsoázia uralkodó osztállyá vált, a polgári lakóhely-fogalom ideológiai eszközzé vált kezében a munkásosztály elnyomására. Az egyedüli, amit a dolgozóktól a feudális urak és a kapitalisták sem tudtak teljesen elragadni, — a természet, a természet szépsége, ami körülvesz bennünket. A polgári felfogás azonban a lakóhelyet úgy tekintette, mint valami örökérvényű, megváltozhatatlan szigetet, mint csendes, nyugodt sarkot, ahol a kispolgár, aki aggódva figyeli a civilizáció és a technika fejlődését a kapitalizmusban, fáradalmait és zaklatottságát kipihenheti. A burzsoázia megpróbálta a lakóhely-fogalmat bizonyos romantikus, érzelmileg túlfűtött szülőföld-rajongásra korlátozni, hogy ezzel a kizsákmányolt tömegeket visszatartsa az önálló, aktív politikai tevékenységtől. Ugyanilyen értelemben hozza összefüggésbe egyik polgári helytörténész a Horthy-korszakban a falumonográfia elkészítését az otthon szeretettel: ". . . A falumonográfia az otthon szeretet felébresztésével is igen fontos feladatot tölt be, növeli a faluhoz, az otthonhoz való ragaszkodást, erősíti annak megbecsülését, ami viszont elősegíti a faluért, a társadalmi közösségért való munkálkodást. A faluhoz ragaszkodás a nemzethez tartozás tudatát is felébreszti a népben, ez pedig megóvjá a társadalomellenes magatartástól (Mészár Oszkár: A községi monográfiákról. Bp. 1935.)

A burzsoázia a lakóhelyet szívesen azonosította a szülőhellyel, vagy a felüdülés erőforrásával. Mint minden élőlényt, úgy az embert is bizonyos környezet, milió vesz körül. Ebbe mindnyájan beleszületünk. Ez a milió azonban csak akkor válik számunkra "Heimat"-tá, ha azzal valahogyan lel-

kileg összenövünk. "Ismeretesek a római költő szavai a kifejezhetetlenül édes vonzerőről — írja Kossuth —, mellyel a szülőföld bir. Ennek az édes vonzerőnek kutféje nem maga a születés ténye, hanem a gyermekkor kedves emlékezetei, melyek az embert sirig kísérik, kitörölhetetlenül, felejthetetlenül". Ebből következik viszont, hogy szülőhelyünk egyuttal még nem a "Heimat"-unk.

A proletár számára a vigasztalan és sötét bércszárnya, ahol mint gyermek felnövekedett, sohasem volt szűkebb hazája, édes lakóhelye. A munkás számára a kapitalizmusban a lakóhely, a "szűkebb haza", állandóan ellentmondásosan jelentkezett. Kemény politikai küzdelmekben úgy kellett a "szűkebb hazát", a lakóhelyet is kiharcolnia magának. Az ember a lakóhelyét munkája és társadalmi tevékenysége által állandóan fejleszti, de csak a szocializmusban tudja igazán humanisztikusán és igazán szépen alakítani. Aki ma még csak azt a földet szereti, amely szüntelenül szépülő otthonává változott, s becsüli azokat, akik e változásokat véghezvitték, az már elindult azon az uton, hogy tudatában végérvényesen egygyé olvadjon a szocialista társadalmi rend és a haza fogalma. Ne becsüljük hát le a táj, a szülőföld szeretetét. A lakóhely szeretete ugyanis nem passzív, hanem a szocializmus felépítésében való aktív részvételben valósul meg.

A polgári felfogás a szülőföld, az otthon alatt "a természetnek azt a darabját" érti, "amely a népet állandóan körülveszi, amelynek a nép egy része, amellyel összenőtt, amelyben megél, amelyet ismer és amelyet így szeret is". A szocialista lakóhely-fogalom azonban nemcsak a természethez, egy bizonyos helységhez vagy vidékhez való viszonyt foglalja magában, hanem a megfelelő társadalmi környezethez és annak történelmi multjához való viszonyt is. A szocialista lakóhely az emberek természetes és szociális életköre, amellyel politikailag, gazdaságilag, kulturálisan, értelmileg és érzelmileg szorosan össze vannak növe és amelynek fejlesztéséért, megváltoztatásáért aktívan — a szocializmus szellemében — minden erejüket latba vetik.

A szocialista lokálpatriotizmus nélkülözhetetlen erőforrás a társadalom életében, helyileg és országosan is. A szülőföldhöz, lakóhelyhez, munkahelyhez fűződő szeretet és az ezek korszerű alakítására kifejtett szellemi vagy fizikai erőfeszítés és felelősségérzet nemcsak helyi jelentőségű, hanem az össztársadalmi fejlődésnek is egyik legfőbb tényezője. A nemzeti fejlődés ugyan nem egyszerűen a helyenként elért eredmények összegezéséből tevődik össze, annál több is, és végső minőségében más is. Mégis annyira bizonyos, hogy a helyi fejlődés az országos fejlődésnek nélkülözhetetlen, szerves alkotóeleme és tényezője. A szocialista lokálpatriotizmus és a szocialista patriotizmus tehát nemcsak kölcsönösen kiegészíti, hanem kölcsönösen fel is tételezi egymást.

Mind a helyi, mind a nemzeti közösségek fejlődése csak úgy és akkor épülhet szilárd alapokra, ha szervesen beletartozik az emberiség egyetemes fejlődésének társadalmilag és történelmileg lehetséges és esedékes áramába. Ha tehát a helyi és nemzeti közösség életének alakulása nemcsak

a multhoz képest jelent számottevő előrehaladást, hanem egészében és részleteiben is igyekszik megközelíteni a világszínvonalat, vagyis céljaiban, tartalmában és formáiban világtávlatban is korszerű. A szocializmusban tehát a szocialista lokálpatriotizmus, patriotizmus és internacionalizmus hármassága a biztos alap, amelyen a társadalom élete korszerűen felépülhet.

A helytörténeti kutatás jól elősegíti a helyi lakosságban azoknak a — településhez fűződő — érzelmi szálaknak a kialakulását és megerősödését, amelyek cselekvésre szólítják az embereket a helyi tervek megvalósítására. A legfontosabb feladatokat az országos tapasztalatok alapján két csoportba lehet foglalni:

a) Az egyik a helyi életviszonyok közvetlen segítése a város-, illetve községpolitika keretében.

b) A másik a helyi múlt értékeinek feltárása, a lokálpatrióta tudat erősítése érdekében.

Helytörténeti kutatásaink és ismeretterjesztésünk célja az legyen, hogy a magyar nép haladó, demokratikus, forradalmi és szocialista hagyományainak felelevenítésével erősítsük a nemzeti összefogás és a szocialista hazafiság gondolatát. Ezért a helytörténet művelője a jelenlegi problémákból és abból a társadalmi szükségességből induljon ki, amely a szocializmus megteremtését, felépítését követeli meg. A jelen elemzéséből gyakran meglepő ösztönzéseket kaphat ahhoz, hogy aktuális kérdéseket és problémákat helytörténeti síkon kutasson, s azzal — a szó legnemesebb értelmében — népművelővé is válhat. Ugyanakkor azonban azt sem szabad szem elől tévesztenünk, hogy a közvetlen társadalmi környezettel, a szülőfölddel kapcsolatos élményeket a hazát alkotó nép, az egész ország földjének, történetének s kulturájának megismerésével és szeretetével kell egyesítenünk.

A burzsoázia arra használja fel a helytörténetet, a honismeretet, hogy sovíniszta és fasiszta gondolatokat terjesszen a tömegek között. A honismeret a mi számunkra sem valami öncél, hanem a szocialista hazafiságra nevelés egyik nem lebecsülhető eszköze. Mi azért kutatjuk és dolgozzuk fel lakóhelyünk történetét, hogy a múlt haladó hagyományainak megismeréséből új erőt merítsünk, a nem haladó hagyományok megismeréséből tanuljunk a jelen számára, hogy elődeink harcaiból és dolgozó hétköznapjaiból példát vegyünk, hogy szűkebb hazánkat, lakóhelyünket még szebbé tegyük és még biztosabban járjunk a szocializmus építésének útján.

A helytörténet az igaz hazafiságot az alkotó munka megbecsülésével kapcsolja össze, vagyis a teremtő-építő munkában megnyilvánuló hazaszeretetre nevel. A kutatás és nevelés középpontjában is a dolgozó emberek állnak, akik a múltban helységük igazi jellegét megadták (vagy a jelenben is megadják), munkások, parasztok, iparosok, értelmiségiek, akik fáradtságos munkával a vad tájat művelés alá fogták, a folyókat megzabolázták, a mocsarakat lecsapolták, az erdőket művelés alá kiirtották, a falvakat, vá-

rosokat és a palotákat felépítették, bányákat tártak fel, gyárakat építettek, egy szóval: a természetet mind nagyobb mértékben az emberek szolgálatába állították. A helytörténet kétségkívül annak felismeréséhez vezet el bennünket, hogy egyrészt egyéni életviszonyainkat a mult harcai és szorgos alkotómunkája határozzák meg, másrészt, hogy lakóhelyünk arculata a jövőben a mi törekvéseinktől és erőfeszítéseinktől függ. A helytörténeti ismeretek alapján élénk tárulnak a mult hatóerői: nemcsak azt tanulhatjuk meg belőle, hogy ki és mi vitte előre a fejlődést, hanem azt is, hogy ki és mi akadályozta azt. Ezzel a helytörténet lényeges alkotórészévé válik szocialista nevelésünknek. A párt és a Hazafias Népfrent nem egy alkalommal hívta fel figyelmünket többek között arra is, hogy bátrabban, lelkesebben nyuljunk haladó hazafias hagyományainkhoz, hogy nemzeti történelmünk és művelődésünk gazdagabban feltárt örökségével alapozzuk meg ifjuságunk és dolgozó népünk hazafias nevelését.

A Magyar Szocialista Munkáspárt IX. kongresszusán Kádár János mondotta a Központi Bizottság beszámolójában: "Népünkben erős a hazaszeretet érzése, történelmi multunk, nemzeti kulturánk értékes hagyományainak őrzése, ápolása. A multban az uralkodó osztályok, a nemesség és példájukat követve a burzsoázia az alkotmányon kívül helyezte, jogtalaná tette a dolgozó népet. De még akkor is a mostoha sorsra kárhoztatott dolgozó nép volt a haza igazi védelmezője, a nemzet fenntartó ereje. A nép akkor is szerette a szülőföldet, a hazát. Százszor inkább szereti ma, amikor a szülőföld, a nép saját, igazi, édes hazájává vált, amikor a haza és a magyarság fogalma azonos a független országban szabadon élő néppel és a társadalmi haladással, az emberiség jövőjét jelentő, szocialista társadalom emelkedő, hatalmas művével".

Munkás elődeink nehéz élete, nyomora és áldozata nem volt hiábavaló; mi vagyunk — megváltozott történelmi körülmények között — jogos örököseik, s mi visszük teljesebbé értékes örökségünket. Ezzel válik a helytörténet olyan eszközzé, amelynek segítségével az ifjuságot — és a felnőtteket is — megtanítjuk nyitott szemmel járni saját házuktáján, akik nem mint valami magától értetődőt fogják fel elért eredményeinket, hanem úgy értékelik, hogy azokat úgy kellett foggal és körömmel kiharcolni. S ezt az elődeinktől kapott értékes örökséget nekünk kell most még szebbé és még értékesebbé tenni, a szűkebb hazában —a szülőföldön — éppugy, mint a Magyar Népköztársaság egész területén.

A helytörténeti munkára — említett eszmei feladatai mellett — gyakorlati feladatok is hárulnak, A helytörténetírás fontos szerepet tölthet be a gyakorlati vonatkozású helyi ismeretek feltárásában. A napirenden levő településtervezés, a község- és városfejlesztési tervek megalapozott kidolgozása nem nélkülözheti az illető település multjának reális ismeretét. A helytörténetírás által feltárt gazdaság-, társadalom- és kulturtörténeti ismeretek reálisabb és árnyaltabb párt-, tanácsi és termelőszövetkezeti munka végzését teszik lehetővé.

Igy pl. a helység agrártörténete megismertethet bennünket a régi ko-

rok különféle eljárásaival, s ezeknek az ismerete, ha nem is teszi lehetővé, hogy közvetlenül növeljük a hozamokat, de a felesleges buktatók elkerülésének egyik fontos tényezője lehet. Sok esetben ugyanis a szocialista közös gazdaságok egy-egy volt nagybirtok földjeit ölelik fel, vagy annak közvetlen környezetében terülnek el. Bár szocializmust építő korunkban gyökeresen más gazdasági és társadalmi viszonyok között élünk, mint a felszabadulás előtt, mégsem mondhatunk le e téren sem azokról az előnyökről, amelyekkel a múlt ismerete kecsgetet bennünket.

A helytörténet jelentős mértékben hozzájárul az oktató-nevelő munka magasabb színvonalra emeléséhez is. A helytörténeti érdeklődés felkeltése és fejlesztése, a helytörténeti kutatások eredményeinek felhasználása gazdagítja az iskolai történelemoktatást, s ennek jelentősége felmérhetetlen a tanulók hazaszeretetének, erkölcsi tulajdonságainak alakítása, fejlesztése terén. A helytörténet tényei, eseményei és jelenségei elsősorban azért fontosak, mert visszatükrözik a magyar nép történetének anyagában tárgyalt általános jelenségeket, folyamatokat, és az igaz hazafiság, a haza fogalmát az ifjuságnak a szülőföldjével, környezetével kapcsolatos első friss és mély élményeivel kapcsolják össze.

A szocialista pedagógiában s a népművelésben vajmi keveset használt a nevelő frázisoságra épített, retorikai jellegű tanítása. A helytörténeti kutatás eredményeinek ismertetése nem csekély nevelési haszonnal is jár, mert konkrét képekben támasztja alá az absztrakt fogalmakat, gondolkodásra, összevetésre szoktatja a tanulót és felnőttet egyaránt, és rákényszeríti a látottak-hallottak tárgyyszerű racionális feldolgozására. A helytörténetnek azért is nagy a nevelési jelentősége, mert lehetőségeket ad a múlt értékeinek közvetlen, élményszerű átélésére, biztosítja, hogy a ma élő nemzedék tárgyi közelségben ismerje meg a korábbi nemzedékek termelő és alkotó munkáját. A helytörténet tehát hozzásegíti az embereket annak felismeréséhez, hogy ők nemcsak szemlélői és passzív részvevői saját koruknak, hanem építői és alkotói is.

Különösen szükségesnek tartjuk hangsúlyozni a helytörténetnek az élettel kapcsolatos vonatkozásait napjainkban. Oktatási rendszerünk reformja kötelezően írja elő azt az alapvető célt, hogy az ifjúságot az életre kell nevelni, hogy közel kell vinni a termeléshez és hogy fokozni kell az oktatás-nevelés eszmei, politikai, világnézeti és módszertani színvonalát. A helytörténet tanítása, népszerűsítése szinte kimeríthetetlen lehetőségekkel rendelkezik, ha nem a munka egyes szakkérdéseit, szakmai részleteit, hanem általános társadalmi és emberi vonatkozásait ragadjuk meg, s fokozottan érvényesítjük a további nevelő munkánkban. Iskoláinknak elsősorban olyan nevelési eszményeket kell a diákok elé állítani, — mint pl. az alkotó, teremtő munka megbecsülése, igénylése és szeretete —, amelyek az értelmi és érzelmi nevelés szempontjából egyaránt a szocializmus építésének hétköznapijaira készítene elő. Azáltal, hogy a helytörténet előterében — a maga konkrét történelmi megnyilvánulásaiban — a szocialista erkölcs alap-

ját képező alkotó és teremtő emberi munka áll, tanítása, ismertetése fontos műhelyévé válhat a szocialista embertípus kifermálásának.

A helytörténeti kutatásnak, a helyi anyagnak az iskolában történő felhasználása csak úgy válik eredményessé, és csak úgy van meg egyáltalán jelentősége és értelme, ha az anyag úgy jelenik meg, mint a magyar történelem egészének egy része. Csak így valósíthatjuk meg azt a feladatot, amely a szocialista társadalom felépítésében a történettudományra és az erre támaszkodó történelemoktatásra hárul. E feladatot csupán a helyi történeti anyagon keresztül nem valósíthatjuk meg, ezért nem szabad az egész ország történetét helyi anyaggal helyettesíteni. A helyi anyag tehát csak mint a nagy keret egyik képe szerepelhet mintegy példaként a magyar nép történetének példákkal való bemutatására.

A helytörténeti kutatások eredményeit azonban nemcsak az iskolai órákon használhatjuk fel az oktató-nevelő munkában, hanem a tanítási órán kívül a szakköri foglalkozásokon és a felnöttek nevelésében, a népművelésben is. Éppen a helytörténeti kutatás ad a nevelőnek kiapadhatatlan lehetőséget, hogy helységében — városban és faluban egyaránt — az ifjúság nevelésén túlmenően jelentős mértékben hatni tudjon a felnőtt lakosság szocialista öntudatára.

A hazát sokoldalúan megismerő és sok emberrel megismertető tevékenységet igyekszik tervszerűvé tenni a honismereti mozgalom, amely hazánkban az utóbbi időben jelentősen megerősödött. A honismeret az ismeretszerzésnek és ismeretterjesztésnek sajátos népművelési formája. A honismeret tulajdonképpen egy bizonyos ország — vagy ennek kisebb-nagyobb vidéke, területe, földrajzi, közigazgatási, etnikai egysége — multbeli és jelenkori életének, történetének, anyagi és szellemi kulturájának sokoldalú gyakorlati felhasználása. A Népművelési Intézet által kiadott irányelvek a honismereti szakkör célját abban jelölik meg, hogy "a szakköri tevékenység adta nevelési lehetőségek felhasználásával a szakkör tagjaiból hazájukat szerető és hazájukat jól ismerő embereket formáljon". Mint minden művelődési tevékenységnek, segítenie kell a tudományos világkép és ennek segítségével a tudományos világnézet kifermálását, a szocialista tudat fejlesztését.

Mivel a helytörténetírásnak alapjában véve nincsenek más metodológiai alapjai, mint az országos történetírásnak általában, itt csupán arra szorítkozunk, hogy a helytörténetnek — az általánosan túlmenő — néhány különleges követelményét röviden érintsük.

A helytörténet tematikailag rendkívül kitérő, feladata megsokszorozódott. A "helytörténet" kategóriájába nemcsak egy-egy település (falu, város) történelmi monográfiája tartozik. Önkéntelenül is ide értjük például egy-egy üzem, iparág, intézmény, szervezet történetét is. De ide tartozónak érezzük a nagyobb földrajzi-igazgatási egységek, kisebb-nagyobb tájak, több községből összetevődő körzetek, történelmi birtok-komplexumok, járások, megyék történetét is.

A helytörténeti kutatás annak a fejlődési folyamatnak tudományos elem-

zése, ismertetése, amelynek során a megvizsgált terület, helység, üzem, szerves egység vagy intézmény megszületésétől kezdve a mai állapotáig eljutott. A helytörténeti munkák a helyi társadalmi közösségek monográfiái, amelyeknek középpontjában mindenekelőtt a néptömegek szerepének ábrázolása, a munkásosztály és a parasztság forradalmi osztályharcához, munkájához, mindennapi életéhez kapcsolódó hagyományok állanak. A helytörténeti kutatások nagyon jelentős vonása tehát, hogy fel akarja tárni az emberek aktív tevékenységét, építőmunkáját, harcát a gazdasági, a társadalmi és a kulturális továbbhaladásért. Ennek a munkának során rekonstruálni kell a közösség fejlődését, alakulását, de semmi esetre sem úgy, hogy ez a tevékenység a multat konzerválja. Ellenkezőleg; az előttünk járó nemzedékek alkotó tevékenységét úgy mutassa meg, hogy annak elemzése közben megvilágosítsa a jelenleg élő nemzedékek munkáját. Ezért napjainkig követnie kell az egyes helységek, üzemek, intézmények életét, hogy azoknak a jelenleg felvetődő kérdéseire is feleletet adhasson. A helytörténeti kutató tehát a jelenlegi problémákból és abból a társadalmi szükségszerűségből induljon ki, amit a szocializmus, majd a kommunizmus felépítése megkövetel. Legcélszerűbb, ha a kutató a jelen vagy a felszabadulás utáni korszak történetével kezdi meg munkáját.

Milyen kapcsolatban van egymással a "helytörténet" és az "országos történet?"

Itt mindjárt előrebocsáthatjuk, hogy semmiképp nem helyes úgy gondolkozni a "helytörténet"-ről, mint a történettudomány valamiféle különleges ágazatáról, afféle másodlagos, harmadlagos jelentőségű "melléktudományról", amely — a helyi vidéki kutatók számára engedélyeztetve és ajánlatva — afféle neveletlen, serdületlen mostohagyerekként létezhet (ha akar) az igazi, a "nagy", az országos problémákkal foglalkozó történettudomány árnyékában. Azt hiszem helyesebb, ha úgy fogjuk fel a kérdést, hogy a helytörténeti munka: a történettudomány specializálódásának, a részletekben való elmélyedésének egyik — éspedig igen fontos, elengedhetetlen — útja. Ugyanazokkal a problémákkal foglalkozik és — alapjában — ugyanazzal a módszerrel dolgozik, mint az "országos történelem"; a különbség csak annyi, hogy a "helytörténész" ezeket a problémákat egy-egy kiválasztott, földrajzilag-igazgatásilag körülhatárolt területen vizsgálja.

Helytörténet és országos történet szerves egységet alkotnak. A helytörténet adja az alapot az országos történet által vizsgált kérdések tanulmányozásához, a helyi vizsgálatok eredményeit pedig az országos történet foglalja egységbe. A történettudomány minden ágában (társadalomtörténet, gazdaságtörténet, kultúrtörténet stb.) jelentős számban vannak olyan feladatok, amelyek a helyi tényanyag ismerete nélkül nem oldhatók meg. A helytörténeti kutatások egyik legfontosabb feladatának azt tekintjük, hogy a maga eredményeivel is ellenőrizze és megerősítse, vagy szükség esetén módosítsa az országos történeti folyamat, a nemzeti történet általános képét. Széles körben megérett a felismerés, hogy történettudományunk elér-

kezett arra a pontra, amikor a magyar történelem részletfolyamataiba való elmélyedés a tudomány továbbfejlődésének elemi feltételévé vált.

Elmélyedni a részletekbe persze nemcsak "helytörténeti módszerrel" lehet; legalább ugyanekkora jelentősége és jogosultsága van annak, hogy egyes kutatók egy-egy korszakra vagy jelenségcsoportra összpontosítsák figyelmüket. Azt azonban még ma is, s bizonyára még jó ideig hangsúlyozni kell, hogy a "helytörténet", azaz a magyar gazdasági, társadalmi, politikai és művelődési viszonyoknak, a termelési, az osztályviszonyok és a felépítmény fejlődésének országrészenként, kisebb-nagyobb területi egységeként, sőt településenként való történeti vizsgálata, tehát a területi specializálódás legalább olyan fontos és sürgős, mint a korszakok és jelenségcsoportok szerinti specializálódás.

A helytörténeti kutatás épp azáltal tud felmutatni szép eredményeket, hogy vizsgálni képes az élet összes jelenségeit, összes tényezőit egy szűkebb földdarabon vagy körben. A helytörténet előnye az országos történettel szemben főképpen abban jelölhető meg, hogy a helytörténet egy kis terület anyagából könnyebben és sokoldalubban, színesebben rekonstruálhatja az élet egészét. A helytörténet nem szorítkozhat arra, hogy az országos történetet helyileg szemléltesse, mint ahogy az országos történet sem lehet a helytörténeti adatok hézagainak az áthidalója. Mind a ketten kölcsönösen rászorulnak egymásra és szoros összefüggésben állnak egymással. A helytörténetírás kiapadhatatlan forrása a történettudománynak; állandóan új eredményekkel gazdagítja.

Mivel a szülőföld, a község vagy város stb. multjának kutatása régészeti, történeti, közgazdasági, irodalmi, földrajzi, néprajzi stb. ágazatokra terjed ki, ezért az egyes szakterületek "komplex" együttműködését kell megteremteni. Maga a történettudomány is éppen napjainkban gazdagodik a komplex módszerekből adódó legkülönbözőbb ágazatokkal, éppen korunkban építi ki gyümölcsöző kapcsolatait a legváltozatosabb tudományágakkal. A gyakorlat a helytörténeti kutatók körébe sorolja a néprajz kutatókat, népzene-kutatókat, néprajzi gyűjtőcsoportokat, munkásmozgalmi gyűjtőcsoportokat, falutörténeti csoportokat, természettudományos szakcsoportokat és szociográfiai csoportokat egyaránt. Valóban a lokális problémákat is széles szíkon, tartalmi gazdagságban, elmélyülten kell feldolgozni és elemezni.

A helytörténet nem leszűkíti, hanem kiszélesíti a történeti kutatást, megsokszorozza, gazdagítja a történelmi ismereteket, szilárd alapot biztosít a dolgozó tömegek történelmi műveltségének, materialista történelemszemléletének és hazaszeretetének kialakításához. Ezért a helytörténetnek megvan a maga sajátos tudományos, nevelési, képzési értéke; a magyar nép történetét közvetlenül, élményszerűen szólaltatja meg és az országos történet összefolyamatát helyileg szinte kitapinthatóvá s érzékelhetővé tudja tenni.

A marxizmus-leninizmus jelentősége a helytörténeti kutatásban ugyanaz, mint az országos történetben; megszabadítja a történettudományt spekulatív jellegétől és exakt tudománnyá teszi.

II. A HELYTÖRTÉNETIRÁS FELSZABADULÁS ELŐTTI EREDMÉNYEI ÉS MAI HELYZETE

Tudományos történetírásunk a XVIII. században alakult ki. A felekezeti szempontok alapján megoszló katolikus és protestáns történetírók az általános történelemnek szorgalmas adatgyűjtői voltak. Kritikájukban kezdetlegeseek és ingadozók, értékkiteleiteiket pedig jelentős mértékben befolyásolta türelmetlen teológiai álláspontjuk. De az annales-jellegű irodalom mellett (Bod Péter, Timon Sámuel) egyre erőteljesebben bontakozott ki az az irányzat, amely a nép felé való fordulás gondolatát képviselte a történetírásban. A felvilágosodás eszméi a hazai szellemi életet is megtermékenyítették; annak német központjai, Jena és Halle szoros kapcsolatban álltak hazánkkal. Így a magyar historiográfiára is hatott ez a körülmény.

Hazai helytörténeti irodalmunk művelésének megindítása Bél Mátyás érdeme (*Notitia Hungariae novae historico-geographica* I-V. Bécs, 1735-1742). Tanítványait is helyi adatok gyűjtésére ösztönözte és egy-egy vidék földrajzának feldolgozására sarkalta. Számukra külön gyűjtőiveket szerkesztett, hogy azoknak alapján, egységes szempontok szerint gyűjtsék adataikat. Ha nyomon követjük a helytörténeti irodalom geneziséjét, úgy hangsúlyozni kell, hogy Bél Mátyástól függetlenül, de a felvilágosodás — és némileg a pietizmus — hatása alatt Tessedik Sámuel is működött ezen a területen. Igen jelentős párhuzam vonható közte és a német polgárosodás előfutárja, Justus Móser között. Így nem csodálható, ha Tessedik művei is sok helytörténeti elemet tartalmaznak. Ebben a vonatkozásban kiemelkedő szerepe van "Szarvasi nevezetességek", Szarvas gazdasági krónikája című művének. Ez az írás azért jelentős, mert figyelme teljes mértékben a nép életének vizsgálatára tevődik át. Az életnek olyan területeit igyekezett megragadni, amelyek a nép életében játszottak nevezetes szerepet. Így a mezőgazdaság, a nevelésügy, a társadalmi és a néprajzi állapotok leírása és jellemzése kerülnek összefoglalásra.

Tessedik falufejlesztési eszméit és terveit 1784-ben megjelent főművében (*Der Landmann in Ungarn, was er ist und was er seln konnte . . .*) hozta nyilvánosságra. Magyarul: A paraszt Ember Magyarországon Mitso-da és mi lehetne, egy jó rendbe-szedett falunak rajzolatjával egyetemben címen 1787-ben jelent meg Kónyi János fordításában. Tessedik a Magyarországon, de különösen a Tiszántul élő és gazdálkodó nép életét mutatja be. A jobbágyrendszer eltörlését még nem sürgeti, egyedül az adott viszonyok között elérhető, de történelmi távlatból megítélve jelentős javítások megin-

ditására törekszik. Részletesen rámutat azokra az okokra, melyek az ország földműves népének boldogulását a természet gazdasága mellett is akadályozzák.

Könyvének második részében egy "jól rendezett" eszményi falu leírását adja. Párhuzamot von a régi és az elgondolt új község viszonyai között. Figyelme kiterjed az utcák vezetésére, a házak építésére, tárgyalja a népnek a földesurakhoz és a hatóságokhoz való viszonyát, s a tanítók és a lelkészek hivatását. Foglalkozik a községi elöljárók, a szegények és gazdagok, parasztok és az iparosok, a gyermekek és cselédek, s a pásztorok helyzetével és életviszonyaival. Rámutat az állattartás és gondozás, a selyemtenyésztés és a méhészet hasznosságára. Fejtegeti az idegenek, az átutazók, a katonák és a kereskedők viszonyát a faluhoz, kifejti nézeteit az általános egészségügyről, a koldusokról, a községben, a házakban, a réten és a szántóföldön folyó munkákról. Beszél a tüzvész, balesetek, ragályos betegségek s a marhavész megelőzéséről, a rossz évek és a drágaság hatásáról stb. Összehasonlítja a régi és az új falu külső képét. Tessedik nagy érdeme, hogy a falufejlesztésnek gyakorlatilag is kipróbált rendszerét adta, amelyet — megfelelő módosításokkal — ma is fel lehet használni. A községi monográfiák terén annyiban van jelentősége, hogy már közel két évszázaddal ezelőtt méltányolta az otthon, a környezet megismerésének fontosságát. Maga is foglalkozott monográfia írással, s gazdag irodalmi hagyatékában Szarvas mezőgazdasági krónikája mellett ott találjuk Rákoskeresztur község leírását is.

Berzeviczy Gergely munkásságának jelentőségét az 1804-ben megírt "De conditione et indole rusticorum in Hungaria" (A magyarországi parasztok helyzetéről és természetéről) című műve szemlélteti, melyben a Mária Terézia-féle urbéri szabályozás utáni jobbágyhelyzetet tárja az olvasó elé. Részletesen ismerteti a XVIII. századvégi magyar paraszt állapotát és természetét. A parasztok helyzetének javítására irányuló javaslatai már merészebbek Tessedikénél, de egyelőre csak arról akarta a földesurakat meggyőzni, hogy nem csupán az emberiesség, hanem saját érdekük is a jobbágyvaló jó bánásmódot kívánja.

A XIX. század első felében megszorodott a folyóiratok száma, sőt egyes városok is megtalálták historiográfusaikat. Ennek a korszaknak az írói közül kiemelhetjük Bredeczky Sámuel (Topographisches Taschenbuch des Königreichs Ungarn auf das Jahr 1802. Sopron, 1802.) és Rummy Károly Györgyöt (Berichtigung mancher Angaben über die Verfasser einiger geographischen und statistischen Aufsätze über Ungarn in dem Topographisch statistischen Archiv. Hesperus, 1821.) A folyóiratokban (pl. Magyar Gazda) mindinkább gyarapodó számban találunk nép- és tájismertető leírásokat, amelyek egy-egy falu, tájegység vagy etnikai csoport jellemző szokásairól, gazdasági és társadalmi életéről adnak hosszabb-rövidebb tájékoztatást. A Tudományos Gyűjteményben már nemcsak ismertetések találhatunk, hanem azok kíséretében vagy külön már egy-egy forrásközlést is. A tanulmányok írói csekély kivétellel a patrióta érzelmű vidéki tollforgató

értelmiségiek köréből kerültek ki. Legnagyobb részük a javítás, a változtatás szándékával foglalta írásba megfigyeléseit. A nép problémái felé való fordulás körükben előremutató volt, működésük a polgári-nemzeti haladást tekintve az átalakulást szolgálta.

A helytörténeti monográfiákhoz hasonlóan nagy történeti multra tekint vissza a helységnévtári irodalom is. Korabinsky, Vályi, Dóczy, Nagy Lajos és Magda Pál a közigazgatás helyi szerveinek, többnyire a községek jellemző statisztikai adatainak az összefoglalásán keresztül szólaltatják meg azt a haladó szellemű országismertető irodalmat, amely a népesség elmaradottságának, kétségbeejtő közlekedési és gazdasági viszonyainak megrajzolásával nagy mértékben szolgálta a polgári forradalom szellemi előkészítését. Fényes Elek "Magyarország geographiai szótára" című művében megalkotta az első és egyben az egyetlen történeti helységnévtárat. Elgondolása, hogy először "meg kell ismertetni önmagunkat önmagunkkal" és azután kell hozzáfogni az ország társadalmi és gazdasági bajainak orvoslásához. Mint-hogy a statisztika országos átlagszámái nem mutatják meg az egyes helységek életét, az élet sajátos jelenségeit, — hiszen minden egyes falunak mások a földrajzi, társadalmi, gazdasági problémái és természetesen eltérő a története is —, Fényes megkísérli mindezeknek az adatoknak az összegyűjtését és a hivatalos statisztikai szolgálat megalakulása előtt majd három évtizeddel magánuton elkészítette négykötetes említett nagy munkáját, amely tartalmánál fogva helytörténeti lexikonnak is minősíthető.

A helytörténeti kutatások genezisének rövid felvázolása során, az elmondottak alapján is megállapíthatjuk: a helytörténetírás megindulása az európai országokban a feudalizmus bomlásának, a polgári fejlődésnek az idejére esik és az utóbbit kívánta előmozdítani. Ez elsősorban a fejlődés élén haladó nyugati országokban érvényes, de bizonyos mértékig hazánkban is. A hivatalos történetírói irányzat mellett — ha periferikus helyzetben is — a felvilágosodás eszméit képviselő helytörténet tehát már kialakult. Bár ebben a korszakban Magyarországon rendszeres helytörténeti kutatással nem találkozunk, mégis tudomásul kell vennünk annak létezését. A XVIII. században és a XIX. század első felében is a haladó eszmékhez való hűség fémjelezte a helytörténetet. De a nemességnek a polgári átalakulásban játszott vezető szerepe miatt a helytörténet már 1848 előtt sem olyan egyértelműen polgári jellegű, mint Nyugaton. 1867 után pedig, amikor a földbirtok gazdasági és politikai vezető szerepe továbbra is érvényesült, de magatartása ekkor már polgár- és polgárosodás ellenességgel párosult, a helytörténet a dualizmus korában olyan műveket produkált, amelyek a nemesi szemléletet közvetítették. Hazánkban tehát a polgári átalakulás következtelen, felülről való lezárása után nem a polgári fejlődést támogató helytörténet bontakozott ki.

Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc leverését követő elnyomatás éveiben a figyelem erőteljesen a múlt, a történelem felé fordult. A Tudományos Akadémia támogatásával kiadott Uj Magyar Muzeum című fo-

lyóirat 1851-ben Révész Imre kezdeményezésére — elsősorban nyelvészeti céllal — a magyar helynevek gyűjtésének szükségességét vetette fel.

Révész Imre kezdeményezésére a Tudományos Akadémia elhatározta, hogy a magyarországi helynevek gyűjtését általánosítja. Toldy Ferenc titkár 1853-ban felszólítást tett közzé a "magyar helyirati nevek" ügyében. Felszólításában rámutatott arra, hogy a helyneveket "fejtegetni és magyarázni egyik kitűzött feladata a szóelemző és értelmező nyelvészetnek, mert azok tagadhatatlanul nagy nemzeti kincset rejtenek magokban". Toldy Ferenc felhívását nem követte a kívánt eredmény, ezért a hely- és dülönév kutatásnak az egész országra kiterjesztése céljából Pesty Frigyes 1864-ben a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából kérdőíveket küldött minden község előljáróságának a "haza helyneveinek gyűjtésére és összeírására". A községek adatainak — bár egyirányu — összegyűjtése terén a Pesty-féle helynévgyűjteményt a hazai községi monográfiák szülőjének tekinthetjük.

A kiegyezés korában a helytörténetnek új lendületet adott a Magyar Történelmi Társulat megalapítása. A kiegyezés utáni évben kiadott "Felszólítás a községi évkönyvek ügyében" című felhívásban olyan elgondolás elfogadását szorgalmazta, amely a községi és városi krónikák írásának megkezdésével jelentett egyet: "A komoly tudományos és a terjedő miveit-séggel nemesülő nemzeti élet érdekeiben hiszem eljánni, midőn a történet-tudomány hazai barátainak figyelmét a honunkban oly ritka és gyakran csekélylett Községi Évkönyvek hasznos voltára vonva, őket tisztelettel felhívni, hogy ilyeneknek a hon községeiben létrehozásán buzgón munkálkodván, oly önmagokban tán csekély adatoknak megörökítésére hassanak, melyeket a maradék egykor tanulsággal, a kedélye jótékony föl melegülésével olvasson; adatoknak, melyek nyomán azon maradéknál a magasabban álló tények méltatásához is érzék fejlődhessék; adatoknak, melyek valamelyikéhez éppen aprólékos voltuknál fogva, a följegyzés korában láthatóvá még tán nem sűrűsödött ható elemek pora is tapadhat, mely azt az általánosabb belbecsü történet elemzőbuvára előtt is valaha keresetté tenné" (Századok, 1868. évf. 206. l.).

A felhívás részletesen tárgyalja az évkönyvek szerkesztésénél irányadóul szolgáló szempontokat. Az első követelmény, hogy az évkönyvet a községben lakó oly egyén szerkessze, aki a község viszonyait kellően ismeri. A második főszempont annak figyelembevételére, hogy a természet által előidézett változások csak az ember alakító hatalma által válnak a történelem tulajdonképpeni tárgyává. Ezek előrebocsátása után a felhívás az évkönyvben feljegyzésre érdemes eseményeket csoportosítja. Szükségesnek tartja a természeti ritkaságok, kincsek, régiségek felfedezésének alkalmát és módját, valamint a leletek szabatos tárgyi leírását és azoknak elhelyezését feljegyezni. A "magas" — országos — politika eseményeinek megörökítését csak annyiban tartja szükségesnek, amennyiben valamely ilyen esemény színhelye a község vagy annak határa.

Ebből a kezdeményezésből azonban nem fakadt jelentősebb eredmény. Sokkal szélesebb körben mozogtak Keleti Károlynak a Statisztikai és Nem-

zetgazdasági Közlemények 1869. évfolyamában közzétett kérdőpontjai, melyek a községek és járások gazdasági, valamint társadalmi viszonyaira vonatkozó adatokat voltak hivatva összegyűjteni. Keleti többször hangoztatta, így az 1871-ben megjelent "Hazánk és népe" című munkájában is, hogy a társadalom vizsgálatának a községekig kell lehatolnia. Ezek alapján azonban csak néhány leírás készült, illetve jelent meg nyomtatásban.

Mintegy száz esztendő óta ismételten történtek kísérletek a helytörténeti kutatások színvonalának emelésére, olyan jellegűvé tételére, hogy azok a tudományos igényeket is kielégítsék. A kevés jó munka mellett azonban a nagyobb rész hiányos, hézagos vagy egészen selejtes termék lett, és a tudományos mértéket nem ütötte meg. A tudományos lemaradás legfőbb okai: egyrészt az írók szakképzettségének és módszertani iskolázottságának hiánya, másrészt a forráskutatás és adatgyűjtés elégtelensége.

A mult század utolsó harmadában a helytörténet művelői módszeres iskolázottságának hiányát igyekezett pótolni két általános utmutató. Ezek közül elsőnek Pesty Frigyes "A vármegyék történeti monográphiájának tervrajza" című cikkét kell megemlítenünk (Századok, 1872. évf.). E monográfia-tervezet ellen Tagányi Károly azt a kifogást emelte, hogy a tervezet túlságosan sok követelménnyel lép fel a helytörténeti kutató irányában. Ezért 1894-ben megjelent cikkében (Vélemény a megyei monográfiák tervrajza ügyében. Századok, 1894.) szűkebbre fogja a helytörténész munkaterületét. Ne foglalkozzék geológiával, őstörténettel, föld-és néprajzzal, művelődéstörténettel stb., hanem erejét elsősorban a gazdasági és társadalmi viszonyok tanulmányozására, s a településtörténetre korlátozza. Tagányi alaptétele, hogy az illető terület szempontjából fontos adatok alkotják a megye történetének anyagát, és ennek megfelelően az egyes községek történetének megírását tűzte ki a monográfia legfontosabb feladatául. Azt kívánta megírni egy-egy monográfia keretében ami az illető terület, község egyéni sajátosságait jelenti.

Pesty Frigyes és Tagányi Károly tervezetei azonban nem valósultak meg. A kiegyezést követő évtizedek lázas városépítő munkájában elterelődött a figyelem a faluról, s csak a mezőgazdaság súlyos századvégi válsága idején fordult újból felé. Gróf Károly Sándor, aki a szabadságharc leverése után franciaországi tartózkodása idején megismerte Le Play kutatási rendszerét, igyekezett azt hozzánk is átültetni. Ösztönzésére a Tudományos Akadémia magyar fordításban kiadta Le Play módszertani főművét (Munkás - kérdés reformja), a Károlyi által 1896-ban alapított Magyar Gazdaszövetség pedig 1899-ben a hazai községi monográfia-írás terén mozgalmat indított a kisbirtokosok gazdasági és megélhetési viszonyainak, bajainak és problémáinak megvilágítását célzó monográfiák készítése érdekében (Magyar Gazdák Szemléje, 1899. évf.). A felszólítás — a falumonográfiák írásának fontosságát kifejtve — oly tipikus parasztbirtokok leírását kívánta, amelyek leginkább tükrözik vissza az illető falu s a környék gazdasági és szociális helyzetét. A felszólításhoz csatolt s a monográfia irányát és tartalmát megjelölő kérdőív mindössze 17 pontból állott, de azok a falu prob-

lémáinak oly nagy területét érintették, hogy a jelentős számban beérkezett monográfiák legtöbbször túllépte a kérdőív kereteit és az egyes parasztbirtokok leírásával párhuzamosan az illető falu viszonyainak teljes képét igyekezett megrajzolni.

Helytörténeti monográfiáink iránya időnként — a mozgalmat irányító intézmények jellege és törekvése szerint — igen különböző volt. Az összes mozgalmak megegyeznek abban, hogy munkaterületük a falu, csak a szempont volt más, melyből vizsgálódásuk tárgyát megfigyelni kívánták. Révész Imre és Toldy Ferenc helynévgyűjtésénél még a nyelvészeti szempontok voltak az uralkodók, noha már az ilyen irányú gyűjtés történeti jelentőségére is rámutattak. Pesty Frigyes kérdőíveinek kibocsátásával már inkább a történettudományt kívánta szolgálni. E három mozgalomnak falupolitikai szempontból tehát még nagyon kevés jelentőséget tulajdoníthatunk. Értékük leginkább abban rejlik, hogy a fálvak egyes meghatározott adatait egyéges elvek szerint kívánták összegyűjteni.

A Magyar Történelmi Társulatnak a községi évkönyvek ügyében kibocsátott felhívását már falupolitikai szempontból is figyelemre kell méltatni, bár a kifejezett cél itt is csupán a történettudomány fejlesztése. Az a kimerítő utmutatás azonban, amelyben a Társulat az évkönyvek készítésének elveit lefektette, a mai monográfus adatgyűjtésénél is haszonnal értékesíthető. A Magyar Gazdaszövetség felhívására szép számban készült falumonográfiákban, bár megfigyeléseik a falunak nem minden terére, hanem főképpen a család mint társadalmi egység körére terjeszkednek ki, már félreérthetetlenül felismerjük a falupolitikai szempontokat, a község értékeinek, bajainak, hibáinak megismerését és a jövő feladatainak célkitűzését. Mégsem voltak — és nem is lehettek — alkalmasak arra, hogy magát a falu népét is beállítsák a községfejlesztés szolgálatába.

A helytörténeti kutatások fejlesztését a vidéki történelembarátok vették kezükbe. Az ország különböző részeiben helyi jellegű történelmi társulatok keletkeztek. Ezek között is kiemelkedő szerepet játszottak a délmagyarországi, Bács-Bodrog vármegyei, Hunyad vármegyei, Csanád vármegyei, Szepes vármegyei, Békés vármegyei régészeti és történelmi egyesületek, valamint Erdélyben a "Verein für siebenbürgische Landeskunde" nevű szervezet. Ezek az egyesületek legtöbbször önállóan megjelentetett periodikákkal is rendelkeztek, és az itt folyó kutatások publikációjára is vállalkozni tudtak, sőt nem egy alkalommal forráspublikációknak is helyet adtak. Ezek a körülmények nagy segítséget jelentettek a vidéki kutatóknak.

Ugyancsak e kor helytörténeti vállalkozásainak ismertetése során kell rámutatni arra a nagyon fontos tényre, hogy a vidéki helytörténeti körök már önálló, egy-egy megye életét tükröző forráskiadványok megjelenítésére is tudtak vállalkozni. Ezek között emlékeztetőül fel lehet sorolni a Haán-Zsilinszky-féle Békés megyei oklevéltárat (Bp. 1877), Pesty Frigyes Krassó megye oklevéltára c. művét és ugyancsak tőle és Ortvay Tivadartól származó Temes megye oklevéltárát, továbbá Nagy Imre Sopron megye levéltára c. művét, Nagy Gyula Zala megyei oklevéltár c. kiadványát.

Ezek a művek a helytörténeti kutatások becses támogatói voltak. Sok olyan írásos emléket tettek közzé, amelyek azután lehetőséget nyújtottak a szélesebb körű feldolgozásra. Anyaguk főleg a politikai, a család-, az egyház- és a hadtörténelem köréből került ki. A gazdaság- és társadalomtörténeti anyagközlés ebben a korszakban nem volt tudatos. De még ezeknél is kevesebb anyagot közöltek a kulturtörténelem köréből. Ha jellemezni próbáljuk az ebben a korszakban létrejött helytörténeti publikációkat, akkor az alábbiakat állapíthatjuk meg:

1. A helytörténeti monográfiák készítésének fontosságát már a polgári kor tudósai is felismerték és követelték a helytörténeti kutatások megszervezését. Pesty Frigyes és Tagányi Károly tervezetei és javaslatai nyomán több megye, város és falu monográfiája készült el, illetve jelent meg nyomtatásban. E munkák az esemény-, a birtoklástörténetet és a nemzeti-ségi viszonyokat állítják vizsgálódásuk középpontjába, a települések funkciót, a településfejlesztő erőket, a különböző korrelációs kapcsolatokat még a legjobbak sem vizsgálták behatóan. (A közismert Borovszky-féle nagy vállalkozás köteteiben ugyan található ma is használható szempontok, e kötetek anyagának nagyrésze azonban elavult.)

2. Az újabb és legújabb kor történetével nem nagyon foglalkoztak a kiadványok (sok forráspublikáció pl. az anyagát 1711-gyel lezárta). A szerzők nem foglalkoztak azoknak a problémáknak a vizsgálatával, amelyek a kapitalizmus idején jelentkeztek. Nem fordítottak elegendő figyelmet a gazdasági és a társadalmi változások fényeinek vizsgálatára. Az objektív nehézségek mellett döntően esett latba a nagybirtokos uralkodó osztály és a fejlődő un. "középosztály" magvának, a gentrynek kapitalizmus-ellenessége. Ezért is maradtak meg az akkori helytörténészek a falu vizsgálatánál és mellőzték — néhány kivételtől eltekintve — a városfejlődés kérdéseit. (A kivételek közé tartozott a liberális felfogású Reizner János, akinek Szeged története c. nagy munkájáról ezért is meg kell emlékeznünk.)

3. A munkák legnagyobb része pozitivistá jellegű adatközlés volt, vagy a német történeti irányzatokat, illetve helytörténeti törekvéseket tükrözte. A magyar helytörténeti kutatás éppen azzal szakadt el az európai színvonalától, hogy lemondott azoknak a demokratikus hagyományoknak az ápolásáról, amelyek Tessedik és Berzeviczy korában oly sokat ígérően bontakoztak ki.

Mivel a hivatalos történetírás lebecsülte a helytörténetírást, és alárendelt tudománnyá süllyesztette, ezzel kiszolgáltatva azt az önképzés útján város — vagy megye — "monográfusokká" lett dilettánsoknak. Bizonyos értéke azonban mégis volt ennek a helytörténeti kutatásnak is. Jóformán megtalálta a maga gazdáját, historiográfusát — aki foglalkozott multjával — minden terület, város. Ezek a vidéki kutatók jóformán minden központi irányítás és segítség nélkül dolgoztak, sokszor maguk adták ki munkáikat, mégis voltak olyan eredményeik, amelyeket ma is felhasználhatunk.

A dualizmus idejében kialakult vonások öröklődtek tovább a Horthy-korszakban is. Az első világháború után a Faluszövetség 1923-ban "falupolitikai" szempontból igyekezett irányt szabni a monográfia-szerkesztésnek, midőn több díjat tűzött ki oly "községleírások" jutalmazására, melyek az általa adott vezérfonal alapján "egyik-másik község multját, ami gazdasági, birtok-és népvizonyait s a falu fejlődését gátló akadályokat ismertetik s megjelölik a módokat és eszközöket, melyek a község jövőbeni fejlődését elősegítik" (Lásd: A falu, V. évf. 14. l.)

A Magyar Társaság azt tűzte ki célul maga elé, hogy "a magyar érzést és gondolatot a salaktól, naiv illuzióktól s a gyermekes ábrándoktól megtisztítja, ezért az ezt elősegítő szülőföld- és honismeret, s a különböző irányú faluvizsgálat széleskörű kiterjesztésére és kifejlesztésére törekszik". Ennek érdekében Falukutató Intézetet és adattárat létesített, s az kiadta a "Falukutató Vezérfonalát", utmutatást nyújtva arra, hogy a módszeresen összeállított kérdőpontokra a válaszadatok milyen forrásokból nyerhetők, s hogyan dolgozhatók fel "tanulások levonására alkalmas" községi monográfiákká. A forrásmunkákhoz való hozzájutás megkönnyítésére összeállította a "Honismeret és Falukutató Repertóriumát". Ebben a községek, tájak és megyék betürendjében közli a róluk irt könyvek, folyóiratcikkek és számos általános szakmunka címét, hogy a kutatók a vizsgált községről és környékéről szóló forrásmunkákat megtalálják, másfelől a szülőföldje, lakóhelye megismerése céljából elolvasandó munkák jegyzékét mindenki összeállíthassa. A Falukutató Intézet hivatása elsősorban az volt, hogy kapcsolatot, együttműködést és munkamegosztást hozzon létre a falukutatókkal foglalkozó különféle szervezetek között, és elérje, hogy egységes vezérfonal segítségével községi monográfiák készüljenek.

Az 1919-es Tanácsköztársaság bukása után a magyar uralkodó osztály ezzel is bizonygatni szeretne volna a maga "népbarát" mivoltát, azt, hogy "tanult" a történelmi leckéből, amelyben a proletárforradalom részeseitette. A faluhoz való "ragaszkodással" azért akarták a dolgozó parasztságban felkelteni a "nemzethez tartozás tudatát", hogy ez "megóvja a népet a társadalomellenes magatartástól". Miután a magyar uralkodó osztály véleménye szerint "a proletariátus 19-ben eljátszotta történelmi hivatását", a nemzet "ujjászületésének" alapját a magyar faluban és annak népében véltek megtalálni.

A Horthy-korszak helytörténeti irodalmában sok alapvető megállapítást és új szempontokat nyújtott a társadalom-, gazdaság-, település- és népiségtörténet. Mályusz Elemér népiségtörténetnek nevezi a táj és ember symbiozisát, a bizonyos területeken egymásra telepedő és egymás mellett élő lakosság életfolyamatát, amelynek vizsgálata az államtörténettől függetlenül elsősorban a népre irányul. A tájhoz fűződő kultúra rajzán kívül azt is feladatának tartja, hogy bizonyos népcsoportoknak az általuk lakott területekhez való történeti jogát kimutassa.

Mályusz Elemér a Századok 1924-i évfolyamában egy gyakorlati célkitűzésű cikkben (A helytörténeti kutatás feladatai) vázolta a helytörténeti

kutatás feladatait, s próbált kedvet támasztani a helytörténeti kutatásokhoz. A cikk széles távlatokat nyújt a helytörténet művelése számára. Az általános történetírás megújulását, gazdagodását reméli a helytörténeti kutatások elmélyülésétől. Nagy jelentőségű volt e téren Mályusz Elemérnek "A népiség története" című tanulmánya (Hóman Bálint: A magyar történetírás új utjai, Bp. 1931. 237-268. l.), amely nemcsak fogalmak tisztázásához járult hozzá, hanem praktikus tanácsokat is nyújtott a munka szervezését illetően. A szerző megállapítja, hogy az egyes monográfiákat, falu- és megyetörténeteket más szempontok szerint és más forrásanyag bevonásával, felhasználásával kell felépíteni, mint ahogyan ez eddig történt. Többek között ezeket írja: "A mai falu hosszú történelmi fejlődés eredménye. Képet, amint az ma az idegen elé tűnik, a természeti és földrajzi adottságokon kívül az emberi kéz formálta ki, története tehát annak a munkának az előadása, amely a lakosság mai otthonát megteremtette. Erről a hosszú, zajtalan, sok esetben évszázados munkáról — hiszen legtöbb községünk multja messze a Hunyadi, sőt Árpádkorba nyulik vissza — közvetlen írott emlékek oly gyér számban maradtak fenn, hogy csak azok alapján nem lehet rekonstruálni. Van azonban a falu lassu növekedésének olyan illusztráló anyaga, melyet részint a föld mai felszine, részint a nép ajka őrzött meg. Az első a házak; utcák, telkek, földek elhelyezkedése, amint a kataszteri térképek is feltüntetik, a másik pedig a falu határán belül fekvő földrajzi és emberi kéz által teremtett tereptárgyak (hegyek, folyók, erdők, szántóföldek, malmok stb.) nevei és az un. dülőnevek".

"A modern községtörténet írója ezeket az adatokat szólaltatja meg, ezekből állapítja meg a falu növekedésének vagy pusztulásának főbb vonalait és erre a gerincre fogja ráhelyezni az oklevelekben, periratokban, özszeírásokban és urbáriumokban rejlő népesedés- és gazdaságtörténeti adatokat. Tehát a dülőnevek és a települési formákat feltüntető különböző kézíratos, főleg kataszteri térképek képviselik azt a forrásanyagot, amelynek felhasználásával a községek igazi története összeállítható".

Tulzás volna azt mondanunk, hogy ezek a cikkek hatástalanok maradtak, de nyugodtan mondhatjuk, hogy eredménytelenek voltak olyan vonatkozásban, hogy az olvasóközönséggel nem sikerült megéretteti: egyedül a tudományos helytörténetírásnak van jogosultsága. "Nálunk ez a studium — írja Mályusz — írói babérokra vágyódó dilettánsok és a történeti kutatást iparszerűen üzők vadászterületének számitott, amelyet a komoly tudomány lenézéssel került el". "A magyar történetírás új utjai" c. gyűjteményes munkában azt ajánlotta, hogy szervezzenek az Országos Levéltár mellett egy kutatói intézetet, indítsanak folyóiratot a településtörténeti tanulmányok számára, s kívánatosnak tartotta, hogy a népiségtörténet kialakításának érdekében a többi tudományok, mint a nyelvészet, ethnográfia, földrajz, archaeológia is állapítsa meg teendőit, hogy "a néppel foglalkozó valamennyi tudomány munkásait" összefoghassák (Mályusz Elemér: A magyar történettudomány. Bp. é. n.).

Mályusz Elemér elgondolása rövidesen a megvalósulás stádiumába

léphetett. A Magyar Történelmi Társulat és a Magyar Tudományos Akadémia intézményesen megszervezte a népiség- és településtörténeti kutatásokat. Ezt a feladatot teljesítette a Mályusz szerkesztésében megindított "Magyarság és Nemzetiség" (Tanulmányok a magyar népiségtörténet köréből) című sorozat, amelynek első köteteként Szabó István "Ugocsa megye" c. munkája hagyta el a sajtót.

Mályusz "népiségtörténete" és egész régi történelmi működése vég-eredményben ugyanaz a település- és népiségtörténeti módszer volt, amelyet a fasiszta német történetírás alkalmazott ellenünk. Ezért nem is válhatott hatékony fegyverre a fasiszta ideológiai behatás elleni küzdelemben. Sőt, akadtak szép számmal olyan település- és népiségtörténeti munkák, amelyek a nacionalizmus, a revizionizmus bélyegét viselték magukon, vagy a német fasiszta ideológia behatolásának elősegítőivé váltak (Német Filológiai Dolgozatok, Deutsch-Ungarische Heimatsblätter stb.). A nemzetiségi vidékeken lebecsülték a nem magyar népek történetét és kulturáját és a "történeti jogot" tűzön-vízen keresztül igyekeztek kimutatni. Ez a történelem-szemlélet a magyar felsőbbrendűség meghirdetésével kétségkívül reakciós ideológiát tükrözött. Ugyanakkor a település- és népiségtörténeti iskola nagy forrásanyagot mozgató meg, amely — kellő kritikával — ma is használható.

A felszabadulás előtti időszakban a polgári magyar történetírás területén a Domanovszky-féle "agrártörténeti iskola" is sokat foglalkozott a faluval és a dolgozó nép történetével. Domanovszky Sándor tanítványait speciális részletproblémáknak — kimerítő levéltári anyag publikálásával párosult — alapos tisztázására sarkalta, és a Magyar Művelődéstörténet öt kötetében földművelő kulturánk történetének is több fejezetét íratta meg. Az így készült tanulmánykötetek (tulnyomórészt uradalomtörténetek) az ország egy-egy vidékén fekvő főuri dominiumok, majorságok XVI-XVIII. századi gazdálkodásának, társadalmának, birtokformának, gazdálkodási rendszernek, a gazdálkodás technikájának a feldolgozásai. Bár a Domanovszky-iskola pozitívista módszere éles kontrasztként jelentkezett a szellemtörténeti irányzattal szemben, számottevő eredményei mellett sem válhatott ideológiai fegyverre a haladó erők kezében. A történelemben ők sem látták meg a szakadatlan fejlődést, s ennek mozgató erejét, az osztályharcot. Azt bizonygatták, hogy az ur és a paraszt milyen egységben élt a magyar életben. De az iskola számos tagja ma — együttműködve velünk — tevékeny részt vállal az új magyar történettudomány és történetírás színvonalának emelésében.

Nem lehet kárhoztatás és súlyos elmarasztalás nélkül elhaladni az olyan un. "helytörténeti" munkák mellett, amelyeknek szülőanyja az üzleti szellem volt. Ebben a korszakban burjánzottak az olyan kiadványok, amelyek megteremtették azt a fonák szokást, hogy a kötet megrendelője egyben önmagát igyekezett megörökíteni azzal, hogy a kötet szerkesztői biztosították a kiadványhoz iratott függelékben az illető életrajzának közlését. Ezek a kiadványok nem voltak tudományos jellegű művek, legtöbbször kompilációk, és nem kis mértékben járultak hozzá annak a téves és általánosító fel-

fogásnak a kialakításához, hogy a helytörténeti irodalom és a dilettantizmus közé egyenlőségi jelet kell tenni.

E rövid és teljességre számot nem tartó visszapillantásból az tűnik ki, hogy a Horthy-korszak helytörténeti kutatása főleg az anyaggyűjtés terén végzett pozitív munkát. Magán viseli azonban a polgári történetírás sok hiányosságát is. A korszak megyei monográfiái kevés kivétellel alig adnak többet a lexikonokban közölt népességi és közigazgatási adatoknál. A falvak népének életéről, évszázados osztályharcos, szabadságharcos küzdelméről, a települések lakóinak életét meghatározó gazdasági viszonyokról ezek a monográfiák nem mondanak semmit, de annál többet a falu földesurairól, a falu viriliseiről, a rendszert megszemélyesítő helyi hatalmasságokról.

Magyarország felszabadulása történettudományunkban is gyökeres fordulatot jelentett: pontot tett a feudális és polgári történetírás korának végére, és új, minőségileg magasabb rendű korszakot, a magyar marxista történetírás fejlődésének korszakát nyitotta meg. Fialat marxista történettudományunk elé a felszabadulás után közvetlenül a halaszthatatlan, országos jelentőségű feladatok olyan tömege tornyosult, hogy elég volt ezekkel megbirkózni. Szinte az egész magyar történelmet újra kellett írni a munkásosztály álláspontjáról, haladó és forradalmi hagyományainak tiszteletben tartásának szellemében. Le kellett számolni a mult ellenséges történeti nézeteivel, kritikusan megrostálva a polgári történetírás eredményeit. A magyar történelmet a szomszéd népek történetével kapcsolatban, az egyetemes fejlődésbe beépítve kellett tárgyalni, a történetírás középpontjába az új és legújabb kort kellett állítani. Ezen belül is különös figyelmet kellett szentelni a munkásmozgalomnak, a forradalmi hagyományoknak. El kellett sajátítanunk a marxizmus-leninizmus történeti módszerét, a történelmi materializmust.

Történettudományunk felszabadulás utáni fejlődése azonban — számottevő eredményei ellenére — nem problémamentes. A helytörténeti kutatás a felszabadulást követő években lassan fejlődött, sőt — mennyiségi tekintetben — a felszabadulás előtti fokokhoz képest is visszaesett. A kutatóintézetekben, egyetemeken készült munkák tudományos színvonalától elmarad a helytörténeti munkák zöme.

Az elmaradás felszámolására a helytörténetírás terén komoly kísérletek történtek. Az MDP III. kongresszusa (1954 május 24-30) rámutatott a szocialista hazafiság széleskörű ápolása és elmélyítése terén ránk váró feladatokra. A kongresszuson elhangzó beszámoló és felszólalások az eddiginél fokozottabb jelentőséget tulajdonítottak a megyék, városok és községek problémáinak, sokkal több önállóságot, öntevékenységet és kezdeményezést kívántak biztosítani a helyi tanácsoknak. A kongresszus azt a feladatot tűzte a párt és a tanács dolgozói elé, hogy váljanak területük, megyéjük, járásuk, városuk, községük gazdáivá, ismerjék meg a gondjaikra bizott táj, vidék földjét, népét, természeti, földrajzi jellegzetességeit, történelmi, irodalmi és művészeti multjának nevezetességeit, haladó hagyományait, néprajzi és népművészeti értékeit.

Pártunk eme utmutatása nyomán szinte tömegméretekben kezdett kibontakozni a helyi honismereti anyag becses értékeit (muzeális leleteket, történelmi forrásértékű írásos dokumentumokat, néprajzi, művészettörténeti és egyéb vonatkozásokat) összegyűjtő és feldolgozó mozgalom. Legtöbb helyen a község vagy város pedagógusai álltak a kulturális mozgalom élére. Sok esetben a helyi pártszervezetek és a Hazafias Népfront bizottságok kezdeményezték vagy támogatták a helyi honismereti anyag összegyűjtését. A Hazafias Népfront egyik célkitűzésének nagyszerű megnyilvánulása, hogy dolgozó népünk szilárd egysége a szülőföld, a haza szeretetében is mennyire megmutatkozik.

De a párt- és állami vezetésben is érvényesülő revizionista tendenciákkal összhangban a hazafias egység hangsúlyozásának tetszetős jelszava olyan elemeket is felszabadított a helytörténetírásban, akiknek írásai politikai károkat okoztak, akik közül nem egy az 1956-os ellenforradalom résztvevőjévé lett. A helytörténetírásban 1957 és a következő évek adják a nagyon jelentős fordulatot; ettől kezdve mennyiségileg és minőségileg is nagy előrelépés történt, a politikai konszolidáció, a helyes politikai irányvonal kialakítása, ennek nyomán az országos történetírásban végbement átalakulás következtében.

A helytörténeti feldolgozó munka a történettudomány érdeklődésének előterébe került, s nagy lendületű kibontakozásának eredményeképpen egymás után jelennek meg feldolgozások községek, városok vagy egyes területek, földrajzi egységek történetéről. Számos helyi folyóirat indult, a helyi tanácsok kiadásában kisebb-nagyobb terjedelmű füzetekben, kötetekben helytörténeti tanulmányok látnak napvilágot. Nem lehet feladatunk, hogy ezt a termést itt regisztráljuk, értékeljük, hogy célkitűzéseit és elért eredményeit kritika tárgyává tegyük. Annyit jegyzünk meg csupán, hogy a munkák mind anyaggyűjtésben, mind módszerben új utakon járnak és új eredményeket produkálnak. A tanácsi, párt- vagy tömegszervezeti támogatással, kezdeményezéssel megjelenő helytörténeti munkák (melyek egy-egy nagyobb esemény vagy jubileum, országgyűlési választások, 10, 15, 20 éves felszabadulási forduló kapcsán láttak napvilágot), a magyar történeti irodalom gazdagodását jelentik. Sok hasznos adalékot és megállapítást tartalmaznak a magyar történelem különböző korszakaira vonatkozóan, melyeket történészeink gyümölcsözően felhasználhatnak nagyobb, átfogóbb témájú munkáikban.

Ezek a brosurák jelentékeny mértékben segítették és segítik a párt és a kormány kulturális nevelő munkáját, az agitációt és a propagandamunkát. A pedagógus, a pártoktató, a kulturális munkás a helyi adatok segítségével, az általános tételek helyi konkretizálásával jobban elmélyítheti a szülőföld, a haza szeretetét az ifjúságban éppúgy, mint a széles dolgozó tömegekben. De arra kell törekednünk, hogy a brosurákban még meglévő hiányosságokat minél előbb kiküszöbölhessük. Egy részüknél ugyanis nem kielégítő sem a módszertani felkészültség, sem a történeti dokumentáció. Nemcsak a szerzőknek, hanem az illetékes szerveknek is meg kell érteniük,

hogy sokkal igényesebbeknek kell lenniük a helytörténeti munkák magasabb színvonala érdekében.

Az elmaradás felszámolására két mód kínálkozik: egyik a vidéki kutatógárda céltudatos politikai-ideológiai-szakmai nevelése, a másik pedig a helytörténeti feladatok megtervezése alapos és átgondolt tematika közlésével. Magyarán szólva: meg kellene állapítani, kikkel és mit lehet feldolgoztatni, kiket és milyen részletmunka elvégzésére lehet felhasználni.

A szülőföld, a szűkebb haza emlékeit kutató mozgalom központi elvi irányításának és szakmai megsegítésének döntő előfeltétele a különböző, arra illetékes szervek tevékenységének az összehangolása. Ugyanis jelenleg az a helyzet, hogy a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, a Magyar Történelmi Társulat, a helyi levéltárak és muzeumok, az oktatásügyi és népművelési szervek, ill. megyei, városi művelődésügyi osztályok, a helyi párt- és tanácsi szervek foglalkoznak kisebb-nagyobb mértékben a helytörténeti kutatás elvi és gyakorlati kérdéseivel. De sajnos, mindezekig nem hangolták egybe tevékenységüket, nem koordinálták feladataikat, hanem külön-külön, a maguk módján megkísérelték, hogy erejükhöz képest befolyást gyakoroljanak a helytörténeti kutatásokra.

Dicsérendő kezdeményezés volt 1954. decemberében a Magyar Történelmi Társulat debreceni vándorgyűlése, amelynek egyetlen napirendi pontja "A magyar helytörténeti kutatások helyzete és feladatai" címet viselte. A referátum hangoztatta, hogy a Magyar Történelmi Társulatnak komoly gondot kell fordítania a helytörténeti kutatások irányítására, a vidéki kutatók ilyen irányú munkájának fokozottabb támogatására. A megbeszélések alapjául szolgáló referátum, a vitán elhangzott kiegészítések és megjegyzések nagymértékben hozzájárultak a helytörténeti kutatás problémáinak tisztázásához. Ennek eredményeképpen jelent meg Eperjessy Kálmánnak "Csongrád megye helytörténeti kutatásának feladatai" (Szeged, 1955) című utmutatója. Majd Szántó Imre szerkesztésében napvilágot látott "A helytörténeti kutatások módszere és feladatai az oktató-nevelő munkában" című kiadványa (Szocialista Nevelés Könyvtára, Bp. 1956.). Debrecen után a TIT és a Történelmi Társulat vándorgyűlésein több ízben szóba került a helytörténeti kutatás ügye. A TIT Pest megyei szervezete történelmi szakosztálya 1955. novemberében rendezett vitát "A helytörténetírás időszerű kérdései"-ről. Ugyancsak a Magyar Történelmi Társulat — a Művelődésügyi Minisztérium középfoku főosztályával karöltve — 1959 augusztusában tartott helytörténeti konferenciát Egerben azzal a céllal, hogy az ott résztvevő történetkutatók és tanárok megvitassák a helytörténetírás és tanítás előtt álló komplex feladatokat. 1963-ban, a keszthelyi vándorgyűlésen. Benda Kálmán "A helytörténeti időszak kiadványok helyzete" című referátumában részletes beszámolót adott az eddigi eredményekről. Jó áttekintését nyújtja a kérdésnek Hanzó Lajos "A helytörténeti kutatások időszerű kérdései" című tanulmánya (Tanulmányok a neveléstudomány köréből, Bp. 1962. 279-326. l.)

Hosszu idő óta szükség volt egy olyan könyvre, amely a magyar faluról, annak kialakulásáról, gazdasági, társadalmi, politikai szerkezetéről,

kulturájáról és típusairól áttekintő képet nyújt. Eperjessy Kálmánnak 1966-ban megjelent "A magyar falu története" című könyve kettős célt tűzött maga elé: egyrészt segítséget nyújtani azoknak, akik falutörténetet írnak, másrészt tükröt tartani mindazok elé, akiket falujuk multja érdekel, hogy abban a régi magyar falu néhány lényeges vonását megláthassák és azokat a maguk helyi észrevételeivel kiegészíthessék. A szerző célját úgy közelítette meg, hogy összefoglalta a legfontosabb módszertani alapismereteket és felvázolta a falu fejlődését általában, megjelölve a fejlődés fő szakaszait.

A Magyar Történelmi Társulat maga is előtérbe helyezte a helytörténeti munka támogatását és módszertani tisztázását nemcsak országos szinten, hanem vidéki csoportjaiban is. 1967-ben megalakult az Országos Helytörténeti Bizottság, amely azt a célt tűzte maga elé, hogy minél szabadabbá tegye a komplex helytörténeti munka erőit, egyben kialakítsa a megfelelő irányítás formáit, támogassa a helytörténeti munkák minél gazdagabb változatosságú kiadását. Ugyanakkor a magasabb színvonal érdekében törekszik az ellenőrzés formáinak megfelelő kialakítására is.

III. A LAKÓHELYISMERET (KÖRNYEZETISMERET) A TÖRTÉNELEMTANÍTÁSBAN

A honismertetésben, illetve környezetismertetésben figyelemre méltó nevelő erők lakoznak. Sokoldalúságát pedagógiai szempontból akkor értjük meg valójában, ha történelmi távlatból nézzük és megkíséreljük napjaink nevelésügyi törekvéseivel összefüggésbe hozni.

A helytörténeti kutatásoknak a megindulása — mint láttuk —, sőt az oktatásban való felhasználása is összefüggött a polgárságnak a feudalizmus elleni küzdelmével, tehát eredetileg haladó polgári követelmény volt. A késő-középkorban tágabb lesz az emberiség horizontja; nemcsak az új földrészek felé fordul a figyelme, hanem a környezetét is másnak látja, mint az előző századok nemzedékei. S ebben a pezsdülő, vajudó világban új eszmék csirái kelnek életre. Mint érdekességet említhetjük meg, hogy a XVI. században az ilföldi Neander Mihály (+1595) már rendszeres természetjárásra vitte növendékeit. Bizonyára ösztönösen megérezte azt, aminek valamivel később verulami Bacon (+1626) adott hangot: járjatok a természetben nyitott érzéssel és mélyedjetek bele gondolkodva. Tehát követeli a megfigyelést, ismeretszerzésünknek ezt a hatalmas eszközt.

Ettől kezdve azután végignyomozható ez a törekvés egészen napjainkig. Környezetünk egyre nagyobb szerepet játszik a helyes fogalmak megszerzésében. Bacon kortársa, a francia Montaigne mondja: adjatok a növendékeiteknek helyes fogalmat a dolgokról és tárgyokról, s meglátjátok, hogy a hozzávaló szavakat már maguktól is megtalálják. Sokkal határozottabban, élesebben szerepel a környezetünk Comenius (1592-1670) oktatási rendszerében. A környező természetből való ismeretgyűjtés és a szemléltetés pedagógiai gondolata először nála bontakozott ki a XVII. század első felében. Itt már nem csupán merő természetmegfigyelésről van szó, hanem határozott honismertetésről, amit a földrajz bevezetőjének tartott. "A földrajzot azzal kezdjük — írja Comenius "Didactica magna"-jában —, hogy a tanulóknak ilyesfajta fogalmakat: hegy, völgy, síkság, folyó, helység, erősség, város stb. világossá tesszük, aszerint, hogy azon a helyen, ahol tanultunk, milyen alkalom kínálkozik". Comenius honismertetésének célja a szülőföld ismerete és általa a földrajzi alapfogalmak megszerzése. Anyagelrendezése is tervszerű, mert a közeli halad a távolira, és végül módszertani elve a szemléltetés. Ez a követelmény azonban a XVII. században még nem valósulhatott meg, csak szórványosan vonták be az oktatásba a helytörténetet.

A nagy pedagógus elmélkedőnek a honismeretre vonatkozó gondolatai

más formában és gyakorlati megvalósításban jelentkeznek a pietistáknál.

Az irányzat fő képviselőjének, August Hermann Franckenak (Halle) a pedagógiájában azonban tisztára a közigazgatási egységben található topográfiai nevek recitálásává torzult el. Tanítványa, Samuel Bock "Wohlunterrichtete Dorf- und Landschulmeister" című könyvében (1744) a szülőföldismertetést már térképismerettel is összekötötte. Tehát uttörője volt annak a gondolatnak, hogy a tanulók a megfigyeléseket a térben rögzítsék.

A környező természet ismeretének gondolatát jelentős mértékben megerősítették a köztudatban a felvilágosodás korának nagy gondolkodói, elsősorban Rousseau, aki "Emile"-jében követeli, hogy minden földrajzi oktatást a szülőföldön való tájékozódás előzzön meg. Ezeknek az uttörőknek a gondolatai érték meg a XVIII. század végére Christian Salzmann nézeteiben. A németek általában őt tekintik az igazi lakóhelyismeret megalapítójának. Jelszavai nagyon ismerősnek hangzanak: kirándulás, megfigyelés, térképhasználat! Rousseau követői német földön a filantropisták. Közülük Johann Basedow (+1790) a földrajzi oktatás kiindulópontjául a honismertetést ajánlotta. Utmutatása szerint országunk ismertetése előtt megismerendő a szoba, a ház és a helység. Ezenkívül okozati összefüggés keresendő a táj és lakói, valamint a népesség és foglalkozás között.

A XIX. század elején nagy filozófusok, pedagógusok és a földrajztudomány legelső szakemberei (Herder, Pestalozzi, Ritter) együtt nyújtottak segítő kezet a környezetismeret nevelő értékének, módszertanának és tudományos tartalmának tisztázására. A pestalozzianusok érdeme, hogy Ritter modern földrajzi gondolatai a honismertetésben is érvényre jutottak. Ritter szerint a földrajz tapasztalati tudomány, feladata a teret betöltő tárgyakat megfigyelni és a közöttük levő oksági kapcsolatot felderíteni. S amikor a honismertetésre vonatkozólag azt ajánlja, "hogy a gyermek először a valóságban tájékozódjék és azon a helyen, ahol lakik, tanuljon meg látni is", — tulajdonképpen Comenius és Rousseau honismertetését egy lépéssel továbbviszi. Földrajzpedagógusok írásaiban ettől kezdve a honismertetés tanítása kettős célt szolgál: egyrészt helyes alapfogalmak elsajátítását, másrészt a földrajzi gondolkodás fejlesztését. A környezetismeretet mint nélkülözhetetlen tárgyat Finger vétette fel a tantervekbe. "Anweisung zum Unterricht in der Heimatkunde" című műve (1844) a szülőföldismertetés didaktikájának bibliája a német irodalomban.

A XIX. század közepéig a pedagógiai gondolkodók tulnyomó többsége a honismertetést a földrajz bevezetőjeként értelmezte. A század második felében és napjainkban azonban a vélemények már megoszlanak. A vita a körül forog, vajjon a környezetismeret az össztanításban csupán mint elv szerepeljen-e, vagy pedig a földrajz keretében mint különálló tantárgy. A modern geográfia szellemében a német Hettner jelölte ki a környezetismeret (Heimatkunde) célját: a környező táj természetének és kulturájának lényegét és egymással való összefüggését feltárni a tanulók előtt. De ezzel egyttal megszabta e tárgynak az iskolai tantervekben való helyzetét is, mert a kitűzött célt abban az alsó osztályban nem lehet elérni, amelyben a

lakóhelyismeretet csupán az alapfogalmaknak a környezetből való gyűjtésére szorítkozhat. Tehát a magasabb osztályokban vissza kell térni a lakóhelyre, s főleg kirándulásokon be kell vezetni a tanulókat a környezet életének megértésébe. Hettternél már az a pedagógiai gondolat is utat tört, hogy a lakóhelynek nemcsak a gyermeket, hanem a felnőtteket is érdekelnie kell. Látjuk tehát, hogy a lakóhely — (környezet-) ismeret (Heimatkunde) a XVI. századtól fogva lényegében úgy jött létre, mint az oktatott tárgy szemléltetésének kivánalma. Vezető pedagógusok, mint Comenius, Rousseau, Pestalozzi és Diesterweg fejlesztették ki ezt a didaktikai elvet az elemi iskolai oktatás területén.

Ma már általában elismert elv, hogy a szülőföld, a környezet a legalkalmasabb arra, hogy az ember és környezete egymással való kapcsolatát szemléltessük. A pedagógusnak ebben a környezetben lehet a legjobban kihasználnia azt a hatalmas segítő eszközt, amit a gyermeknek szülőföldjével, lakóhelyével szemben való érdeklődése jelent. Saját környezete iránt a gyermek szeretettel viseltetik, amit tudatos munkával a hazaszeretet érzésének felkeltéséig fokozhat a hozzáértő pedagógus. Ebben rejlik a szülőföldismeret, a környezetismeret tanításának nagy nemzeti értéke és az állampolgári- hazafias nevelés szempontjából rendkívül nagy jelentősége.

Nálunk Magyarországon a szülőföld és lakóhely alapos megismerését az uralkodó osztályok hosszú ideig nem tartották fontosnak és szükségesnek. Bél Mátyás, Benkő József, Tessedik Sámuel, Berzeviczy Gergely, Tavasi Lajos, Orbán Balázs, Pesty Frigyes, Fényes Elek, Galgóczy Károly, Hunfalvy János, Keleti Károly s a honismeret más lelkes uttörőinek munkássága nem tudott széles körben maradandó hatást gyakorolni. Nálunk a klasszikus szellemű iskola hazánk földrajzi adatainak száraz tanítása mellett elsősorban a görög-római s a bibliai tájak, vagy a széles nagyvilág nevezetességeit tárta szem elé, s figyelmen kívül hagyta a szülőföldet, azt a "kis világot", amelynek megszokott tárgyai, sajátosságai becselessé és érdekessé csak akkor válnak, ha a figyelmet azok szépségére és hasznos volta rátereljük.

A szülőföld megismertetéséből fakadó nagy nevelő hatás már nem kerülte el a Horthy-korszak pedagógusainak a figyelmét. A népoktatási tantervben megvalósult az a nevelésügyi törekvés, hogy az elemi oktatás az otthon és a környezet tárgyainak és jelenségeinek megismeréséből induljon ki. Az erre vonatkozó vezérfonal Fodor Ferenc és Orbán András szerkesztésében az 1932-ben megjelent "Szülőföldismereti anyag gyűjtőfüzete". A középiskolai utasítások részletesen kifejtették a szülőföldismeret jelentőségét, s a szülőföld-gyűjtemény szükséges voltát. Megfelelően érvényt szerzett ennek a népiskolai tantervi utasítás is, valamint Fodor Ferencnek a népiskolai tanítók számára irt földrajzi vezérkönyve. Az általános ismereteket terjesztő népszerű monográfiák készítésére adott mintát Fodor Ferencnek az Iskolánkívüli Népművelési Központ kiadásában 1926-ban megjelent "Szülőföld és honismeret könyve", a forrásokat pedig részlete-

tesen felsorolja a Földrajzi Közlemények 1929. évi számában (131-137. oldalain) "Településföldrajzi kutatások" című tanulmánya.

A népiskola alap gondolatává tették, hogy a gyermeket körülvevő környezet nagy nevelő erejére támaszkodják. A tanítónak tehát képesnek kell lennie a lakóhely és környék sokoldalú, alapos feldolgozására. Éppen ezért a Tanítóképzési Tanácsok Egyesülete 1934-ben elhatározta, hogy a falusi népoktatás eredményesebbé tétele érdekében annak központjába állítja a szülőföld ismertetését, s kívánatosnak tartotta, hogy az ehhez szükséges történelmi, statisztikai és egyéb adatok megszerzését valamely intézmény segítse elő. De a burzsoá iskolában az ily módon melengetett hazafiság nem válhatott valóságos nevelő erővé.

Szocialista általános iskoláinkban a hazafias és honvédelmi nevelés már az 1-4. osztályban jelentős helyet kap. A Tanterv a környezetismeret tanításának feladatait megszabva hangsúlyozza, hogy "közös és önálló megfigyelések, azok tapasztalatainak feldolgozása, valamint az ezekhez csatlakozó gyakorlati munkák során — ismertesse meg a tanulókkal a természeti és társadalmi valóság elemi jelenségeit és összefüggéseit. Segitse elő értelmi erőinek és ezzel összefüggésben kifejezőképességüknek fejlesztését. Mindezzel járuljon hozzá szocialista világnézetünknek megalapozásához, az V-VIII. osztály szaktárgyainak eredményes tanulásához".

A lakóhely és környéke tanításának hozzá kell járulnia a lakóhely és népe megszeretéséhez. Ha tehát általános iskoláink alap gondolatává tettük azt, hogy a tanulók az őket körülvevő környezet, a természeti és társadalmi valóság nagy nevelő erejére támaszkodjanak, akkor a pedagógusnak fel kell készülnie a lakóhely és környék sokoldalú, alapos megismerésére, feldolgozására és ennek az oktató-nevelő munkában való hasznosítására. Mert jól tanítani csak az tud, aki alaposan ismeri a lakóhely történetét sokféle forrásból, és szívesen, érdekesen tudja átadni tudását, tudja elképzeltetni a régi életet és megértetni a jelent. A múlt megelevenítése, a tárgyi és írásos emlékek, a szójhagyomány stb. megszólaltatása, a szülőföld, lakóhely multbeli életére vonatkozó anyagok összegyűjtése sokszor áldozatos, fárasztó munkát igényel a nevelőtől, de azután bőségesen kamatozik a tanításban.

IV. A KUTATÁS BIZTOSÍTÁSA

Eredményes helytörténeti kutatás csak akkor valósulhat meg, ha személyi és tárgyi feltételeit biztosítani tudjuk. Fel kell vetnünk a kérdést, hogy kik végezzék a helytörténeti kutatást, milyen intézmények segítségével állíthatjuk szolgálatába.

Kívánatos, hogy a helytörténeti kutatás elsősorban a nagyobb vidéki kulturális központokban, egyetemi, főiskolai városokban, illetve azok hatókörébe tartozó területeken induljon meg. A helytörténeti kutatást gondozó intézmények — elsősorban a Magyar Történelmi Társulat és vidéki csoportjai, a TIT szervezetei, az egyetemek történeti intézetei, a tanárképző főiskolák történelmi tanszékei, tudományos intézeteink, muzeumaink, levéltáraink, könyvtáraink, továbbá a helyi tanácsok művelődésügyi szervei — kutassák fel a helytörténetírás szempontjából számbajöhető kádereket és segítsék őket. A felsorolt intézményeknek módot kell találniuk arra, hogy a legmesszebbmenő segítséget nyújtsák mindazoknak, akik a helytörténeti kutatásban feladatot vállalnak. Eredményes munkájuknak alapfeltétele a módszerbeli, szakmai felkészültség. Dilettánsokkal valóban nem lehet komoly helytörténeti kutatást végezni, de meg kell keresnünk annak a lehetőségét, hogy az érdeklődők a helytörténet feladatkörébe vágó módszeres eljárásokat megismerjék.

Bár ideális lenne, ha minden vonalon szakemberek dolgozhatnának a helytörténeti kutatás területén, nem vagyunk abban a helyzetben, hogy lemondhassunk a történelmi érdeklődésű és történetkutatásra valamennyire is képes, értelmiségi munkakörben foglalkoztatott munkatársokról. Gondoljunk csak vissza Bél Mátyás, Vályi András, Magda Pál, Fényes Elek, Pesty Frigyes stb. működésére, arra, hogy milyen jelentős mértékben hasznosították munkáik megírásánál a vidéki értelmiségiektől kapott információkat, főképpen a statisztikai adatokat. Ezeket az embereket — üzemi és építész-mérnököket, közigazgatási szakembereket, orvosokat, katonákat, lelkészeket stb. — fel lehet használni a munka bizonyos fázisaiban. A gyárak és üzemek történetének feldolgozásában az üzemi mérnökök, a városépítés kutatásában az építész-mérnökök közreműködésére számíthatunk. A helytörténet minden érdemes munkása megtalálhatja a képzettségének, adottságának megfelelő munkaterületet és kutatási lehetőségeinek körét. A helytörténet-írók tevékenysége — kellő irányítás és segítségadás mellett — hozzájárulhat

népünk történelmi műveltségének emeléséhez, értékes szolgálatot tehet haladó történelmi örökségünk felkutatásában és ápolásában.

A legfőbb követelmény, hogy a helytörténeti kutatással foglalkozók megfelelő ideológiai tájékozottsággal és szakmai felkészültséggel álljanak neki a munkának. Egy ember számára nagy és sok időt kívánó feladat az adatok összegyűjtése, az anyag rendezése és feldolgozása. Komoly kritikát is kiálló monográfia megírása, vagy valamilyen nagyobb részletkérdés feldolgozása nem könnyű, de nem is lehetetlen feladat. Mivel a monografikus feldolgozás a legtöbb esetben meghaladja egy kutató erejét, ajánlatos munkaközösséggel áthidalni a nehézségeket.

Ilyen monografikus-helytörténeti munkaközösséget szervezhetünk egy-egy város vagy falu pedagógusaiból (bevonva esetleg más értelmiségieket is). Ha nincs elegendő aktívánk, akkor járási munkaközösség javasolható. A helytörténeti munkaközösség élén állhat a történelmi szakfelügyelő vagy az erre legalkalmasabb történelemtanár is. A levéltárak szerepe a munkaközösségek vezetésében különösen azokon a helyeken érvényesüljön, ahol a megyei székhelyen nincs egyetem vagy főiskola. Ezekben a helyeken a levéltár (vagy esetleg a muzeum, a könyvtár) vezetője a legképzettebb történészkáder és a munkaközösség leghivatottabb vezetője. A helytörténeti munka említett három intézményes helyi bázisának feladata egyfelől a külső kutatók által végzett — a levéltár, muzeum és könyvtár által őrzött — anyagra támaszkodó adatgyűjtés biztosítása. Másfelől az említett intézmények dolgozói egyéni tudományos munkával is részt vesznek a helytörténet bizonyos ágazatának művelésében. Az ország különböző részeiben alakultak már helytörténeti munkaközösségek. Kívánatos volna tehát, hogy ennek a szinte alulról jövő egészséges kezdeményezésnek szorosabb szervezeti formát adjunk anélkül, hogy elbürokratizálnánk. A megyei művelődésügyi osztályok ne csak a szakfelügyelőkön keresztül, hanem közvetlenül is adjanak segítséget ezeknek az alakuló vagy már működő helytörténeti munkaközösségeknek. De a Magyar Történelmi Társulat és vidéki csoportjai, továbbá a helyi népfrontbizottságok is támogassák őket.

Figyelembe véve a már kialakult helyzetet és intézményeket, az Országos Helytörténeti Bizottságnak kellene vállalnia a helytörténeti munka koordinálását. A Bizottság célul tűzte ki a helytörténeti munka feladatainak országos meghatározását, a munka módszerének országosan egységes kidolgozását, a megyei helytörténeti bizottságok szakmai és módszertani segítését, végül a helytörténeti kutatások legértékesebb termékeinek nyomdai vagy modern sokszorosítás formájában való közzétételét.

Ha az egyes vidékek pedagógusaiban feltámadt az a kívánság, hogy helytörténeti kutatásokkal foglalkozzanak, akkor tájékoztassuk őket a helytörténeti kutatások feladatairól, módszereiről és az oktató-nevelő munkában való felhasználás lehetőségeiről. Természetesen szívós és kitartó nevelőmunkára van szükség ahhoz, hogy a megalakult helytörténeti munkaközösség kikerülje a dilettantizmus utvesztőjét és a provincializmust, amely nem lát túl falujának templomtornyán. A munkaközösség működése megal-

kulásától kezdve tervszerűen és a fokozatosság elvének betartásával történjék. A tagok először is a faluval, várossal, vidékkel foglalkozó irodalmat ismerjék meg, egyrészt a szépirodalmat, amelynek témája az illető vidék, másrészt a szakirodalmat. A sokrétű és szétágazó szakirodalomban nélkülözhetetlenek a faluszociográfiák, a falu-, város- és megyetörténetek, a gazdaságföldrajzi, statisztikai munkák, a néprajzi művek stb. Szükségessé válik, hogy a munkatársak a faluval (vagy egy-egy várossal, tájegységgel) foglalkozó szépirodalmi és tudományos munkákat katalogizálják, és igyekezzenek megszerezni azokat.

A helytörténeti bibliográfiák összeállítását, az összegyűjtött táj- vagy faluirodalmat (akár szépirodalom, akár tudományos irodalom) úgy használhatja fel először a helytörténeti munkaközösség, hogy bizonyos kiválasztott munkákat olvastat el tagjaival, s ezekről beszámolókat tartat. A munkák ismertetését, a róluk tartott beszámolókat megbeszélés, vita követi. Ezeknek a megbeszéléseknek eleinte az a feladatuk, hogy a munkaközösség tagjai egymás észrevételeinek kicserélése útján gyarapítsák helytörténeti ismereteiket. A megbeszélésekben a munkaközösség vezetője által kitzűtött szempontok hoznának rendszert. Ezeknek a megbeszéléseknek egy másik fajtája, amikor a már megindult gyűjtőmunka alatt szerzett módszeres tapasztalatok szolgáltatják a megbeszélés anyagát. Igen hasznos, ha a helytörténeti irodalom tanulmányozása és a megbeszélések mellett esetenként olyan előadásokat iktatunk be, amelyeket egy-egy szaktárgy (néprajz, régészet, földrajzinév kutatása stb.) kiváló művelői — meghívott előadók — tartanak, főleg a kutatás módszertani kérdéseiről. Amikor a helytörténeti munkaközösség olyan vidéken, tájegységen dolgozik, amelyiknek nincs irodalmi feldolgozása, olyankor a munkaközösség lehetőleg olyan előadót keressen, aki a kérdéses vidéket minden vonatkozásban jól és lehetőleg tapasztalásból ismeri.

A helytörténeti munkaközösség első feladata lehetőleg a jelenlegi falu-, városkép stb. megrajzolása legyen, különös tekintettel felszabadulásunk utáni történetére. Ennek eszköze a jelenlegi helysége, vidékre vonatkozó adatok (elsősorban még csak a helyi forrásanyag és a szájhagyomány) összegyűjtése, rendszerezése és összeállítása. A falu, város stb. képe annyira színes, sokrétű, megrajzolásához annyi adat szükséges, hogy egy ember csak a legkritikább esetben és csak a legnagyobb munka árán végezheti el. Nyilván nem szükséges mindenkinek az egész falu- vagy várostörténetet feldolgoznia; a részmunkák terén is igen hasznos feladatot vállalhatunk. Az adatgyűjtést ezért a monográfiakészítő munkaközösség lehetőleg több emberre bizza.

A munkaközösség tagjainak felkészültségét és adottságait alapul véve a fokozatosság elvét egy pillanatig sem téveszthetjük szem elől, amikor a rájuk váró feladatokat vázoljuk. A helytörténeti munkaközösség első lépése a helyi bibliográfia összeállítása és feldolgozása, majd a szájhagyomány anyagának összegyűjtése, a tárgyakhoz, eseményekhez, történeti személyekhez fűződő történelmi érdekű mondák és események, földrajzinevek,

népies helynév magyarázatok és a helyi forrásanyag kiaknázása alapján a falu, város, üzem, vidék stb. jelenlegi képének és a közelmúlt (főleg az utolsó husz év) történetének feldolgozása.

Mindenki előtt ismeretes, hogy a helyneveket milyen gyümölcsözően hasznosíthatjuk helytörténeti kutatásainkban. Pesty Frigyes vállalkozása eredményeképpen 1862-65 között az akkori Magyarország majdnem egész területének egykoru földrajzi neveit magában foglaló gyűjtemény jött létre. Ez a kérdőívek alapján, hatósági munka segítségével összehordott anyag minden hibái és hiányai mellett is multszázadi földrajzinév-kutatásunk legidőtállóbb eredménye. A hatalmas anyag gazdag kincsesbányája nemcsak a helytörténetnek, hanem a történeti néprajznak és a földrajznak is. Sajnos, a földrajzinevek rendszeres gyűjtése dolgában Pesty Frigyes óta alig történt valami. A debreceni helytörténeti vándorgyűlésen felvetődött az a gondolat, vajon nem érkezett-e el az ideje annak, hogy újból ilyenfajta gyűjtést végezzünk, amely modern és új szempontok alapján felépített kérdőíveken gyűjtené össze ezt a kallódó, állandóan változó forrásanyagot. S ebbe a munkába bevonhatnánk a legszélesebb értelmiségi rétegeket, a megalakult helytörténeti munkaközösségek tagjait is. A földrajzinevek összegyűjtésére vállalkozó országos mozgalom Zala megyében máris megteremtte első gyümölcsseit. A Zala megyei pedagógusok és más önkéntes munkatársak Végh József irányításával és Ördög Ferenc vezetésével összegyűjtötték megyéjük földrajzi neveit (Zala megye földrajzi nevei, Zalaegerszeg, 1964.).

Már ezen a fokon feladata lehet a helytörténeti munkaközösségnek a helyi krónika vezetése. Ezek a helyi krónikák statisztikai táblázatok és gazdag dokumentációs képanyag felhasználásával kritikai beszámolókból rögzíthetik az újjáépítésnek és a szocializmus építésének azt a hatalmas munkáját, amely hazánkban 1945 óta folyik. Egy-egy ilyen krónika nem lesz ugyan történelmi mű, de az anyag összegyűjtésével és regisztrálásával megteremti a történetíró számára a lehetőséget, hogy ezeknek a részleteknek a felhasználásával a történelmi egészletet kiformalja.

A helytörténeti munkaközösség második lépésének tekinthetjük — ahol erre nézve megvannak az adottságok, s megvan a kellő hozzáértés egy-egy vidék, város, falu, üzem stb. történetének monografikus feldolgozását, külső levéltári anyagra is támaszkodva. Az utóbbinak része ugyan az az anyag is, amely a település régi történetére vonatkozik (középkori latin nyelvű oklevelek stb.), de a falun lakó kutató — pl. a történet szakos ált. iskolai pedagógus — alig férhet hozzá az összes forrásokhoz, sok esetben akadályos ennek a latin nyelvben való járatlansága is. Ezért a falun élő munkatársnak elsősorban a helyi forrásanyagot kell felkutatnia (anyakönyvek, telekkönyvek, jegyzőkönyvek, térképek, nyomtatványok és más írásos emlékek, szájhagyomány, néprajzi anyag és tárgyi kutfők). A városi kutatónak a felsoroltakon kívül szélesebb körű levéltári, muzeumi és könyvtári anyag áttekintésére is van alkalma. Kívánatos, hogy a városi és falusi munkaterületen dolgozók között szoros együttműködés jöjjön létre. A ha-

sonló témakörben dolgozók egymás eredményeit ismerjék és egészítsék ki. Esetenként az anyag feldolgozása is együttes munkával történhetik.

A helytörténeti kutatás ilyen feltételek mellett magábanhordja az egyéni fejlődés és az önképzés lehetőségét. Benne tehát a falun és városon működő munkatárs egyaránt megtalálhatja a képességeinek és érdeklődési körének megfelelő munkaterületet. Helyeselhetjük azt az eljárást, hogy a helytörténeti munkaközösség számára egy-egy, kellő környezeti adottságokkal és felkészültséggel rendelkező — esetleg nem is a helyszínen lakó — kutató adja meg a régebbi korokra vonatkozó történeti ismeretekkel a bázist, s akkor a vidéki helytörténetirők — adottságaiknak megfelelően — teljes erővel az új — és főleg a legújabb kor történetével foglalkozhatnak.

S végül a harmadik lépés — a helytörténeti munkaközösségtől vagy esetleg egyéni kutatótól remélt helytörténeti munka legmagasabb foka —, egy-egy falu, város, üzem, kisebb-nagyobb tájegység történetének szélességben és mélységben való továbbfejlesztése a néprajz, régészet, szociográfia, néprnyelvi kutatás stb. eredményeinek felhasználásával. Ne várjuk tehát, hogy a közép- és általános iskolai történetszakos tanárokból alakult és esetleg más értelmiségekkel kiegészült helytörténeti munkaközösség máról holnapra ragyogó eredményekkel fog elkápráztatni bennünket. Biztosak lehetünk abban, hogy több kiforratlan, dilettáns munka is születni fog, de ez nem rettenthet el bennünket attól, hogy szélesebb alapokra fektessük történetírásunkat, és az új munkatársak bekapcsolásával emeljük népünk történelmi műveltségét. Ugyanakkor azonban ez a káderekre való merész támaszkodás megnöveli a helytörténeti kutatást gondozó intézmények felelősségét. Ahhoz, hogy magasabb igényekkel léphessünk fel a helytörténetirőkkel szemben, biztosítani kell a forrásokhoz való könnyebb hozzájutásukat is. Az Országos Helytörténeti Bizottságnak lehetne feladata mindazoknak az országos vagy regionális kiterjedésű írott vagy tárgyi forrásoknak jegyzékbe foglalása, amelyek a helytörténeti kutatás valamely ágazata számára alapvető jelentőségűek.

A felsorolt intézményeknek módot kell találniuk arra, hogy a legmesszebbmenő segítséget nyújtsanak mindazoknak, akik a helytörténeti kutatásokban feladatot vállalnak. Szorosra kell fűzni a helytörténeti kutatók munkaközösségeit személyes eszmecsere, konzultációk, a Magyar Történelmi Társulat vidéki csoportjainak előadásai és a TIT-ben rendezendő helytörténeti klubestek tartásával. Szükséges, hogy a munkaközösség tagjai személyesen megismerjék egymást, hogy a munkaközösség irányítói vitával egybekötött előadásokat tartsanak vidéken, hogy a vidéki kutatóknak is alkalmat adjanak eredményeiknek szélesebb nyilvánosság előtt való ismertetésére, végül, hogy az eredményes helytörténeti kutatásnak elengedhetetlen feltételét, a sajtópublikációt biztosítsák. A módszertani problémák tisztázására egyre kívánatosabbá teszi, hogy a helytörténeti kutatás saját orgánnummal rendelkezzen. Mind sürgetőbben vetődik fel egyfelől egy sajátosan helytörténeti problémákkal foglalkozó központi folyóirat igénye, másfelől a helyi folyóiratok helytörténeti jellegére, illetőleg feladatkörének kiszélesí-

tésére is vannak törekvések. A központi történész folyóiratoknak (Századok, Történelmi Szemle, Agrártörténelmi Szemle) még szélesebb teret kell szentelniük a helytörténelmi munkák közzétételének és méltatásának. Lendítőerővel hathat a helytörténelmi kutatásra megfelelő pályamunkák kitűzése is.

Igy aztán a helytörténelmi kutatás a publikációkon, a sajtón, a népszerű tudományos előadásokon keresztül és az oktató-nevelő munkában való felhasználása útján széles tömegek történelmi érdeklődését fogja megmozdítani.

V. A HELYTÖRTÉNETIRÁS FORRÁSAI

Minden az emberiség tevékenysége során keletkezett és reánk maradt dolog forrásnak tekinthető. A helytörténeti kutatás sokoldalú, különböző tárgyú és természetű forrásanyagát a következő csoportokba sorolhatjuk:

a) tárgyi emlékek (régészeti leletek, régi pénzek, építészeti emlékek, tárgyi néprajzi emlékek);

b) iratlan szellemi hagyaték, más néven szóbeli források (mondák, énekek, visszaemlékezések, földrajzinevek), amelyeket esetleg bizonyos időben leírtak, de a keletkezésük korában még iratlanok voltak;

c) írott emlékek (könyvészeti és levéltári forrásanyag, térképek, terv rajzok, látképek, alaprajzok).

1. Tárgyi emlékek

Tárgyi emlékeken a régészeti és tárgyi néprajzi emlékek, a föld felszínén és a föld belsejében található tárgyak és eszközök értendők. A tárgyi emlékek széles és változatos csoportjába tartoznak: a lakosság mindennapi életének emlékei, erődítmények, katonai és polgári épületek: templom, temető, árvízvédelmi, egészségügyi és közlekedési berendezések, az utcaburkolat, szobrok, hidak, épület- és falmaradványok; a dolgozó nép munkaeszközei, butorok, szerszámok, fegyverek, edények, ékszerek, érmék, rajzok, fényképek, hangszerek stb. A tárgyi emlékek elsődleges és központi forrása maga a falu, város, annak felépítése, településformája, bel-és külterülete.

A) Régészeti leletek

A szülőföld, a lakóhely legrégebbi történetének a kutatása azokra a régészeti leletekre támaszkodik, amelyek mint rég letűnt nemzedékek emlékei maradtak ránk. A régészet az írásbeliség előtti idők történelemtudománya. Amilyen mértékben sűrűsödik az írásos emlékek száma, olyan mér-

tékben szorul háttérbe a régészeti leletek tanuvallomásának fontossága. A régészeti leletanyag tehát a különböző földterületeken és a különböző népek-nél más és más korig lesz gerince a kutatásnak aszerint, hogy az illető földrajzi egységek vagy népek mikor lépnek be az írott történetiség korába.

A régészeti kutatás tárgykörét is a fenti tény határozza meg. Ahol a kutatás gerincét alkotja, ott az elmúlt korok életének teljes ujjaalkotása hárul rá; amint a történeti anyag sűrűsödik, tárgyköre egyre szűkül. Természetesen az írásbeliség előtti korokra sem egyedül a régészeti anyag vet fényt. Az utolsó néhány ezer évre a nyelvtudomány eredményei is számottevő mértékben segítettek a művelődési, társadalmi állapotok rajzában, sőt az eseménytörténet ujjaalkotásában is. A régészet, történelem és nyelvtudomány munkáját a rokontudományok mélyítik el a teljes élet megismerése felé.

Magyarország földje a régészeti leletek tanúsága szerint már több mint százezer évvel ezelőtt lakott terület volt. A honfoglalás előtti magyar föld népeinek története igen lényeges kulcs a több mint ezeréves magyar történetnek a megértéséhez és jelentőségének helyes értékeléséhez (V.ö.: Ferenczy Endre: A magyar föld népeinek története a honfoglalásig. Bp. 1958.). A honfoglalás korának régészeti adattárát jóformán egyedül a sírok szolgáltatják. A sírok sorrendjét az elhunytak a társadalomban (nagycsalád) elfoglalt helye szabta meg. Az élők társadalmának szerkezetét tükröző temetők sok mindent elárulnak őseink egykori életéről, s egyuttal fényt vetnek tulvilágszemléletükre is. Majd a honfoglalók pogány temetkezési szertartásai helyébe a keresztény módra való temetés lép. A lovas, fegyveres, ékszeres sírokat szegényes, jóformán mellékletnélküli sírok váltják fel, a nagycsaládi temetőforma helyét pedig a templom körüli csoporttemetkezés foglalja el. A templomkörüli temetők közvetve a település képének megváltozásáról s az állandó letelepedés megindulásáról is vallanak. E korszak mindennapi életébe való betekintést várhatjuk középkori faluásatásaink rendszerebbé válásától.

De bármilyen nagy jelentőségű ásatások sem tudják megoldani a magyar falu anyagi kulturájának történetét kellő okleveles kutatás és a néprajztudomány segítségével nélkül. Ugyanakkor viszont azt az eléggé elterjedt felfogást is el kell vetnünk, amely szerint a tárgyi emlékeknek csak azokban a korszakokban van jelentőségük, amikor még írott emlékek nincsenek, vagy csak gyér számban fordulnak elő. A tárgyi emlékek később is becses forrásai népünk történetének.

A földből előkerült minden történeti emlék, muzeális tárgy tulajdonjoga az államot illeti meg. Védelmük, őrzésük, feldolgozásuk és bemutatásuk a muzeumok feladata. 1949. után előkerült régészeti leletekből magángyűjteményt nem lehet létesíteni. A régészeti leleteknek a muzeumok szervezetén kívül gyűjteményekben való elhelyezéséhez a Művelődésügyi Minisztérium hozzájárulása szükséges. Ásatást a Magyar Tudományos Akadémia és a Művelődésügyi Minisztérium engedélye alapján kizárólag szakember végezhet. "Ha valamely munkálatnál a föld színe alatt rejlő muzeális tárgy

vagy építmény jelei mutatkoznak, a föld tulajdonosa vagy használója, illetőleg a munka bármely résztvevője, elsősorban annak felelős vezetője köteles ezt a közigazgatási hatóságoknak, vagy a területileg illetékes muzeumnak, vagy valamely nemzeti, országos muzeumnak jelenteni. A közigazgatási hatóság a nála tett bejelentést a területileg illetékes muzeumnak haladéktalanul és közvetlenül továbbítani köteles . . . A felfedezés közvetlen környezetét muzeumi intézkedésig (legfeljebb azonban a bejelentéstől számított 30 napig) érintetlenül kell hagyni".

Tehát olyan esetekben, amikor ház-, utépítés vagy bármilyen nagyobb földmunka során régészeti anyag bukkan elő, a leletről jelentést kell tennünk a területileg illetékes (legközelebb eső) muzeumnak, amely gondoskodik a lelőhely feltárásáról. Pedagógusaink — főleg falun — tanítványaik révén leg hamarabb értesülnek arról, ha a környéken újabb leleteket találtak földmunka közben. A Művelődésügyi Minisztérium Önálló Muzeumi Osztálya már régen felismerte annak a segítségnek a jelentőségét, amelyet pedagógusaink a régészeti leletek bejelentésével a régészeti kutatómunkában nyújthatnak. A bejelentés kötelezettségét különben a 13/1949. sz. törvényerejű rendelet is előírja.

Törvényeink nemcsak azért kötik olyan szigorúan szakemberekhez és állami engedélyhez az ásatások elvégzését, mivel a földből előkerült emlékek az államot illetik meg. A törvényrendelet megalkotásában az a korszerű elv is vezette a jogszabályok alkotóit, hogy az ásatások ma tudományos módszerekkel történő kutatások, amelyek során nem elsősorban a tárgyi emlékek lehető legteljesebb megmentése a főcél, hanem tudományos összefüggések megkeresése. Így pedig csak különlegesen képzett szakemberek képesek dolgozni. Egy ásatást nem lehet ugyanugy megismételni, mint pl. egy fizikai vagy kémiai kísérletet. Az ásatás mindig egyedi jelenség; ha valamit nem tudtunk megfigyelni, többé már nem kínálkozik erre lehetőség. Az ásatás vezetése tehát nagy tudományos felelősséget jelent.

A régészet problémáit az általunk felvetett szemszögből vizsgáló magyar nyelvű munka nincs. A legtöbbet ad még a Régészeti Kézikönyv I. kötete (Gyakorlati régészet, Bp. 1954.), amely — mint neve is mutatja — a gyakorló régész számára szükséges ismeretek alapos összefoglalása. (A legmodernebb kutató eljárások ismertetése azonban hiányzik.)

Milyen feladatokat vállalhatnak már most a külső munkatársak a magyar föld régészeti emlékeinek kutatásából?

Belső, előkészítő munka:

a) A már meglévő anyag pontos számbavétele, ellenőrzése és térképezése. Vagyis összegyűjtjük a területre vonatkozó eddigi régészeti irodalmat és az eddig előkerült leleteket, hogy a lelőhelyeket megállapíthassuk. E több rétegű, kataszter jellegű munkát mintegy bevezeti Banner János-Jakabffy Imre: "A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája a legrégibb időktől a XI. századig" című munkája (Bp. 1952.). A helytörténeti munkához sok ösztönzést ad Bakay Kornél, Kalicz Nándor és Sági Károly munkája (Veszprém megye régészeti topográfiája, Bp. 1966.), amelyben a keszt-

helyi és a tapolcai járás régészeti és topográfiai anyagát dolgozták fel.

b) Amennyiben a kérdéses terület dülő- és határneveit már összegyűjtöttük, úgy annak adatait is fel kell használni. Az egyes római kori emlékek helyére gyakran támpontot nyújtanak az írott források és feliratos emlékek (pl. itinerariumok, mér földkövek stb.). A középkori elpusztult települések helyét vagy nevét nemcsak ma is álló vagy könnyen felfedhető templom — s várromok, másutt meg hely- és dülőnevek, élő néphagyomány őrzik, hanem gyakran oklevelek is. Azonkívül a régi, sőt a mai térképeken is megtalálhatjuk helyüket "rom" jelzéssel, határrész-elnevezés stb. formájában.

c) Összegyűjtjük a területre és településre vonatkozó régi térkép- és írott forrásanyagot is. Pl. a középkori falvak terepbejárásához az írott forrásanyagból legfontosabbak a következő adatok: a település neve, körülbelüli helye, első és utolsó okleveles említése, s esetleg más olyan adatok, amelyeket a terep bejárásakor hasznosíthatunk (pl. határjárás leírása).

d) Az írott források adatait (helynév, terület stb.) egyeztetjük a régi és mai térképekkel, váraknál és városoknál az ábrázolásokéval is. Itt említjük meg, hogy a térképek bizonyos természetű őskori emlékekről (pl. sáncok, földvárak, települések) is tájékoztatnak, de utmutatásul szolgálnak a régészeti korokra utaló helynevek is (pl. Pogányvár, Tatársánc, Tüzköves stb.).

e) Sok esetben igen nagy segítséget jelentenek a terepbejárásoknál, de a későbbi munkában is a légi felvételek. Ezeken ugyanis pontosan kirajzolódhatnak az olyan mesterséges terepalakulatok, amelyek a földön szabad szemmel észre sem vehetők, vagy amelyeknek összefüggései nehezen tekinthetők át (sáncok, terraszok, táborok, halomcsoportok, házcsoportok, sőt esetleg sírok). Azokon a helyeken ugyanis, ahol ezek találhatóak, részben az árnyékvetésből, részben a növényzet elszíneződéséből rajzolódnak ki körvonalaik.

A fentiekben felsorolt belső, előkészítő munka után a terepmunka következik:

a) Régi helyi térképek, feljegyzések kutatása mellett folytatjuk a környékeliek között a szóbanforgó terület régészeti emlékeire vonatkozó adatgyűjtését. A helybeliek legtöbbször utbaigazítanak az egyes lelőhelyek közelebbi fekvéséről, mégpedig nemcsak a középkoriakról, amelyek közül pl. az elpusztult községeket a nevük és "telek", "pusztatemplom", "templomdomb" stb. formájában általában ismerik, hanem a földmunkák során előkerült, felszínen található vagy a néphagyományban élő máskori emlékekről is.

b) Ezután kerül sor a kijelölt terület bejárására. Az ugynevezett "terepebejárás" abból áll, hogy tavasszal vagy késő ősszel, amikor a földet nem takarja termés, földre szegezett tekintettel bejárjuk egy-egy terület

partos, dombos, temetkezésre alkalmas helyeit, s a szántásból vagy más-hogyan felszínre került leleteket, cserépdarabokat összegyűjtjük. Ezekből már sok mindent megtudunk az adott terület multjáról. Alapvető követelmény, hogy a terep nagy összefüggéseit vegyük először figyelembe, s úgy közeljünk mind kisebb és kisebb részletek felé. Különös gonddal kell lennünk a mai és egykori vizrajzra, amely a településkor elsőrangú tényező volt. Vizborította területek közelében, elhagyott folyómedrek mellett a magaslatokon szinte kivétel nélkül megtaláljuk a régi korok emberének nyomát. Az itt nyitott bányákban, gödrökben, építkezéseknél az elmúlt korok anyagi emlékei okvetlenül előbukkannak. A földmunkáknál megfigyelt vagy összegyűjtött leletekről azonnal értesítenünk kell a muzeumot.

De nemcsak a földszíneződés vagy a leletek keltik fel a kutató figyelmét, hanem a terep domborzata is. A domborzat változásainak aprólékos megfigyeléséből egy kissé beláthatunk a földbe. Pl. középkori elhagyott falvaink helyén a házak konturjait kisebb emelkedés, dombocska jelzi. Elérkezünk egy térséghez, ahol hosszabb-nagyobb emelkedések mutatkoznak. Ha ennek a dombnak a felszínét nyáron megfigyeljük, észrevehetjük, hogy a fű itt hamarabb kiég, mint másutt, télen pedig itt a hó hamarabb elolvad. Ilyenkor mindig téglák illetve kőlapok húzódnak a föld alatt, a középkori templom vagy házak alapjai.

c) A domborzati megfigyelésekhez tartozik a mesterséges sáncok és árkok feltérképezése is. A mesterséges halmokról sem feledkezhetünk meg, amelyek sirhalmok is, őrhalmok is lehetnek. Hirtelen kiemelkedésük a terep fölül rögtön elárulja mivoltukat. Néhol a határban egész rendszert alkotnak. Pontos feltérképezésük a későbbi kiértékelő munkáknál fontos utmutatással szolgálhat.

Látnivaló, hogy lehetőségek, feladatok bőven vannak. A megtalált lelethely bejárásakor első feladatunk, hogy térképen pontosan megkeressük és megjelöljük a lelethelyet. A felszíni jelenségek alapján igyekezzünk megállapítani a település nagyságát, formáját, s megfigyelni, hogyan illeszkedik bele földrajzi környezetébe. Ha leleteink korát, jellegzetességeit ismerjük, szinte önmagától kirajzolódik a vidék régi története, települési formáinak változása, a gazdálkodás változása és fejlődése. A helytörténeti kutatás feladata a régészeti emlékek megszólaltatása, a belőlük levonható eredmények értékesítése, az eddigi kutatások hiányosságainak, hézagainak pótlása. Vagyis: a történelmi folyamat lehető pontos és kielégítő felvázolása. Ez a körülmény fokozottan előírja a helytörténeti kutató számára régészeti alapismeretek szerzését és a körzetébe tartozó muzeummal való összeköttetés felvételét.

B) Régi pénzek (éremtan, numizmatika)

Az éremtan, azaz a nemzetközi terminológia szerint a numizmatika érdeklődési körébe tartozik minden régi és újabb keletű fém pénz, papírpénz, emlékérem, plakett, jeton, bárca, sőt tágabb értelemben a jelvény és rendjel is. A felsorolt változatos anyagnak forrásértéke és bizonyító ereje azonban nem egyforma. Legerősebb hitellel rendelkeznek a hivatalos kibocsátású forgalmi pénzek. Az emlékérmek és plakettek inkább mint művészi emlékek jönnek számításba, végül a jetonok, bárcák és jelvények általában csak mint művelődéstörténeti emlékek érdekesek.

Milyen ismeretek megszerzéséhez nyújtanak segítséget az érmék?

A numizmatika nagyban gyarapítja az ókorról, de bizonyos mértékig a középkorról szóló ismereteinket. (A jelenleg használatban levő pénzeknek mint történelmi forrásoknak, csekély jelentőségük van.) E tudományág segítségével megállapítható, hogy melyik uralkodó, melyik város mikor és milyen pénzt veretett. A pénz formájából, súlyából, nemesfém tartalmából rendkívül sok értékes, a gazdasági életre vonatkozó tényre következtethetünk. A pénzekre vert ábrázolások politikai, sőt még hadtörténeti ismereteinket is gazdagítják, nem beszélve a művészettörténetről, melynek a veri pénzek igen értékes forrásai. Az érem is saját korának jellegzetes terméke és technikája, stílusa. Ábráinak tárgya, célja és értelme hűségesen visszatükrözi kibocsátási idejének technikai fokát és szellemi fejlettségét.

A numizmatikusok munkái közkeletűségnek örvendenek a helytörténészek körében is, mert segítségükkel az egykorú életnek olyan oldalait is be lehet mutatni, amelyeket az írott források nem világítanak meg. A pénz történeti irodalomra ma is jól használható Hóman Bálint: "A középkori magyar pénztörténet bibliographiája 1597-1913". (Bp. 1914.). Az adatok részletes és használható összeállítását, pénznemek, áruk stb. feltüntetésével és a részletirodalom egybegyűjtésével ugyanő adta "Magyar pénztörténet 1000-1325" (Bp. 1916.) című munkájában. A középkori magyar pénzek gyűjtésénél hosszú évtizedek óta irányadó munka a magyar numizmatikusok számára Réthy "Corpus Nummorum Hungariae"-ja (I-II. kötet.) A Corpus III. kötetének kiadására azonban a mai napig sem került sor és hiánya megnehezíti az újkori magyar pénzek gyűjtését. Habsburg-kori pénzeink ábrázolását a gyűjtő csak különböző, ritkán előforduló művekben elszórtan találhatja meg, jelentős részük pedig a közismert numizmatikai munkák egyikében sem szerepel. A Corpus megjelenése óta számos új pénzfaj vált ismeretessé, különösen az Árpád-házi királyok korából és még nagyobb azoknak az Árpád-házi pénzeknek a száma, melyek Réthy szerinti kor meghatározását ma már tévesnek tartjuk. E nehézségek kiküszöbölése, a gyűjtők munkájának megkönnyítése céljából vált szükségessé egy "Magyar Érem határozó" kiadása. (Összeállította Unger Emil. Magyar Régészeti Művészettörténeti és Éremtani Társulat Éremtani Szakosztályának kiadása. Bp. 1958-64. Kézirat).

A papírpénz világviszonylatban 1200 évre (Kína), Európában 700 évre

hazánkban 400 évre (Fráter György), a volt monarchiában 250 évre tekint vissza. A tömeges előállítású forgalmi pénzt helyettesítő papírpénz az angol John Law nevéhez fűződik. A mintegy 250 év előtti kísérlet óta ma már elképzelhetetlen a papírpénz nélküli gazdasági élet. Az első magyar gyártmányú és kiadásu papírpénzek — az eddigi eredményeinek szerint — Kossuth-bankóknak nevezett pénzjegyek voltak. De jelek mutatkoznak arra, hogy Erdélyben már Fráter György aranyra és ezüstre beváltható kötelezvényeket hozott forgalomba — papírpénz jelleggel. A magyar papírpénzek irodalmát Kupa Mihály állította össze (A magyar papírpénzek bibliográfiája. Kétszáz éves a hazai papírpénz 1760-1960. Bp. 1960.)

C) Építészeti emlékek, műemlékek

A kulturális emlékek közé soroljuk — tágabb értelemben — egy nép kulturális fejlődésének minden karakterisztikus jegyét, emlékét, amelynek megőrzése és megóvása művészi, tudományos vagy történelmi jelentősége miatt közérdekű. Ide sorolhatjuk tehát a képzőművészetet, a költészetet és a zeneműveket is. A továbbiakban azonban — szűkebb, tradicionális értelemben — csak az építészeti emlékekről, a műemlékekről szólunk (pl. vár, templom, palota, kastély, városi védelmi művek, parkok, temetők, emlékművek; a festészet, plasztika, grafika, iparművészet alkotásai; de ide tartozik a város és falu települési képe is). Mindezekből az emlékekből sokoldaluan bontakozik ki előttünk a mult élete és fejlődése. Felvilágosítást nyújtanak a termelőerők és a termelési viszonyok fejlődéséről, népünk haladó erőinek az önkény és elnyomás elleni harcáról. Megmutatkozik bennük elődeink nagy szakértelme és szorgalma.

Az építészeti emlékekre úgy tekinthetünk, mint anyagba öntött krónikákra, amennyiben a stílusok változását mindig a társadalmi viszonyok változásával összefüggésben szemléljük. Az építészeti emlékek két nagy csoportját különböztethetjük meg: egyházi (szakrális) és világi (profán) épületeket. A világi épületek (városháza, városkapu, városfal stb.) büszke jelei a város fejlődésének. Ugyanakkor azonban a lakóépületek élesen tükrözik a szociális különbségeket. A város szociális életviszonyairól tanuskodnak a kórházak, szegényházak, gyógyszertárak, kulturális életéről pedig az iskolák.

Az ember küzdelme a természet erőivel, az e harcokban kifejlődött technikai tudás, végül formaalkotó készsége a védelmi célokra készült épületekben is tükröződik. A védelmi épületek — a várak — az osztálytársadalom kialakulásával születnek, s ennek fejlődésével haladnak együtt. A társadalmak anyagi kulturájának bizonyítékai, történelmük köbe írott emlékei. Építésük folyamata végigvonul az emberi társadalom egész történetén. Ebből természetesen következik, hogy a várak szerkezeti formái a különböző társadalmakban azokra jellemzően, különféleképpen alakulnak.

A várak a feudális anarchia idején a jobbagság elnyomásának köz-

pontjai, a feudális erőszak jelképei. Váraink a XVI-XVII. században a török elleni harcok véghelyei, s a magyar nyelv fejlődésének otthonai. A városban lakó főúr és családja körül a királyi udvarokra emlékeztető, ennél kisebb méretű udvari élet alakult ki. A nemes e főúri udvarban adta fiát a katonai ismeretek és más tudományok tanulására; a leányokat pedig a várurnőre bízta, aki a nemesi leányok számára szükséges ismeretekbe vezette be őket. A királyi várudvar magasabb kulturális színvonalának döntő bizonyítékai a budai, diósgyőri várak, de ilyenek nyomaira találunk más várak, Eger, Vác, stb. feltárási adataiban is. A sárospataki, munkácsi, szigetvári várak fénykorukban a környék szellemi fejlődésének gócpontjaivá alakultak, hatásuk messze szétsugárzott az ország kisebb várain keresztül.

A váraknak tehát nemcsak a háborúkban volt fontos — hadászati — jelentőségük. A háborúk közötti korszakban a belső feudális elnyomás székhelyei, de egyben a művelődés központjai is. Földrajzi fekvésüknek megfelelően különböző vártípusokat különböztethetünk meg: hegyi várak, síksági és mocsárvárak. A védelem fejlődésével együtthaladó várépítés módjára jellemző várépítési korszakok a következők: földvár — lakótorony — belsőtornyos vár - külsőtornyos vár — olaszbástyás vár — (ó-olasz bástyákkal, majd új-olasz, ún. füles bástyákkal). Az ezek után következő csoport már nem vár, hanem erőd. Az újkorban a várak kezdték elveszíteni uralkodó befolyásukat, helyükbe a kastélyépítkezés lépett. (V.ö.: Gerő László: Magyarországi várépítéset, Bp. 1955.).

Váraink történelmünk egyes eseményeinek nemcsak színhelyét alkotják, hanem állandóan táplálják népünk képzeletét. Mindez szépen tükröződik a várainkhoz fűződő néphagyományokban és költészetünk gazdag anyagában. Így válik népünk irodalmi közkincsévé Eger, Drégely, Szigetvár, Munkács és az ország sok más vára hős védőivel. Az építményt jelentő helységnevek közül is igen sok őrzi váraink emlékét (pl. Csongrád, Visegrád, Fehérvár, Vörösvár, Dunaföldvár, Kapuvár, Kaposvár stbj. Keszthely neve pedig — szláv közvetítéssel — a latin castellum (vár) szót őrizte meg.

A társadalmi viszonyok kutatója számára a temetősepa — a sírkövek tanulmányozása — is ajánlható. A szobrok, emlékművek, emléktáblák szolgálhatták az imperialista háború dicsőítését és a sovíniszta eszméket, ugyanakkor azonban állíthatták olyan emberek tiszteletére is, akik népünk szabadságát, igaz ügyét szolgálták.

A fegyvereket is tanácsos bevonni a helytörténeti kutatás körébe. Fejlődésük világosan szemlélteti a szoros kapcsolatot a termelés és a társadalom között.

Nem kerülhetik el a helytörténeti kutató figyelmét az olyan technikai építészeti emlékek sem, mint pl. a vízi- és szélmalomok, továbbá olyan készülékek, berendezések, gépek, amelyek már nincsenek használatban, de igen tanulságosak a termelőeszközök fejlődése szempontjából.

D) Településtörténet

A településtörténet, amely a föld és ember mindenkori viszonyát, a népnek a tájban gyökerező és a tájból kisarjadó kultúráját vizsgálja, a helytörténeti kutató számára jelentős forrást képez. De a településtörténet, — amely maga is sajátos kutatási módszerekkel dolgozik a települési formák vizsgálata során —, csak egy része csupán a helytörténetnek.

A lakóhely jelenlegi települési képe évszázados fejlődés eredménye.

A település legfontosabb alapja a földfelszín (térszín), amelynek természetét, talajviszonyait, minőségét a geológia kutatja. Ezért ajánlatos, hogy a helytörténeti kutató megismerkedjék területének geológiai viszonyaival. Másodsorban a növénytakarót kell megvizsgálnunk. Primitív munkaeszközökkel és művelési módszerekkel rendelkező népesség nem foghatott hozzá az erdők kiirtásához és a nehezen művelhető talaj megmunkálásához. Mocsarakkal borított vagy szabályos áradásokkal elöntött területek a régi időkben tartós település számára nem jöhettek számításba.

Táj és ember s a településnek a térszíni formákba való beilleszkedése együtt alkotják a faluképet. A falu- (vagy város-) kép egy települési terület keretében tartalmazza mindazt, amit a letelepült ember nemzedékek során alkotott. Gazdasági és társadalmi, földrajzi és történelmi tényezők eredménye. Multat és jelent, állandóságot és változást sugároz: az őstájból kultúrtájjá fejlődő vidéknek és a rajta végzett emberi munkának a történetét. A vízi- és hegyrajzi keret, a térformák, a talaj minősége, a növény- és állatvilág a faluképnek egy-egy színtöltőjét képezik.

A falukép magában foglalja a táj kialakításában közreműködő tényezőket. Benne van a megszálló lakosságnak népi sajátossága, kultúrájának időbeli és térbeli sorrendje, a település folytonossága és megszakadása. A faluképbe tartozik: a község formája, a házak alakja, az utcakép, a beltelkek beosztása, megülési rendje és az egész határ. A határ kialakulása hosszú, céltudatos munka eredménye.

A településforma a megült hely nagyságát, alakját és elhelyezkedési rendjét jelenti. A településformák vizsgálatát a falualaprajzok segítik. Az alaprajz bel- és külterületi elemekből áll; van belsőségi és külsőségi alaprajz, a kettő szétválaszthatatlan egységet képez. Az utcák és telkek az épületekkel jelentik a belsőséget, a határ, a falu tulajdonképpeni munkahelye a külsőséget, külterületet.

Falusias településformáinkat Mendöl Tibor megállapításainak figyelembevételével (Általános településföldrajz. Bp. 1963.) a következő csoportokba oszthatjuk:

- a) magános település;
- b) csoportos település.

A magános településnél a birtok egy tagban van. Ide tartozik: a szórvány, major, tanya. Lényeges vonásuk, hogy nincs önálló községi szervezetük, közigazgatásilag valamelyik (rendesen a legközelebbi) önkormány-

zattal bíró községhez tartoznak. A csoportos település lehet: szabálytalan és szabályos alaprajzu. A szabálytalan alaprajzu csoportba tartozik a nálunk "kertes településnek" is nevezett halmazfalu. A szabályosba a szalagtelkes falu annak különböző változatával és a sakktábla alaprajzu falu. A települési formák közül különösen a hajdu- és parasztváros, az alföldi kertváros és a magyar tanya jutott szakszerű ismertetéshez. A legujabbkori faluképet a községrendezések, a vasutépítés, a vízszabályozások, a tagosítás, a földreform és a termelőszövetkezeti gazdálkodás alakították tovább.

Nem elhanyagolható része a faluképnek az udvar, amelynek központi szerepe volt a falusi ember életében. A falusi udvar kialakulásának több mozzanatára újabban Major Jenő kutatásai derítettek fényt (Szempontok a faluépítési hagyományok kutatásának módszeréhez. Településtudományi Közlemények, 1959.). A falukép hiányos volna az utcakép, a házsorok, a házak rendje és építésmódjának ismerete nélkül. A ház egykori formájára mai alaprajzunkból és a faluásatások tárgyi emlékeiből következtethetünk (Győrffy István: Magyar falu, magyar ház, Bp. 1943. A faluásatásokra: Méry István: A magyar nép régészeti emlékeinek kutatása (X-XVI. század) Bp. 1948.) A magyar háztípusokat Bátky Zsigmond rendszerezte, s a főhangsúlyt nem a ház alaprajzára, hanem annak tüzhelyére fektette. A tüzhelyek alakja szerint öt magyar háztípust különböztet meg:

1. a keleti vagy erdélyi;
2. az északi vagy palóc;
3. a déli vagy alsódunántuli;
4. a nyugati vagy középdunántuli;
5. a közép vagy alföldi magyar háztípus.

A belterületi alaprajz faluképi jelentőségű tartozékai: a templom, harangláb, iskola, községháza, kocsmá, bolt, malom, temető és esetleges más épületek. A falusi település képéből (típusából) következtetni tudunk a helység fejlődésére és a szociális viszonyok alakulására. Egy-egy falusi település keletkezéséről többnyire hallgatnak az írott források. Ebben az esetben a települési típus (falukép) és a régi térkép ad bizonyos időbeli meghatározást. Lényeges változást hozott a falu települési képébe a földesuri nagybirtok (allódiium) kialakulása. Ezután nem a falu centrális építményei, hanem a földesuri kastély képezte a falusi élet középpontját. Majd az 1945. évi földreform és a mezőgazdaság szocialista átalakulása okozott a faluképben jelentős, alapvető strukturális változást. Új falutípusok keletkeztek, új termelőszövetkezeti épületek (gépállomások, kulturházak stb.) jelentik most megváltozott viszonyaink között a falusi élet középpontját.

A településtörténeti kutatás kiindulópontja a falu keletkezésének megállapítása. Ennek eredményei nemcsak az alakulás mozzanatára és körülményeire mutatnak rá, hanem arra is, hogy a falu keletkezése a legtöbbször nem elszigetelt jelenség, hanem összefüggésben van egy nagyobb terület vagy országos mozgalom fejleményeivel. Nehéz a falu születési évét egy bizonyos évszámmal megjelölni, különösen a lassu kialakulás folytán

keletkezett középkori faluét. Az oklevelekben a község már mint kész település jelenik meg, de már évtizedekkel korábban is létezett, mint műveletlen birtok, vagy név nélküli jelentéktelen kis település. A falukép kialakulásához alapvető megállapításokat tartalmaz Szabó István "A prédiüm" című tanulmánya (Agrártörténeti Szemle, 1963.). Eperjessy Kálmán összefoglaló képet ad a faluképről "A magyar falu településtörténete" (Bp. 1940.) és "A magyar falu története" (Bp. 1966.) című munkájában.

Miután világos előttünk a település keletkezése, azt kell kutatnunk, hogyan fejlődött tovább. Néha egyetlen falu teljes forrásanyagának összegyűjtéséből kiderül, hogy a mai község határán egykor több olyan település osztozott, melyek időközben nyomtalanul eltűntek. Helyüket a mai lakosság sok esetben már nem ismeri, emléküket legfeljebb egy templomrom, dülönév, vagy a szántóvető ember ekéje által felvetett tégladarabok hirdetik. Magyarország joggal tekinthető az elpusztult települések földjének. Az Alföldön — a török hódoltság korában — a községek százaiban szűnt meg végleg az élet. A falvak megsemmisülésével kapcsolatos kérdések tisztázása az okleveles anyagot megszólaltató és a helynévadást értelmező település-történetírásunk egyik lényeges feladata. Középkori falvaink településrendjének kérdésében addig nem tudunk tiszta képet nyerni, amíg egy sor elpusztult falut gondosan fel nem tárunk. E feltárások azért is szükségesek, hogy a magyar ház fejlődését tárgyi alapon nyomon követhessük. (V.ö.: Jakó Zsigmond: Az elpusztult települések kutatása. Kolozsvár, 1945.)

A településtörténet nemcsak a falu- és határformákat kutatja, hanem a falvak és határrészek (dülők) neveit is. Tárgyánál és feladatainál fogva szoros kapcsolatban áll a nyelvtudomány egyes ágaival, a település- és emberföldrajzzal, sőt a demográfiával is. Megismertet az előttünk élő nemzedékek kulturmunkáját külszínén viselő táj életrajzával, a települések megjelenésével, fejlődésével és (esetleges) eltűnésével. A településtörténet tehát több kutatási ág (nyelvészet, település- és emberföldrajz, néprajz, okleveles anyag stb.) komplex összefüggésben használható fel eredményesen a helytörténeti kutatásban. A magyar faluképnek a történeti fejlődésnek megfelelő, beható vizsgálata még nem nyert befejezést. További eredményeket, helytálló megállapításokat az elkövetkező részletkutatásoktól, a falvak egyenkénti feldolgozásától és a további faluásatásoktól várhatunk.

A városképet ugyancsak évszázados fejlődés formálta, alakította ki. Elrendezésében a városi élet tükröződik vissza. A városkép formájából következtetéseket vonhatunk le keletkezésére és társadalmának fejlődésére. Az, hogy városi alaprajz-típus többféle van, mint falusi, összefügg a város keletkezésmódjával. Város tudniillik többféleképpen keletkezhet. Lehetséges, hogy egy város faluból nő várossá. Az alaprajzot tehát örökli a maga falukorabeli állapotából. Város keletkezhet olyan módon is, hogy egy települést mindjárt központi szerepkörrel városias rendeltetéssel alapítanak. Ezek az ugynevezett alapított városok, szemben az előbbi városokkal, amelyeket faluból nőtt városoknak nevezhetünk.

Lényeges annak megállapítása, hogy mikor terjeszkedett ki a város,

s mik voltak ennek hajtóerői. A városkép felépítésében és elrendezésében a társadalmi viszonyok változását tükrözi vissza. A középkorban a városi piac az egész városszerkezet centruma: itt emelkedett a városháza, a plébániatemplom, a gazdag patriciusok háza. A kereskedelem és az ipari termelés fokozódásával különböző mellékpiacon (pl. hal-, fa- stb. piacok) keletkeztek. A feudális abszolútizmus korában, a fejedelmi reprezentáció és a palotaórság gyakorlótéri szükségletének megfelelően a palotatér kerül előtérbe, többnyire a város periferiáján. A régi utcanevek utalnak a város iparágaira.

A helytörténész számára ma mindenekelőtt a városmag (centrum-)kutatás keretében folyó ásatások nyújtanak értékes anyagot. A magyar városépítés korai szakaszáról ugyanis kevés ismerettel rendelkezünk. A kutatás általában mindenütt a későbbi állapotból igyekszik visszakövetkeztetni a fejlődés menetére. Éppen ezért a középkori városlaprajz, városszerkezet topográfiai és alaprajzi rekonstruálását csak a történeti, építészettörténeti, régészeti és nyelvészeti kutatások eredményeire támaszkodva végezhetjük el. Az alaprajzvizsgálatok fontossága megmutatkozott a Magyar Történelmi Társulat által rendezett három várostörténeti konferencián, valamint a MTA "Történeti városközpontok fejlesztése — építészettörténeti kérdések" című nemzetközi konferenciáján.

A szocialista társadalmi rend a városképben is alapvető változást hozott: az egykori bérkas zárnyák és nyomortelepek munkásai ma valóban emberhez méltó életviszonyok közé kerültek. Hogy az új termelési viszonyok és a társadalmi rend megváltozása milyen mértékben tudják befolyásolni a városképet, mutatja pl. a felszabadulás után szinte a földből máról-holnapra kinőtt Dunaujváros.

E) Néprajz (etnográfia)

A néprajztudomány a népre vonatkozó ismeretek rendszere, a népi kultúrával foglalkozó tudomány. A néprajz a történet- és társadalomtudomány egyik ága, mely az egyes népek, népcsoportok anyagi, szellemi és társadalmi kultúrájának kutatásával foglalkozik. Az etnográfia szót használjuk e tudomány megjelölésére, ezen belül önálló szakága a folklór, vagyis a néphit, a népszokások, népköltészet, népzene, néptánc vizsgálatával foglalkozó, az irodalomtudománnyal szoros kapcsolatot tartó studium.

A néprajz egy-egy korszak valamely népének életét, életmódját, életformáját vizsgálja, — tehát a termelés-fogyasztás, felhasználás, a termelésnek megfelelő társadalmi tagozódás, valamint a tudatformák kutatásai-ból igyekszik történelmi-társadalmi törvényszerűségeket, népi-nemzeti hasonlóságokat és különbségeket megállapítani, a népi kultúra változását felmérni, osztálytartalmát kielemezni. A néprajztudomány eredményeiből levonható tanulságok megismerése segíti a parasztság jövőjére vonatkozó helyes kép kialakítását is. Az idejét mult paraszti életforma a szocialista

fejlődés során a nagyüzemi gazdálkodás keretében fokozatosan átalakul korszerű mezőgazdasági "iparággá". A parasztság mezőgazdasági szakmunkássággá fejlődik, a város és a falu közötti különbség fokozatosan megszűnik, s a népi kultúra értékes művészeti elemei beleépülnek az egyetemes nemzeti kultúrába.

A népi kultúra vizsgálata komplex módszereket kíván; a néprajznak a népi kultúra minden jelenségével foglalkoznia kell. Ezek: a termelés (állattartás, földművelés, ipar), fogyasztás és felhasználás (település, építkezés, ruházkodás, táplálkozás, szállítás, kereskedelem stb.), a társadalom formái (osztályok, rétegek, foglalkozási csoportok; rokonsági rendszerek; nemzetség, törzs, törzsszövetség, nép, nemzet) és a tudatformák (hit, szokások, költészet, zene, tánc, játék stb.). A néprajz anyagát a legkülönbözőbb forrásokból (megfigyelés, kikérdezés, könyvtári, levéltári, muzeumi anyag stb.) meríti, azonban adatainak zöme a gyűjtés, az un. terepmunka eredménye.

Mindenki lehet néprajzi gyűjtő, akit a nép élete érdekel. Az önkéntes segítőtársak bekapcsolása a kutató munkába a magyar néprajz megbecsült hagyományai közé tartozik. Igazi kibontakozását azonban mégis a felszabadulás utáni években érte el. Az önkéntes néprajzi gyűjtőmunka nagyarányú fejlődése a tudomány és a társadalom újszerű kapcsolatának a bizonyítéka a szocializmust építő társadalmi rendben.

Az önkéntes néprajzi gyűjtőtevékenység eredményei több vonatkozásban segítik a néprajztudomány szakembereinek munkáját:

a) Az ország egész területét behálózó levelező adatszolgáltatók a gyűjtőhálózati munka keretében rendszeresen választ küldenek azokra a rövid kérdőívekre, melyek a néprajztudomány időszerű kutatási problémáival állnak kapcsolatban.

b) Az önkéntes néprajzi segítőmunka másik ágazata az un. Felderítő gyűjtés. Ez a gyűjtési forma a Néprajzi Múzeum által erre a célra kidolgozott un. Alap- és Felderítő Kérdőív helyi feldolgozásából áll azzal a céllal, hogy a későbbi behatóbb kutatás számára feltárja egy-egy helység népi kultúrájának legjellegzetesebb vonásait, felkutassa a legjobb adatközlőit. (Az adatszolgáltatással kapcsolatos néprajzi "nyomozó" munkából igen eredményesen kivehetik részüket a honismereti-néprajzi szakkörök is.)

c) Az önkéntes néprajzi gyűjtőmozgalom legértékesebb eredményeit az Országos Néprajzi (legutóbb már Néprajzi és Nyelvjárási) Gyűjtőpályázatok sorozata hozta a felszabadulás után. A pályamunkák tudományos felhasználhatóságát bizonyítja a legjobb pályamunkákból szemelvényeket közlő gyűjteményes kötetek (Népünk Hagyományaiból) kedvező fogadtatása.

d) Az önkéntes néprajzi segítőmunkások hasznos tevékenysége még a muzeális értékű tárgyak felkutatása az iskolai szülőföldismereti gyűjtemény, vagy a helyi múzeum, esetleg az országos múzeum számára.

Az önkéntes gyűjtők elsősorban lakóhelyükön gyűjthetnek eredménye-

sen, illetve olyan helységeken, ahol huzamosabb ideig tartózkodnak, ahol széleskörű kapcsolataik vannak. A gyűjtési idő kihasználása is itt a leggazdaságosabb. A helyi adottságok döntik el, hogy az érdeklődési körbe vágó témák közül melyiken lesz a főhangsúly. Mindenki saját érdeklődésének megfelelő témakörben gyűjtsön! A terepismerethez át kell nézni a helyi monográfiákat, helytörténeti munkákat és a néprajzi szakirodalmat.

A néprajzi gyűjtés alapvető követelménye a hitelesség. Egy-egy jellegzetes tárgy, ruhadarab, rajz, fénykép sok mindent elmond a hozzáértő számára minden magyarázat nélkül is, nekünk azonban arra kell törekednünk, hogy azok a tárgyak, amelyeket megőrzésre alkalmasnak tartunk, minden szempontból hitelesek legyenek. Hogyan tehetünk hitelessé egy-egy tárgyat, egy-egy emléket? Ha mindig első kézből, népi adatközlőtől gyűjtünk, a gyűjtött anyagot a helyszínen rögzítjük, ha feljegyezzük a tárgy nevét, ahogyan a tudományban és ahogyan a köznyelvben nevezik, hol találtuk, hol készítették, ki készítette, mire használták a gyűjtés idején és milyen célra készült. A tárgy használati módját is le kell írni a lehető legnagyobb részletességgel. Tárgyak, munkaeszközök, építmények, munkafolyamatok, ruhadarabok leírására különböző rögzítési technikát kell alkalmaznunk. A bonyolultabb technikai berendezések — mint pl. egy ház vagy malom felmérése — bizonyos technikai felkészültséget és fejlett rajzkészséget kíván. A tárggyal kapcsolatos munkafolyamatokat az előkészítő mozzanatoktól kezdve a befejező munkálatokig alaposan és részletesen le kell írni. Minél részletesebb egy gyűjtés, annál többet ér. Éppen ezért különösen eleinte, minél kisebb témakörök minél alaposabb feldolgzására ajánlatos törekednie a gyűjtőnek.

Egy-egy községen belül fel kell keresnünk a régi és az újabb településeket, külterületi szállásokat, az új mezőgazdasági nagyüzemeket is. Az eredményes gyűjtést nem a gyűjtőterület nagysága, hanem az alapos feltáró munka biztosítja. Egy adat nem adat; ugyanazt a kérdést több embernek is fel kell tennünk, az invariáns (magában álló változat) nem tekinthető megnyugtatóan hitelesnek. Az adatközlők közt legyen férfi, nő, öreg és fiatal, különböző társadalmi réteghez, osztályhoz vagy foglalkozási csoporthoz tartozó személy is, mert csak így lehet az adatot társadalmilag "hitelesíteni". Az adat életének (pl. szokás) időpontját mindig kérdezzük meg, nem szabad megelégedni általános megjelöléssel.

A hallott adatot mindig azonnal jegyezzük fel. Mindenegyed adatnál fel kell tüntetnünk a gyűjtés helyét, időpontját, az adatközlő nevét, életkorát, foglalkozását és egyéb fontos tudnivalókat. Az adat szövegét úgy kell papírra vetnünk, ahogyan hallottuk, egyetlen szót sem szabad megváltoztatnunk. Meg kell tartanunk az eredeti nyelvjárást is: ha a hangtani pontossága lejegyzés nem megy, legalább az alak- és szótani hűséget tartsuk meg.

A nagyobb, összefüggő gyűjtéseket érdemes több példányban leírni, s egyet az Országos Néprajzi Múzeum Központi Adattárának (Budapest VIII. Könyves Kálmán körút 40.) eljuttatni. Nagyobb gyűjtésekkel részt lehet venni az Adattár évente meghirdetett néprajzi pályázatain.

F) A magyar munkásmozgalom története tárgyi emlékeinek gyűjtése

A munkásmozgalom történeti emlékei két jellegzetes csoportra oszthatók: a tárgyi és írásos emlékekre.

A tárgyi emlékek közül legdöntőbb számmal az egyedi darabok bírnak. Ilyenek: a szakegyletek, szakszervezetek, pártok névtáblái, zászlói, pecsétjei, serlegei, az illegálisban és a börtönökben, lágerekben készült emlékek és használt tárgyak stb. Napjaink történetének gyűjteményeinkben való rögzítéséhez a fénykép szintén fontos támpontot ad. A fénykép megjelenése előtt, s elterjedése első időszakában is még, a fontosabb politikai megmozdulásokról rajzot, illusztrációkat és karikatúrákat közöltek a korabeli napilapok. Az első munkásmegmozdulásokról, gyárakról, nyomortanyákról a múlt század végén, de még századunk első évtizedeiben is sok ilyen illusztratív jellegű rajz jelent meg.

Tárgygyűjtő munkánk során első és legfontosabb feladatunk a gyűjtendő időszak alapos ismerete, nem csupán általánosságban, hanem konkrétan a kiválasztott területre (megyére, járásra, városra) vonatkozóan is. Már induláskor számolnunk kell azzal a ténnyel, hogy az uralkodó osztályok elnyomó szervei a munkásmozgalom elleni akcióik során e mozgalmak felszereléseit, tárgyait, irodáik berendezéseit stb. sok esetben elkobozták, sőt el is pusztították. Számos munkásmozgalmi emlék esett áldozatul a háborús pusztításoknak is. Nem kevés persze azoknak a tárgyaknak száma sem, amelyek még ma is kallódnak, s ezek felderítése, gyűjteményeinkben való elhelyezése legfontosabb feladataink egyike.

A munkásosztály életére vonatkozó anyagokat értelemszerűen elsősorban az üzemekben kell megkeresni. Az üzemek, gyárak igazgatóságai, a párt- és szakszervezeti bizottságok, üzemi kulturotthonok, nyugdíjas klubok, az üzemek irattárai, a gyár vagy üzem régi munkásai jelentik az üzem belüli gyűjtés kiindulópontját.

Magának a gyűjtésnek sokféle módja elképzelhető. Eddigi tapasztalatok szerint legcélravezetőbb, ha a muzeum munkatársa vagy a gyűjtő személyesen keresi meg az üzem vezető szerveit, velük jó kapcsolatot épít ki. A továbbiak során lehetséges üzemi aktív felkérése, aki a muzeológus vagy társadalmi gyűjtő irányításával dolgozik, s az általa fontosnak vélt újabb tárgyakra felhívja a figyelmet.

Különösen a szocializmus építése időszakának gyűjtési munkái során szükséges felkeresnünk a megyei, járási, városi párt- és állami szervek, szakszervezetek és más tömegszervezetek helyi központjait, irányító szerveit is. Ezeknél a szervezeteknél szórványosan még ma is található az MKP, SZDP, MDP, MSZMP, MADISZ, DISZ egyes megmaradt tárgyai, fényképei, zászlói. Ugyancsak előkerülnek itt is a munkaverseny mozgalom emlékei, elsősorban serlegek, szobrok, fénykép és felajánlási albumok, békealáírási iverk és más, korszakunk hű szemléltetése szempontjából szükséges tárgyi (és írásos) dokumentumok. Az említett tömegszervezeteken

belüli anyagkeresés mellett éppen a párt- és szakszervezetek nyújthatják a legfontosabb segítséget a munkásmozgalom veteránjainak felkutatásához.

Az átgondolt gyűjtőmunka eredményességét hasznosítani csak akkor lehetséges a szükséges mértékben, ha ez párosul a begyűlt tárgyi (és írásos) dokumentáció szakszerű kezelésével, nyilvántartásával. Az olyan tárgy, melynek keletkezése, története, lelőhelye nem kerül rögzítésre, írásba foglalásra, rendkívül sokat veszít történeti értékéből, hitelességéből is. A begyűjtött tárgyra gyűjtőlapot rögzítünk, melyen rögtön feljegyzésre kerülnek a legfontosabb adatok.

2. Iratlan szellemi hagyaték (szóbeli források)

Szóbeli (élő) forrásoknak tekinthetjük azt az ismeretanyagot, amely egy helység, tájegység, üzem stb. lakóinak, dolgozóinak tudatában él az illető helység, tájegység, üzem, intézmény, a munkásmozgalom stb. távolabbi vagy közelebbi multjáról. E szubjektív jellegű forrásanyag összegyűjtése és a tudományos munka számára való felhasználása azoknak az embereknek a megszólaltatásával lehetséges, akik ismernek bizonyos eseményekhez, történeti személyekhez fűződő hagyományokat, szólásmondásokat, népmondákat, földrajzi neveket, dalokat, a dolgozó nép helyzetére, a kizsákmányolók elleni harcaira, függetlenségi küzdelmeire, a szocializmus építésére vonatkozó adatokat.

A) Visszaemlékezések, szemtanu-jelentések

A szóbeli kutfőkből nyerhető adatokat két nagy csoportra oszthatjuk. Egyik — amely számunkra is fontosabb — az egy-két emberöltőt felölelő közelmultra, a másik pedig a távolabbi multra vonatkozik. A szóbeli forrásanyag felkutatásának nagy jelentősége van a legújabb kori haladó hagyományaink, a legutóbbi évtizedek munkás- és parasztmozgalmai, a haladó mozgalmakat kísérő szellemi kultúra feltárásában. A munkásmozgalom felkutatása szempontjából különösen nagy jelentősége van az elbeszéléstetéseknak, mert ahogy azt az egyik szovjet történész megjegyezte, az illegális mozgalomban "ha jó a konspiráció — nincs dokumentum".

A legújabb kor kutatója komoly nehézségekbe ütközik kutatásai során, különösképpen a munkásosztály helyzetére, de a munkásmozgalom és a párttörténet egyes kérdései kapcsán is, az irattári anyagok hiányosságai miatt. Részben a háborus pusztítások, részben az 1945 előtt végrehajtott irattári selejtezések következményei ezek a nehézségek. A XIX. század végétől új formákat öltött hivatali ügyintézés következtében gyakorivá váltak a telefonon keresztül, szóbeli intézkedések, bizalmas, írásban nem rögzített közlések, utasítások. Tehát egyes események részletei fel sem deríthetők, ha csak irattári anyagokra támaszkodunk.

Felszabadulásunk óta folyik hazánkban a munkásmozgalom történeti visszaemlékezések gyűjtése, de központi irányítás hiányában, nem kielégítő eredménnyel. 1963-ban kezdte meg működését az MSZMP Központi Bizottsága mellett működő Párttörténeti Intézetben a visszaemlékezéseket gyűjtő csoport, mely hivatott a párt történetére vonatkozó visszaemlékezések központi kezelésére, őrzésére. De számos más intézmény is gyűjt és gyűjtött visszaemlékezéseket, s szétszórt voltuk miatt nem segíthették országos méretekben a kutató munkát. Muzeumaink és a hozzájuk csatlakozó társadalmi gyűjtőcsoportok számára irányelvként kell megállapítanunk, hogy munkájuk és az országos méretű kutatómunka sikere érdekében ezirányú tevékenységüket összhangba kell hozniuk a Párttörténeti Intézet visszaemlékezést gyűjtő csoportjával.

A munkás- és parasztmozgalmak részvevőinek visszaemlékezése olyan adatok birtokába juttatja a kutatót, amelyeket sem tárgyi, sem Írásos forrásokból nem ismerhet meg. A régi harcosok visszaemlékezései becses részadatokkal egészítik ki az eseményekről alkotott képünket. Ezenkívül közelebb hozzák az akkori történelmi légkört, amivel hozzásegítenek bennünket az események helyesebb értékeléséhez. A visszaemlékezések adatai elősegítik az élet sokoldalúságának megmutatását, aminek következtében könnyebb elkerülni a sematikus általánosításokat.

A párt-veteránok, öreg munkások, parasztok visszaemlékezéseinek igen nagy politikai, tudományos és nevelő értéke van. Harcaiknak, győzelmeknek és vereségeiknek, gazdag tapasztalataiknak ismerete és tanulsága nem kis mértékben segíthet bennünket a szocializmus felépítéséért folytatott munkában. Éppen ezért a helytörténeti kutatás sem nélkülözheti ezt az elsőrangú, szinte kimeríthetetlen forrásanyagot, a munkásveteránok beszámolóit. Ha ugyanis elmulasztjuk, hogy harcaikat és eredményeiket most rögzítsük, sok minden veszendőbe megy, ami később pótolhatatlan veszteségnek számít.

Hogyan történjék a visszaemlékezések gyűjtése? A legcélszerűbb, ha a közelmultra vonatkozó adatok gyűjtésével kezdjük el a munkát. Először is áttekintést kell szerezniük a helységünkben vagy vidékünkön élő munkás-paraszt- és párt-veteránokról, lehetőleg korukra, pártba való belépésükre és ott viselt funkciójukra vonatkozó adatokkal együtt. A gyűjteménybe elhelyezett visszaemlékezéshez készülő kísérlapra a visszaemlékező személyi adatai mellett tüntessük fel az általa megnevezett életben levő kortársak főbb adatait is (mai munkahely, lakcím). A visszaemlékezéshez lehetőség szerint csatoljunk két fényképet, egyet megközelítőleg azokból az évekből, melyekről a visszaemlékezés szól és egy mai fényképet is.

Ezután kezdhetünk csak hozzá a látogatáshoz. A családlátogatások mellett — különösen falun — vannak olyan alkalmak, amelyeket ügyesen felhasználhatunk adatszerzésünkhöz. Ilyen alkalmat nyújthat a kulturházban, olvasóköri folyó elbeszélgetés, a vasárnap délutáni ház előtti "tanyázás" stb. Fontosnak tartjuk, hogy a kutató legalább főbb vonásaiban ismerje az

illető helység munkásmozgalmának a történetét, különben nem tudja elbeszélgetés közben megkülönböztetni a lényegest a lényegtelenről.

A szóbeli források megszólaltatásának módszere nagyon sokféle lehet. Azokat a munkás-veteránokat, akik évtizedeken át aktív résztvevői voltak a szocialista-kommunista mozgalomnak, több alkalommal fel kell keresnünk. Néha az a célravezetőbb, ha a mozgalmak, személyek négy-öt résztvevőjét összehívjuk és a közös megbeszélést jól megválasztott kérdésekkel irányítjuk. Az első alkalommal elbeszélgetünk a munkás-veteránokkal, feljegyzéseket készítünk, s ezeket közös jelentéssé dolgozzuk át. A második alkalommal ezt a jelentést felolvassuk a munkás-veteránok előtt, akik azt kontrolálják, korrigálják és kiegészítik. Ennek alapján a beszámolót végleges formába öntjük és a harmadik találkozás alkalmával aláírásra terjesztjük a veteránok elé.

De ha a visszaemlékezésekből és elbeszélésekből származó adatokat összegyűjtjük, ezek még nem alkalmasak arra, hogy akár a helytörténet-írásban, akár az oktató-nevelő munkában minden kritika nélkül felhasználjuk. Egy pillanatig sem téveszthetjük szem elől, hogy a visszaemlékezés, az elbeszélés nem azonos a történelmi dokumentumokkal, a megállapított történelmi tényanyaggal, s nem is pótolhatja azt. Különösen nagy felelősséggel jár tehát a visszaemlékezések, elbeszélések felhasználása, hitelességének ellenőrzése.

A visszaemlékezések összegyűjtése csak akkor gyümölcsöző, ha a kutató alaposan ismeri a vizsgált kérdés marxista-leninista értékelését és mindazt, amit a tárgyi és Írásos források mondanak. Enélkül nem tudja a legtöbb esetben szubjektív, a jelentéktelen eseményeket előtérbe helyező elbeszélések reális magvát kihámozni, az adatok jelentőségét meghatározni és az összefüggéseket észrevenni. Még akkor is szükséges az elbeszélések, visszaemlékezések, szemtanu-jelentések ellenőrzése, ha azok szemtanu szájából hangzanak el, vagy ha olyan embertől származnak, aki aktív cselekvője volt az eseményeknek. Hiszen az idők folyamán sok — különösen az elbeszélő számára lényegtelennek látszó — dolog elmosódott az emlékezetben. Nem egy esetben kell lefejtőnünk a túlzott rokon- vagy ellenszenvből származó torzítások burkát is. A közelmultra vonatkozó történetek hitelességének ellenőrzésére az a legalkalmasabb módszer, hogy ugyanarra az eseményre vonatkozóan többektől is érdeklődünk.

Anyaghalmazunkból különös gonddal válogassuk ki azokat az adatokat, amelyeket az iskolai szemléltetésnél is felhasználunk. Az ilyen adatoknál a feltétlen hitelesség mellett még arra is ügyelnünk kell, hogy egyrészt szervesen illeszkedjenek bele a tanítási egységbe, másrészt rajtuk keresztül az országos helyzetet is érzékelhessék tanítványaink.

Az elbeszélések során összegyűjtött adatokat felhasználhatjuk helytörténeti munka megírásánál is. Ezért már a gyűjtés során úgy járunk el, hogy egy-egy adatot külön-külön negyed- vagy nyolcadrészt ívpapírra jegyezzük fel. Jelöljük meg azt is, hogy kitől származik az adat és mikor hallottuk. Egészítsük ki ezt azzal a megjegyzéssel, hogy kiknek az elbeszélése

alapján ellenőriztük az adatot. Későbbi kutatásaink során jegyezzük rá a cédulára, hogy milyen irodalmi vagy levéltári anyagban találtunk a tárgyra utalást. A megjegyzések során az esetleges eltérő véleményeket is jelöljük meg. Az adatgyűjtésnek ez a módszere későbbi munkánk során sok felesleges munkától mentesít.

A helytörténeti kutatók megtisztelő feladata a párt-veteránok és öreg munkások szóbeli közléseinek feljegyzése. Ezeknek a közvetlen élményből fakadó benyomásoknak, tapasztalatoknak és tanulságoknak az összegyűjtése és ifjúságunk politikai nevelése érdekében való felhasználása kétségkívül a szocialista öntudat fejlesztésének egyik leggyümölcsözőbb módja. Nagyon sok fiatal boldog ifjúságát mint valami magától értetődőt tekint és nincs tudatában annak, hogy a munkásfiatalok élete valamikor egészen más volt. Hallja csak meg az ilyen fiatal öreg munkásoktól és párt-veteránoktól, hogy munkásosztályunknak — marxista-leninista pártja vezetésével — milyen kemény és áldozatos harcot kellett vívnia, míg a szocializmus építése hazánkban is valósággá válhatott.

B) A szájhagyomány és a történeti népmonda

A szájhagyomány lényegében a történeti köztudat kifejezője; a kollektív tapasztalatok, művészi ihletésű alkotások és a túlhaladott vallási-világnézeti eszmék óriási gyűjteménye. A zárt közösségek felbomlásával azonban a szájhagyomány mindinkább elvesztette korábbi totális érvényű funkcióját. Ettől kezdve a szájhagyomány megosztotta a feladatát az írásbeliséggel, s mindinkább az iskolázatlan jobbágyparaszti tömegekre korlátozódott. Az írástudók részéről "csakcska mese" minősítést kapott. Így a szájhagyomány jobban megőrizte a földrajzi tagoltságból fakadó táji vonásokat; mintegy krónikása maradt a szűkebb szülőföldnek.

A történeti néphagyomány egy meghatározott kor, egy bizonyos táj paraszti lakosságának történeti tudását fejezi ki, élénk tárja, hogy ez a tudás miképpen változik a történelmi, társadalmi és műveltségi hatások következtében. A történeti néphagyomány, s azon belül a történeti népmonda a szájhagyomány sajátos megjelenési formája.

A népmonda fajtái: az un. aetiológiai (okfejtő, találgató), a különös eseményekből és a szokatlan élményekből fakadó monda. A népmondák egy jelentős csoportja keletkezését viszont kétségtelenül megtörtént, tényleges eseménynek köszönheti. Ezen a téren azonban mindjárt felvetődik a kérdés, miként tükrözik vissza a népmondák a történelmi valóságot. Bár a népmonda igen erős szálakkal kapcsolódik a tájhoz, s illusztrálhat megtörtént eseményt, de egyáltalán nem szabad a népmondát — a szó szigorú értelmében — mint történeti forrást tekintetbe venni. Semmiképpen sem vehetjük egynek a levéltári forrásokkal.

Ha a monda tartalmilag hamis is, de benne van a nép szeretetének vagy gyűlöletének iránya, azaz értékítélete. Jellemző vonása, hogy az ese-

mények megítélésében a jó és a rossz szembenállítása, polarizálása felé hajlik. Az iskolai és népművelő munkában csak akkor használjuk fel a népmondát, ha előzőleg megvilágítottuk keletkezésének történeti feltételeit, különben a babonát és miszticizmust tápláljuk vele. A népmondát a szó szoros értelmében nem úgy vesszük, mint történeti forrást, hanem legjobb esetben úgy használhatjuk fel, mint bizonyos történelmi előzmények és folyamatok illusztrálását. Érdeklődésünket leginkább olyan népmondai anyagok ra irányítsuk, amelyekben humanisztikus gondolatok testesülnek meg, vagy amelyekben az osztályharcot kifejezésre juttató társadalomkritikai és demokratikus gondolati anyag tükröződik.

C) Földrajzinevek

A helynév, helyirati név, földrajzinév, dülőnév, határnév stb. vizsgálata kétségkívül nyelvészeti probléma. Tudományos jelentőségét azonban nálunk is, külföldön is elsősorban abban látjuk, hogy ugyanakkor fontos és nélkülözhetetlen segédtudománya a történeti földrajznak, a település- és kulturtörténetnek. A helynevek felvilágosítást nyújtanak arról a hosszú fejlődésről, amely a letelepült ember munkája nyomán valamelyik falu vagy város bel- és külterületén végbement. Ebben az értelemben véve tehát a földrajzinév gyűjtés nem önálló tudományág, hanem segédeszköz, a történeti kutatások egyik igen fontos és jelentős módszere.

A földrajzinevek a helytörténeti kutatás számára azért jelentősek, mert bennük az embernek a környezetéhez, lakóhelyéhez, annak gazdasági és társadalmi köréhez való viszonya jut kifejezésre. A földrajzinevek keletkezése nagyon régi időre nyúlik vissza, de a szájhagyomány egészen a jelenkorig fenntartotta azokat. Földrajzi neveink részben idegen eredetűek, olyanok, amelyeket a honfoglaló magyarság itt talált népektől vett át, vagy amelyeket később, idegen ajku nemzetiségek nyelvéből kölcsönzött; részben pedig magyarok, azaz olyanok, amelyek a magyar lakosságtól erednek a honfoglalástól napjainkig. Idegen eredetű földrajzi neveink legrégebbi rétegét a nagyobb folyók nevei alkotják. Ezek, mint Duna, Tisza, Maros, Szamos, Körös, Temes már több századdal a honfoglalás előtt megvoltak, és a megszállók változásával népről népre hagyományozódtak át. Mivel a római civilizáció folytonossága nálunk megszakadt, s a honfoglaló magyarság a Dunántulon annak maradványait legfeljebb csak a gyümölcs- és szőlőkultúra apáról fiúra öröklődő gyakorlatában találta meg, nem véletlen, hogy mindössze az egyetlen Keszthely őrizte meg — szláv közvetítéssel — a szomszédos fenékpusztai római castellum nevét.

Földrajzi neveknek mondjuk elsősorban a táj és különböző részeinek, illetőleg a tájban található természetes és mesterséges alakulatoknak (hegységek, hegyek, dombok, sziklák, völgyek, árkok, gödrök, utak, utcák, terrek, udvarok, hidak stb.) megkülönböztető neveit, de általában ide szoktuk számítani magukat a fenti közneveket is. A földrajzinevek keletkezésében

két tényező jut szóhoz: maga a táj, annak részletei, formái stb. és az emberi közösség, mely a tájat, tájrészletet elnevezi.

Ilyen megnevezések vonatkozhatnak a térszín formáira: halom, hegy, bérc, völgy stb.; a vízrajzra: fertő, patak, ér, forrás stb.; a vad növényzetre: erdő, bozót, bükkös, sűrű, fa stb. Ezeket a neveket és a rajtuk épülőket, belőlük származókat természetes neveknek nevezzük a mesterséges nevekkel szemben, melyek valamely emberi létesítményt neveznek meg, mint szőlő, irtvány, kukoricás, szállás stb. A helynevek sorában a települések elnevezései, a dülőnevek (határnevek) és az utcanevek érdemelnek figyelmet. Kifejezik a határban mutatkozó terepformákat, a határ morfológiai alakulatát, a mikroklímát, a talajviszonyokat, a gazdálkodás módját, utalnak bizonyos speciális kulturákra, az erdőtakaró alakulására és az irtásokra, a határhasználatra és határjogra, a dülők kiterjesztésére, a földdarabok alakjára és nagyságára, a birtokviszonyokra, sőt a helytörténet bizonyos mozzanataira is.

Az alábbiakban néhány szemléltető példával próbáljuk bemutatni, mi mindent mondhatnak a helynevek helytörténeti részletkérdésekről.

a) A települések elnevezései

A települések elnevezései, a falu- és városnevek felvilágosítást nyújtanak az illető hely keletkezéséről, földrajzi fekvéséről, alapítójáról vagy birtokosáról, politikai, társadalmi, gazdasági viszonyairól, történetének egyes főbb mozzanatairól. A legtöbb falu és város elnevezése hosszú fejlődés, többszöri változás után jutott el a mai formájához. A kutatás során azt tapasztaljuk, hogy a községnév állandósulása rendszeren egy korszak lezárulását jelenti, a név változásai új korszakra, új környezetre és gyökeres átalakulásra utalnak.

A magyar helynév-típusok korát a legtöbb esetben aránylag pontosan meg tudjuk határozni. A magyar falu elnevezési formái között a legrégebb a személynévi névadás, az egykori birtokosról vagy alapítóról. A személynévi helységnév korai alapításra utal; valószínűnek látszik, hogy a nomádizálás emléke, mert a nomádoknál nem a hely, hanem a személy után érdeklődnek. Mikor aztán a X-XI. században a mozgó települések helyhez kötődtek, akkor még azt az állandó telepet is jó ideig a nemzetség fejéről nevezték el. Először a minden rag, kötőjel és képző nélküli személynév tűnik fel helységnévként. Pl. Üllő, Jutás, Koppány, Kál, Szolnok, Csanád, Arad, Békés, Gyula, Csák, Szabolcs, Bátor, Bánk, Pata, Szemere stb. nemcsak a személyt jelentette, hanem az illetőnek birtokát is. Mivel az első települők rendszerint a gazdasági, közlekedési és védelmi szempontból a legjobb helyeket vették birtokukba, ezért nagyobb városaink neve is jelentős részben pusztá személynév. Az e típusu helynévadásban jól visszatükröződnek török eredetű régi személynéveink, pl. az Aba név és különböző képzett alakjai: Abád, Abony stb. A "gazdag" jelentésű Baj Baján névből származik Baja,

Nagybajom. Ami e típus korát illeti, nagy általánosságban azt lehet mondani, hogy a XII. század végén — XIII. század elején szűnt meg.

A Nyék, Megyer, Kürt, Gyarmat, Tarján, Jenő, Kér és Keszi helynevek mindegyike 20-40 helyen a középkori magyar lakterület legkülönbözőbb vidékein tűnik fel, s néhol különféle törzsnevekből álló csoportokat alkot. A törzsnevek közé sorolhatjuk a Varsány, Tárkány és Székely helynévcsoportokat, valamint a Berény és Ladány neveket is. Hogyan magyarázható a több százra menő törzsi helynév keletkezése? Egyesek ott keresik a honfoglaló magyar törzsek szálláshelyét, ahol nevük nem fordul elő. Megalapozottabbnak tartjuk azt a véleményt, amely szerint a törzsi helynevek a nemzetségtől elkobzott területre történt katonai telepítések emlékei; a X. századi jobbágságnak, nomád társadalmunk vazallus rétegének emlékét tükrözik.

A kereszténység elterjedésével és az idegen telepesek beköltözésével kapcsolatban gyérülni kezdenek a pogány személynevek és helyükbe keresztény és idegen (szláv, német stb.) eredetű személynevek lépnek fel helynévként. Pl. Hont, Csorna, Rátót, Dorog, Majtény, Veszprém, Galánta, Radvány, Dorozsma, Szoboszló, Edelény, Pécel stb. német és szláv személynevek. Abrány, Adony, Sámson, Lázár, Pongrác, Salamon stb. bibliai keresztény nevek.

A valakihez vagy valamihez tartozást a XI-XII. században az -i képzővel fejezték ki. Az -i képzős helynévtípus leggyakoribb a személynevekből képzett helynevekben (pl. Lázári, Tamási, Pélyi, Petri stb.), de közszavakból sem ritka pl. Királyi, Apáti, Püspöki, Papi, Kovácsi, Udvari, Kereki, Rezi (rez=vágás, irtás) stb. Ez az -i nem más, mint az -é birtokképző változata. Ha személynévhez járult, azt jelentette, hogy az illető birtoka, ha pedig köznévhöz, akkor melléknévképző volt, amelyhez a -falu, szállás hozzáértődött. Az utóbbi tipushoz tartozik a Kanizsa (kenézé), csak itt magát a helységnevet vettük át a szlávoktól. Ez a típus valamikor a XI. század közepe táján keletkezett, mert pogánykori személynevekben még nem szerepel, de a XII. század vége előtt — jóval megelőzve a puszta személynevekből származó helynévtípus kiveszését — már elenyészik.

Ide sorolhatók a népszókból keletkezett -i végű helynevek is. Pl. Olaszi (jelenthetett olaszt és franciát egyaránt), Horváti, Németi, Lengyeli, Tóti stb. Csak olyan népek nevéből alakult helynévként, akik a magyarság közé elszórtan — kisebb falvakban — telepedtek meg, pl. Besenyőd, Máriabesnyő stb. A mohamedán izmaeliták magyar nevét őrzi pl. Hajduböszörmény, a kaliz törzsnévből származik a Kalász, Kálózd, az azok nevét Ózd tartotta fenn. A kunok és jászok nevéből alakult helynevekben a népnév előtagként szerepel, pl. Kunhegyes, Jászladány stb.

A XIII. század elejétől tömegesen tűnik fel a személynévből származó helynevek összetett típusa: személynév + laka-, -háza, -telke, -földre, -szállása, -falva, -ülése összetétel lép fel az eddigi puszta személynévvel szemben. Sorozatos előfordulása egy területen kétségtelen bizonyíték, hogy

a terület benépesítése csupán a XIII. század eleje után indult meg. Ilyen jellegű helységneveink több száz van, pl. Cibakháza, Orosháza, Domaháza stb. A -szállás végű falunevek főleg kun és jász területen fordulnak elő, pl. Jászárokszállás, Szabadszállás stb. Gyakoriak a -fája, -vágása, -lehota összetételű falunevek a XIII-XVI. században alakult irtványközségeknél. Pl. Jakabvágása, Frigyesvágása (Szepes m.), Abalehota, Prónalehota (Nyitra m.). A vágás az erdőben a falu határa számára kiirtott terület volt. Lehota szlovák nyelven olyan új alapítású helyet jelent, amelynek lakói a szerződés alapján az adózás alól bizonyos időre fel vannak mentve. Néha a falu nevében a -fája vagy -falva helyett fa áll. Pl. a dunántuli Mihályfa, Péterfa, Mikefa helynevekben az utótag a -falva vagy -fája rövidült alakja.

A királyi várbirtokon végbemenő gazdasági és társadalmi fejlődés is nyomot hagyott helyneveinken. A várak környékén gyakran egy-egy faluba telepítették az azonos mesterséget űző királyi várnépet. A várjobbágy, hospes (telepes) lakosság és a királyi és királynői udvarnokok, vadászok, lovászok, solymárok, pecérek, hálólóvók, darócok (erdővágók), hirdetők, jégvágók falvai gyakran nevükben is kifejezik a lakosságnak vagy a tulajdonosnak foglalkozását. Az Udvari nevű községekben kezdetben a királyi udvarnak szolgáló népelemei laktak. Fegyvernek lakói a királyi várszervezet katonáskodó népéhez tartoztak. Számos Csitár ~ Csatár falunevünk a szláv eredetű "pajzskészítő" jelentésű foglalkozásnévből keletkezett. A Páh (többes számban: Páhok) helynév a páh hangutánzó igenévszóból (páhol, elpáhol) származik, s a bőrkikészítés egyik műveletét fejezte ki. E kora Árpád-kori település lakói — az okleveles adatok szerint — timárok voltak, akik a közeli Héviz meleg vizében áztatták és "páholták" a bőrt. Több Ölyvös. Nyulás, Sólumos, Solymár nevű falu volt az országban. A sok halasbirtok megmagyarázza a halászfalvak (pl. Halászi) keletkezését. Madarász, Darvas, Vadász, Dobos községek várnép lakossága a nevükben kifejezett foglalkozást üzte. Ebesfalva (Kisküküllő m.) az erdélyi fejedelmek pecéirenek volt a szálláshelye.

A védelmi szervezet kiépülése során keletkeztek a gyepű, vár, szoros, árok, kapu, torok, gát összetételű helynevek. Csabagyepűje, Budgyepűje, Árokfő, Csabagáta stb. Kolozs a szláv kluz átvétele, gyepű, rekeszték, völgy, zár a jelentése. A védelmi berendezéssel állanak kapcsolatban a -torka, -szája, -szoros végtagu helységnevek és azoknak idegen megfelelői. A nyilást jelentő Szád helységnevé sűrűn előfordul Abauj, Arad, Temes, Bars, Hunyad megye elpusztult falvaiban. Pl. Szádvára (Temes m.), Erdőszád (Hunyad m.) stb. A gyepű és határőrfalvak ör, gáta, les, strázsa, vég alakban és azok összetételeiben fordulnak elő, vagy a határőrző nép megnevezésével. Ilyen falunevek: Gáta (Moson m.), Cseke, Ör, Őri, Strázsa, Nyilas, Lövő stb. Határőrzést tüntetnek fel a Les, Lesháza, Végfalu, Véghely stb. falunevek. Határőrző népről vett elnevezések Besenyő, Uzon, Pecsényéd, Heidendorf, Székelyhid stb.

A keresztény egyház szervezésével kapcsolatosak a szent összetételű falunevek. Nyugati hatásra a XII. század végétől kezdve, de különösen a

XIII-XIV. században jött szokásba nálunk is a falukat a templom védőszentjéről elnevezni. A templomok, kápolnák védőszentjeiből, patrocíniumaiból keletkezett helynevek pl. Szent-András, Szent-Benedek, Szent-Erzsébet, Szent-György, Szent-Király, Boldogasszony, Mindszent stb. A szentek nevéből képzett helynevek bizonyítékok a helység templomára, annak védőszentjére, s arra, hogy a falu csak a templom megépülése után a mellett vagy annak közelében kezdett települni. E csoportba tartozik a Keresztur nevű község is; Keresztur Krisztus régi magyar elnevezése. Ezért találkozzunk ilyen helynevekkel is, mint Szentpéterur, Szentmihályur. Az -egyháza (=temploma) végű falunevek a tatárjárás után keletkeztek, amikor a felperzselt, feldult faluból csak a templom vagy romja maradt. Az ilyenkor hosszabb-rövidebb ideig elhagyott községeket nevezték így: Nyiregyháza (az elpusztult Nyír falu temploma). Kétegyháza község onnan kapta nevét, hogy ott két templom is volt.

Számos helységnév földrajzi vonatkozásokat, a természeti viszonyokkal, a növény- és állatvilággal kapcsolatos vonásokat őriz. Erre utalnak az olyan helynevek, mint Eger, Gyöngyös, Szarvas, Szöllös, Tölgyes, Cserető, Nádasd, Gyékényes, Szárazd, Sásd, Láposmező, Nagykörös, Vértesalja, Turkeve stb. Szarvas, régebbi nevén Szarvashalom, a környéken sürün előforduló szarvasokról kapta nevét, amint azt a város címerében előforduló szarvas is mutatja. Hasonló jelenségekre mutat a hely elnevezésében és — a népetimológia szerint — címerében is Kecskemétnél a kecske, Nagykőrösnél a kőrisfa, Nagyszöllösön a szőlő, Kiskunhalasnál a hal. Cegléd neve a város környékén előforduló "cegle" vagy "cigle" fűzfánéből származik. Erre mutat, hogy számos mocsaras vidéken, ahol a cigleveszsző tenyésztett, vannak Cegléd helynevek.

Kifejezésre jut a községnevekben a gazdasági fejlődés, az ipari, városi mezővárosi, bányavárosi és vásárhely jelleg. A középkorban a kereskedelmet elsősorban a vásárokon bonyolították le. A vásártartási jog számos helynevünkben tükröződik. Ilyenek: Hódmezővásárhely, Pétervására, Marosvásárhely. Kéthely (< kedd-hely), Szerdahely, Csikszereda, Csütörtökhely, Szombathely egyuttal a hetivásár napjára is emlékeztetnek. Vámoshelyek voltak pl. Vámospércs, Sajóvámos. Tolna a latin telona (révámok) szóból származik.

A falu elnevezésének elemzése arra mutat, hogy faluneveinket fontos történeti kutfőknek kell tekintenünk, amelyekből helyi vonatkozásaikon túlmenő megállapításokra is juthatunk.

A XIX. század második feléig minden befolyástól mentesen, szabadon alakult a falu neve. Nem maga az illető község, hanem a környékbeli, a szomszéd falu népe adtak nevet a falunak. Később a birtokos, a telepítő, az udvar vagy az uradalom határozta meg az új település nevét. A községek osztódásakor az eredeti községnév megmaradt, csak a két új falu kis és nagy, ó és új, vagy alsó és felső előtagot kapott, pl. Nagy- és Kisrécsce, Alsó- és Felsőpáhok. A legújabb korban szabályrendeletek és törvény szabályozták a falu elnevezését. A Bach-korszakban minden nagyobb helység-

nek hivatalosan német nevet adtak (pl. Böszörmény = Wütender Armenier = "bósz örmény"!). A múlt század végén minden olyan helységnév, amelyből több is volt az országban, megkülönböztető jelzőt kapott (pl. Balatonfüred, Egerbakta stb.). A dualizmus korának sovíniszta politikája hadat üzent a nemzetiségek saját nyelvű községneveinek. Ez sok másnyelvű falunévnek a magyarral való felcserélésére vezetett. Az előírt névhasználat ellenőrzésére helységnév megállapító bizottságok működtek, és évenként hivatalos helységnévtárat adtak ki. A nép azonban a falu nevének megváltoztatása után is sokáig használta a régi helységnevet.

b) A dülőnevek

Igen gazdag helytörténeti anyagot őriznek a települések külterületének a falu és város határrészeire vonatkozó elnevezései, a dülőnevek. A dülőnevek élete sokkal változékonyabb, mint a helységneveké, A művelési mód megváltozásával, a birtokos cseréjével a nevek is eltorzulhatnak, kiveszhetnek, megváltozhatnak. A dülőnevek felvilágosítanak a határ kialakulásáról, benépesedéséről, a művelés formáiról. Kifejezik a táj képét, a vidék jellegét, a talaj minőségét. A régi és az új, a magyar és az idegen hangzású dülőnevek a határ történetéről tájékoztatnak.

Különösen hosszú életűek a hegy- és vizrajzi dülőnevek, amelyek a korábbi helyrajzi viszonyokat, az eredeti természeti állapotot világítják meg (fok, árok, ér, tó, mocsár, pocsolya, sár stb.). A domborzati viszonyok általában a legkevésbé vannak kitéve változásoknak. Sokkal inkább változás alá vetettek a vizrajzi tényezők és az ezekre vonatkozó helynevek (folyó- és állóvizek), melyek legtöbbször érdekes vizrajztörténeti változásokról tesznek tanuvallomást. Jelentősek azok az adatok is, amelyek a geológus számára nyújtanak utbaigazítást. A Fejérvő, Kövecses, Kövesdpatak, Búdöskút, Búdösbarlang, stb. helynév mind a kérdéses terület földtani viszonyaira utal. Figyelemreméltóak azok a helynevek is, melyekből a kérdéses terület növény- és állatvilágában beálló változások olvashatók ki (pl. Nyires, Tölgyes, Gyertyános, Hódostó, Pisztrángos, Gémes, Fácános stb.).

De a helytörténetiről a természetadta terepformák neveinél jobban érdeklik az un. műveltföld nevek, amelyek a határ fokozatos kiépítésének problémájára adnak feleletet. A határkutató a határtérkép fejlődését és mai szerkezetét igyekszik megállapítani. A régi határ a vidék megtelepítése vagy újjátelepítése idején erdőirtás, legelőfeltörés és mocsárkiszáritás útján tágult ki. A Rókalyuk, Farkasverem többnyire az erdők szélén, a szántóföldek külső határára vannak, illetve voltak, hasonlóképpen ott találjuk a dögtemetőket és a vesztőhelyeket is. Hasonló nevekkkel, mint pl. a Szélföld stb. könnyen körülhatárolhatjuk az első műveit földeket. De közvetlen határjelölések hiányában irtásokra utaló dülőnevekkel kell beérnünk. Az erdővel összetett nevek (Erdei szántó, Erdőrész) és általában az erdő-

nevek (Cser, Bükkös, Gyertyános, Mogyorós, Somos, Hajagos, Diós, Vadalmás, Körtvélyes, Avas, Sürü stb.), továbbá az erdőkulturával kapcsolatos nevek mind irtott erdőterületet jelölnek akkor, ha ma nem erdős területen fordulnak elő.

Az irtás módjáról is felvilágosítást nyújtanak a dülőnevek (pl. Tusakos). Sok helyen felgyújtották az erdőt, de leginkább bokros területeket. Innen származnak az Égés, Égett gyakor (sűrű, bokros hely), Pörkölőd elnevezések. Mocsár irtásra, a vadvizek lecsapolására utalnak az Agyagos, Tófenék, Lápos, Szárazd, Gyékényes, Mocsáirtvány, Nádasd, Sásd, Sárfenék stb. nevek. Ilyen módon az összes irtás- és vadviznevek figyelembevételével sokszor igen szépen körül lehet határolni az első művelt földeket. Az ilyen helyek figyelembevételével egy-egy terület gazdálkodásában beálló változások képe elég pontosan megrajzolható.

A helytörténetiről azonban a határ felépítésénél és tagolódásánál sokkal inkább érdekelheti a birtoklás szerepe, nevezetesen a községi és uradalmi birtok fekvése és kiterjedése. Ezek meghatározásánál szintén a dülőnevek egészíthetik ki a levéltári kutatások eredményeit. Régi községi birtokot jelölnek pl. a Községi legelő, Helység rétje stb. nevek. A következő dülőnevek földesuri tulajdonra engednek következtetni: Urasági szántók, Tilos erdő, Árendaföld, Paperdő, Barátok földje, Püspökrét stb. Amikor a múlt század folyamán a jobbágyszabadítás, majd a tagosítás után a nagybirtok és majorsági birtok élesen elvált a parasztbirtoktól, s áttért a kapitalista jellegű nagyüzemi gazdálkodásra, az egyes dülőket a könnyebb tájékozódás céljából számozott részekre tagolták, és az egyes részeket Egyes-tábla, Kettőstábla stb. nevekkel jelölték meg. Az 1945. évi földreform, a nagybirtok parasztkézre adása szintén jelentős változásokat okozott az ország dülőnévanyagában.

Egyes dülőnevek a földesuri jogokra utalnak. A Vesztőhely, Akasztófa, Törvényfa, Bakóerdő, Pereshida stb. a korábbi törvénykezésre emlékeztetnek. Más nevek a régi védművekre és erődítményekre vonatkoznak (Várhegy, Sánc, Strázsahegy, Pusztavár, Pogányvár stb.). A középkori várak között jelzőszolgálat állott fenn, s ennek a dülőnevekben is megmaradt a nyoma: Belátóhegy, Örhegy stb. A régészet számára különösen fontosak a régi temetők helyét eláruló nevek (pl. Ráctemető, Csontos dülő, Ótemető stb.). Az őskori emlékekről utmutatásul szolgálnak a régészeti korokra utaló helynevek is (pl. Tatárcánc, Tüzköves stb.). A dülőnév kutatás teljes értékű eredményhez csak a régészettel karöltve juthat el.

A dülőnevek nemcsak a falu korábbi lakosainak foglalkozásáról adnak felvilágosítást (igy pl. a művelési formát, gazdálkodást jelölő elnevezések: Kenderföld, Buzaverem, Kölesföld stb.); állattenyésztésre: Lókért, Bivalyhalom, Tehénjárás; gyümölcsstermelésre: Almásmező, Szilvás, Cseresznyés, Dinnyés stb.; iparra: Céhföld, Gyantafőző, Vargahegy, Kovácsshalom stb.), hanem megőrizték az egykor ott lakó családok nevét és megjelölték azok birtokát is (pl. Csák-rétje, Tóth Péter-gödre). Nemzetiségi vonatkozású dülőnevek: Tatárszállás, Kunhalom, Oroszhegy, Németirtvány, Rác-

föld. Töröktemető stb. Egyházi vonatkozású dülőnevek: Papkert, Harangláb, Kántorkertje, Barátokszigete stb.

Sokszor a nép erkölcsi felfogása, a népkedély fejeződik ki helyneveinkben. Pl. a Misemulasztó csárda nevét onnan nyerte, hogy a misére járó emberek a csárdában időzve sokszor elmulasztották az istentiszteletet. A nép hitvilágára vet fényt a Boszorkánysziget, Ördöngöstó, Tátos rétje, Bálvány, Istenfa és még sok hasonló helynév. A keresztény képzetkörből származnak: Jézusforrás, Sionteteje, Kálváriadomb, Ábrahámmezeje, Istenfia és hasonló helynevek. Mitológiai képzetkincsünk helyneveiből tekintélyes néprajzi anyag gyűjthető össze.

c) A helynévgyűjtés

A helynév képződés nem lezárt folyamat. Helynevek a szemünk előtt keletkeznek és tűnnek fel. Az irott kutfőkben (iratokban, térképeken) található és a nép száján élő helynevek összegyűjtése és feldolgozása helytörténeti kutatásunk el nem hanyagolható feladata. Dülőneveink összegyűjtése és a tudomány számára való értékesítése terén még sok a tennivaló. E forrásanyag kutatásának története nálunk a XIX. század második felében indult meg. A legnagyobb szabású kezdeményezés e téren a múlt század 60-as éveiben történt Pesty Frigyes részéről. Pesty 1864-ben a községekhez intézett kérdőívek útján 63 kötetnyi helynévanyagot gyűjtött össze, amely az Országos Széchenyi Könyvtár kéziratárában található. Bár ez az anyag a beküldők különböző buzgósága és képessége miatt megrostálásra szorult, mégis nagyértékű gyűjtemény, mert sok azóta feledésbe ment helynevet őrzött meg.

A század végén kezdetét vette a történeti források kiaknázása, az oklevéltárakban található igen nagy névanyag gyűjtése. A legfontosabb idevágó forrásmunkák: Ortvyai Tivadar: Magyarország történeti vizrajza (1882.) és Csánki Dezső: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában (1890-1913). A helynévgyűjtést elméletileg is tovább vitte Jankó János: A Balaton-melléki lakosság néprajza (1902.) című műve. Böven kiaknázta a földrajzinevek tanulságait a település- és népiségtörténeti iskola. Itt említjük meg Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza című munkája eddig megjelent első kötetét (1963.), mely betűrendben 15 megye teljes okleveles névanyagát közli a kezdetektől a XIV. század közepéig. Örvendetes, hogy ma már ismét széles nyilvánosság előtt esik szó a névkutatás kérdéseiről, mint pl. a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1958. évi névtudományi konferenciáján (Pais Dezső-Mikesy Sándor (szerk.): Névtudományi vizsgálatok, Bp. 1960.) Mint nagyszabású és követésre méltó kezdeményezést említjük meg a "Zala megye földrajzi nevei" (Zalaegerszeg, 1964.) című kiadványt. E mű kétszáznál több pedagógus és önkéntes gyűjtő áldozatos munkájából született meg, s valamennyi zalai község teljes mai földrajzi névanyagát tartalmazza az egyes községek térképeivel együtt.

Nem elégedhetünk meg csak a jelenkori gyűjtéssel, hanem fel kell kutatnunk a megközelíthető történeti forrásokat is. Az aránylag legközelebbi utón megszereshető adatokat a telekkönyvi vázlatrajzok és részletlajstromok szolgáltatják. Ezenkívül a családi birtokívek, föld- és adásvételi szerződések, cserелеvelek, birtokösszeírások stb. szolgáltatnak bőséges adatokat. Dülőnevek mérhetetlen tömegét tartalmazzák a nép ajkán élő anyag mellett az urbáriumok, összeírások, a perek nagy kötegei és nem utolsó sorban a kéziratós térképek. Az urbárium- és összeírás-kiadványok közül ilyen szempontból említést érdemelnek: Maksai Ferenc (szerk.): Urbáriumok XVI-XVII. század, Bp. 1959.; Jakó Zsigmond: A gyulai vártartomány urbáriumai, Kolozsvár, 1948.; Szabó István: Bács-Bodrog és Csongrád megye dézsmalajstromai, Bp. 1954.; N. Kiss István: XVI. századi dézsmajegyzékek, Bp. 1960.; Káldy Nagy Gyula: Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai, Bp. 1960.

Helynevek szempontjából a II. József császár idejében történt első katonai felmérés térképei után legfontosabb a múlt század második feléből származó második katonai felmérés és különösen a tagosítások térképei. Ma is nélkülözhetetlen forrásmunka Lipszky 1808-ban megjelent Repertoriuma, amely majdnem ezer lapnyi terjedelemben betürendbe szedve felsorolja az akkori Magyarország valamennyi lakott helyének, számos vízének és hegyének a nevét.

A Pesty-féle helynévgyűjtés mellett számtalan kisebb-nagyobb közlést találhatunk nyelvészeti, földrajzi és egyéb folyóiratainkban: Magyar Nyelvőr, Magyar Nyelv, Ethnographia, Népélet, Néprajzi Értesítő, Erdély, Erdély és Népei stb. köteteiben. A magyar földrajzinevek problematikájának és történetének összefoglalását adja Bérezi Géza: A magyar szókinccs eredete című munkája második kiadásában, és Kálmán Béla: A nevek világa (Bp. 1967.) című munkájában.

A helynévgyűjtés mindig egy települési egységre (falura, városra) vonatkozik. Sohasem helyneveket gyűjtünk, hanem egy bizonyos települési egység helyneveinek lehető összességét. A helynévgyűjtő munka előkészítésként nézzük át a vidékre vonatkozó monográfiákat és egyéb közleményeket. Nézzük át Pesty gyűjtését, azonkívül vázlatosan másoljuk le a térképtárakban található kataszteri felvételeket. A gyűjtés megkezdése előtt készítsük el a kérdéses helység belső területének és határának vázlatos térképét. E térképvázlatot egészítsük ki a helyszínen, a tanácsoknál és más helyeken található kataszteri térképek adataival. A felsorolt közlések névanyagának és a kataszteri térképvázlatoknak birtokában kezdjük meg a helyszíni gyűjtést. A gyakorlat azt mutatja, hogy adatközlésre középkori vagy valamivel idősebb, valamilyen tisztséget viselt ember (előljáró, bíró, majorgazda, mező- és erdőőr, kerülő, vadász, a termelési versenyeket ellenőrző dülőfelelősök stb.) a legalkalmasabbak. A gyűjtésnél arra kell törekednünk, hogy az anyagot minél több személlyel való érintkezés útján gyűjtsük össze és ellenőrizzük.

Első lépés a belső terület helyneveinek, az utcák, közök, szerek,

terek, szegek, az átmenő folyóvizek stb. neveinek összeírása. Nem maradhatnak ki a nevezetesebb építmények, sőt emlékek sem gyűjteményünkől. A belső terület helynevei után második lépés a tulajdonképpeni határnevek összeírása. A helynévgyűjtő a községek határában előforduló minden nevet, tehát a láthatólag legjelentéktelenebb objektum nevét is írja le, mégpedig először a mai helyesírással, azután valamennyi népies változatában is. Nem szabad a neveket korrigálni, szépíteni. A helynevek között akad szokatlan, durva, esetleg triviális hangzású. Ezeket is minden változtatás nélkül kell a listára ábécé rendben vagy a földrajzi elhelyezkedés szerint felvennünk. Az olyan helyen, ahol a lakosság több nyelvű, az egyes helynevek mindegyik nép nyelvén közlendők. Minden név után jelöljük meg a forrást is, ahonnan az ismeretes. Ezután következik magának az objektumnak, majd fekvésének részletes és pontos körülírása, ha lehet, annak feltüntetésével, hogy korábban mi volt a helyén. A fekvés pontos meghatározása végett minden község dülőnévgyűjteményéhez mellékeljük a kataszteri térképet. Erre azonban nem kell a neveket beírni, hanem elegendő e helyett a jegyzékbe felvett nevek sorszámait beiktatni, hogy a térkép áttekinthető maradjon. Végül a gyűjtő magyarázza meg a név keletkezését, szólva a dülő történetéről, valamint arról, hogy ismeretes-e onnan régészeti, főleg középkori emlék. Jegyezzük fel a helyhez fűződő mondát, s általában mindazokat a hiedelmeket, amelyeket a nép vele kapcsolatban ismer. Ha a mondanak irodalmi feldolgozása vagy nyomtatásban megjelent formája van, a lelőhely éppugy, mint a régészeti feltárásoknál, itt is jelzendő. Végül jegyezzük fel azoknak a nevet, foglalkozását és életkorát, akik a gyűjtés során segítségünkre voltak.

A gyűjtés technikai kivitelében legjobb, ha minden helynevet külön egy negyed-ívnyi papírlap egyik oldalára írunk. A gyűjtés lebonyolítása után ezeket a papírlapokat rendezzük, sorszámmal látjuk el és települési egységként külön kezeljük. A cédulázást az alábbi módon végezhetjük:

- a) A cédulára legfelül a bal sarokba írjuk a tárgyalt helynevet, a jobb sarokba a vonatkozó számot.
- b) A lap felső szélétől kb. két centiméternyire huzzunk vastagabb vonalat, s erre írjuk rá a tárgyalt község nevét.
- c) Valamivel lejjebb következik a hely fekvésének pontos meghatározása. Erre a célra a leghelyesebb, ha a gyűjtő a község határáról szabad kézzel és írónnal vázlatot készít. Belerajzolja az utvonalakat és patakokat, és ebbe jegyzi bele a dülők vagy más helynevek tárgyainak pontos fekvését. A helynevek helyett csak a vonatkozási számokat jegyezzük bele a vázlatba. Az a fontos, hogy a vázlaton és a cédulán levő helynévnek azonos száma legyen.
- d) Folytatólag leírjuk, mit jelölt a helynév (szántót, kertet, hidat stb.).

e) Végül a név eredetét és jelentését magyarázó feljegyzések következnek: a hely történetéről ismert adatok, az esetleges leletek, romok leírása. A helyhez fűződő mondák, különleges jogviszonyok, figyelemre méltó természeti tünemények, ritka állatok vagy növények ismertetése. Felsoroljuk, hol szerepel a név az eddigi szakirodalomban, szépirodalomban.

A földrajzinevek rögzítése és kiértékelése ma annál fontosabb, mert annak a nagy változásnak a következtében, amely a kisparaszti gazdálkodásról a nagyüzemi termelőszövetkezeti gazdálkodásra való áttéréssel hazánkban végbement, sok régi földrajzinév eltűnik és újnak ad helyet. Azok a helytörténeti kutatók, akik szűkebb páttriájukban közreműködnek a földrajzinevek gyűjtésében, az elmúlt idők egyik értékes hagyományanyagát segítik megőrizni és megtartani a kutatás számára.

d) Az utcanevek

A földrajzinév kutatás a városi közösségek területén lényegesebben kisebb szerepet játszik, mint a falvakban. A dülőnevek helyébe a városokban, mint a helytörténeti kutatás fontos objektumai, az utcanevek lépnek. Az utcanevek összegyűjtésével nemcsak a középkori városképet tudjuk élettel megtölteni, hanem az újabb időszakok történetére vonatkozólag is fontos adatokkal szolgál az ilyen irányú gyűjtőmunka. A legújabb kor utcanevei alkalmat adnak a munkásmozgalom kiváló vezetőinek ismertetésére és a népek barátságá gondolatának ápolására.

Az utcanevek feltárják a hely multjának számos mozzanatát. Tudósítanak a városkép kialakulásáról, a helyrajzi változásokról, a lakosság elhelyezkedéséről, foglalkozásáról, társadalmi, gazdasági, nemzetiségi stb. viszonyairól. Az utcanév változásai mindig kapcsolatban vannak a tájjal és a hely multjának egy-egy korszakával. Az utcanevek tükrében egy-egy település egész fejlődésmenete figyelemmel kísérhető.

Az utcanevek származhatnak természetes és mesterséges elnevezésekből. Az egyik, midőn a nép alkotja az utcaneveket, ez hazánkban a XIII. századtól a XIX. század közepéig tart. A második korszak a XIX. század közepétől napjainkig tart, midőn a hatóság adja az utcaneveket.

A magyar utcanevek első csoportjába tartoznak a Fő, Nagy, Kis, Ó, Új, Alsó, Szük, Középső, Hátulsó, Kerek, Hosszu utca stb. típusok, és a természetből, határrészekről, folyókról, tóról vett utcanevek, mint pl. Hegy, Erdő, Bánya, Patak, Forrás, Kut, Sziget, Töltés, Hid, Duna, Tisza Maros utca stb. Fallal körülvett, várral bíró, erődített városainkban korán megjelennek és sokáig fennmaradnak a védelemmel és várbeli élettel kapcsolatos utcanevek, mint pl. Vár, Várköz, Várfok, Váralja, Ostrom, Palánk, Bástya utca.

A város területi terjeszkedése során megjelennek az irányt jelölő, a szomszédos falvakba és városokba vezető utakra mutató utcaelnevezések, mint pl. Hatvani, Kerepesi, Üllői, Visegrádi, Budai, Szegedi, Fehérvári,

Soproni utca stb. A nemzetiségek beköltözésekor róluk neveztek el utcát. Pl. Német utca (Esztergomban, Debrecenben), Tóth utca (Miskolcon, Tattán). Megtaláljuk városainkban a hosszú török hódoltságra emlékeztető utcaneveket is, amilyen pl. Törökhomb, Janicsár, Basahalom, Szolimán, Török utca stb. A hódoltság után költöznek be a rác és görög kereskedők. Utcájukat Rác, Görög utcának nevezték el. A zsidók a város elkülönített részében külön utcákat laktak, az utca neve Zsidó utca.

A termelőerők fejlődése során utcákat neveztek el a különböző mesterségekről és iparágakról. Ilyen elnevezések pl. Mészáros, Fazekas, Sóhordó, Halász, Timár, Varga, Csapó, Nyirő, Festő, Gombkötő, Serföző, Szerkes utca azt is kifejezték, hogy az illető mesterséget üzök egy meghatározott utcában laktak.

A török kiűzése után kibontakozó városfejlődés során gyakran egyes középületek szolgáltak utcaelnevezésül, mint pl. Kórház, Szegényház, Harmincad, Serház, Sóház, Kaszárnya, Iskola, Egyetem, Akadémia utca stb. Mezőgazdasági városaink egyes utcaneveiben a hely mezőgazdasági jellege jut kifejezésre, mint pl. Legelő, Mező, Major, Csordás, Szőlő, Dinnyeföld utca stb. Vendéglők cégtáblájáról is neveztek el utcákat, pl. Vácott: Hattyu, Galamb, Csillag utca.

Az első személynévi utcanevek (mint pl. a budapesti Conti utca) az illető személynek az utcával való tényleges kapcsolatát (ottlakását) jelentették. Néhány évtized alatt ez a kapcsolat mindinkább eltűnik, és helyére a kegyelet és hazafias felbuzdulás lépett. Egyre jobban előtérbe került a mesterséges utcanévadás, különösen a nagyobb és gyorsan fejlődő városokban. Egymás után kaptak utcaneveket az uralkodók, politikusok, tudósok, költők és írók (Árpád, Mátyás király, Zrinyi, Széchenyi, Deák Ferenc, Arany, Petőfi, Vörösmarty utca stb.). A dualizmus korában különösen II. Rákóczi Ferenc, Kossuth Lajos és az aradi vértanúk emléke hagyott maradandó nyomot az utcanevekben, mintegy tiltakozásul a kiegyezés politikájával szemben. A XIX. század végén, a XX. század elején sok régi utcanevet ok nélkül, ötletszerűen megmásítottak, s a város történelmi hagyományait figyelmen kívül hagyták. A Horthy-korszakban a nacionalizmus, sovinizmus és militarizmus érvényesült az utcanévadásban. Az ellenforradalmi időkben nagylelkűen adományozták az utcákat az uralom Magyarországon történelmi személyeinek, ellenforradalmárainak. A korszak végén — szégyenszemre — a fasiszta országok vezetői is utcanévtáblákra kerültek.

A felszabadulás után lomtárba jutottak az elmúlt korszak reakciós utcanevei, és városaink utcaneveiben kifejezésre jut a szocializmus építése, a Szovjetunió iránti hála és szeretet (Marx, Engels, Lenin, Vörös Hadserg, Felszabadulás utca stb.).

Az utcanév történelmi képződmény, amely az élethez alkalmazkodik, változik, módosul, mindig valamely állapot kifejezője. Az utcanév hű tükrö a múlt egy darabjának. Haladó hagyományaink ápolását úgy is szolgálhatjuk, hogy a hely multját hiven kifejező patinás történelmi utcaneveket megőrizzük. Szükségtelennek tartjuk, hogy a kisebb települések vagy nagyobb

városok ősi, gyakran több száz éves magjának természetes utcaneveit megbolygassuk. Évszázadok utcanév-változásait kívánatos lenne várostörténeti szempontból kimerítően felkutatni, nem egy, eddig ismeretlen történelmi tanulsággal is járna ennek a munkának elvégzése.

3. Irott emlékek

A helytörténet irott forrásai közé tartozik minden, a multra vonatkozó írásos dokumentum (helytörténeti irodalom, levéltári anyag, térkép).

A) Könyvészeti forrásanyag

Ennek a fejezetnek nem az a célja, hogy teljes bibliográfiát nyújtson. Itt csupán irányt szeretnénk mutatni a helytörténet művelőinek, hogy általában hol található munkáikhoz szükséges adatokat.

Ha a könyvészeti forrásanyag összeállításához hozzáfogunk, akkor négy nagyobb csoportra oszthatjuk a könyvanyagot:

- a) Az első kategóriába azok a munkák tartoznak, amelyek az általános tudományos és különleges történeti módszertanban adnak tájékoztatást.
- b) A második csoportot a bibliográfiák alkotják.
- c) A harmadikba a szorosan vett történelmi munkákat számítjuk.
- d) A negyedik kategóriába a nem kimondottan történeti publikációkat sorolhatjuk.

a) Módszertani munkák

Tekintettel arra, hogy a helytörténet művelése a történetkutatás és -írásnak egy speciális alkotóeleme, először is meg kell ismerkednünk a helytörténetírás módszerével, különleges kérdéseivel, eddigi irányzataival, eredményeivel. Ilyen jellegű munkák ismeretében rögzíthetjük az elmúlt évtizedek helytörténeti kutatásainak azokat a problémáit, amelyeket a feldolgozások részben vagy teljesen, de igyekeztek megoldani. Ugyanakkor az ilyen jellegű munkák tanulmányozása közben vetődnek fel bennünk azok a kérdések is, amelyeket a helytörténetírók mindezülig kikerültek, mert azokat vagy meg sem tudták, vagy meg sem akarták oldani.

A helytörténetre és a falukutatásra vonatkozó irodalom nálunk - mint láttuk — már a XIX. század második felében megindult, az első világháború után pedig erőteljesen nekilendült. Ha mintaszerű nagy alkotásokat nem is hozott létre, de több tiszteletre méltó kezdeményezése volt. A helyismereti

kutatás vezérfonalai és segédkönyvei közül csak néhány fontosabbat említünk meg: Fodor Ferenc: A szülőföld- és honismeret könyve, Bp. 1926. Főként a második része tanulságos: A mi községünk (323-383. l.); Bodor Antal: A falukutatás vezérfonala, Bp. 1935.; Bodor Antal (szerk.): Honismeret könyve, Bp. 1935.; Ujszászi Kálmán: A falu. Utmutatás a falu tanulmányozásához, Sárospatak, 1936.; Mályusz Elemér: A magyar történetírás új útjaiban (252-254. l.) ad hasznos szempontokat a falutörténet művelésére. Eszmeindító Ortutay Gyula értekezése a falukutatásról (Vigilia, 1935. II. 109-125. l.); Eperjessy Kálmán: A magyar falu településtörténete, Bp. 1940. A módszertani tanulmányok közül megemlíthetjük a következőket: Mályusz Elemér: A helytörténeti kutatás feladatai. Századok, 1924. 538-566. l.; Belitzky János: A magyar helytörténetírás problémái, Vigilia, 1935. II. 91-108. l.; Maár Károly-Mollay Károly: A soproni és Sopron megyei helytörténetírás módszere és feladatai, Soproni Szemle, 1938. 273-288. l.; Soós Imre: A Sopron megyei községtörténetírás forrásai, U. o. 1939. 153-159., 204-210. l.; Váczy Péter: A helytörténeti kutatás problémái, Budapesti Szemle, 1931.; Vigh Károly (szerk.): A helytörténetírás időszerű kérdései, Bp. 1956.; Szántó Imre (szerk.): A helytörténeti kutatások módszere és feladatai az oktatónevelő munkában, Bp. 1956.; Eperjessy Kálmán: A magyar falu története, Bp. 1966.

b) A bibliográfiák

A könyvészeti anyag további összeállítása során lényegesen megkönnyítik munkánkat a bibliográfiák. Az átfogó jellegű bibliográfiai munkák közül a legnépszerűbb, a legkönnyebben megszerezhető és kezelhető, emellett áttekinthető Kosáry Domokos: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába I-III. Bp. 1951., 1954., 1958. (az I. kötet - 1711-ig, a II. az 1711-1825-ig terjedő időszakot öleli fel, a III. kötet pedig kiegészítéseket és névmutatót tartalmaz), és az I. Tóth Zoltán vezetésével a Történettudományi Intézet munkaközössége szerkesztésében megjelent Magyar Történeti Bibliográfia 1825-1869, I-III. köt. Bp. 1950-52. Mindkét bibliográfia érdeme, hogy eléggé gazdag helytörténeti anyagot nyújt. A Kosáry-féle az egyes fejezeteknél adja a helytörténeti anyagot, a Magyar Történeti Bibliográfia 1825-1867 pedig külön alfejezetet szentel a helytörténetnek. Ezt kiegészíti a Kemény Gábor és Katus László szerkesztésében 1959-ben megjelent Magyar Történeti Bibliográfia 1825-1867 IV. kötete a nem-magyar népekről (nemzetiségekről). Megemlíthetjük még Siklós András: Az 1918-1919. évi magyarországi forradalmak című munkáját (Forradalmak, feldolgozások, Bp. 1962.) és a hazánk felszabadulását (1944-1945) tartalmazó bibliográfiát és dokumentum gyűjteményt (Bp. 1955.).

A történeti bibliográfiák közül igen használható Pelz Béla: A Századok 1917-1036. évfolyamainak tartalommutatója. Gazdasági vonatkozásban tájékoztató Dóczy Jenő-Wellmann Imre-Bakács István: A magyar gazdasági

irodalom első századainak könyvészete, I-II. Bp. 1934. A teljesség igényével készült évi kurrens történeti könyvészeti — sajnos — csak rövid időszakokban jelentek meg. Így Hellebront Árpád: A magyar történeti irodalom (1912-1917), Századok, 1913-1918. évfolyam melléklete; Seregély Emma: Magyar történeti bibliográfia (1936-1941), Századok, 1936-1942. pótfüzetekben; V. Windisch Éva: A Magyarországon megjelent történeti munkák jegyzéke, Századok, 1954. évfolyamától.

Külön kiemeljük a következő, alapvető és nélkülözhetetlen írói lexikonokat: Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái, I-XIV. 1891-1914. Tartalmazza az addigi összes megjelent magyar művek szerzőinek életrajzi adatait, önállóan megjelent munkáik felsorolását, valamint többnyire folyóiratcikkek javarészt is, megadja a szerzőkre vonatkozó irodalmat. Gulyás Pál: Magyar írók élete és munkái, I-VI. 1939-1944. csak a D kezdőbetű végéig jelent meg. 1946 január óta az Országos Széchenyi Könyvtár havi füzetekben, Magyar Nemzeti Bibliográfia címmel publikálja a kurrens magyar könyvészetet szakrendszerben, névmutatókkal. Ezzel párhuzamosan, hasonló beosztással jelenik meg a Magyar Folyóiratok Repertórium, amely a fontosabb cikkeket dolgozza fel.

Az általános bibliográfiák mellett használhatjuk a helytörténeti bibliográfiákat is. Ezek közül jó segítséget nyújt kutatásunkhoz Bodor Antal: Magyarország helyismereti könyvészete 1527-1940. című helytörténeti bibliográfiája (Bp. 1944.). Ez helységek, megyék és kisebb-nagyobb tájegységek szerint sorolja fel a megjelent munkákat. Bibliográfiai teljesség helyett a sokoldalú tájékozódásra törekszik. Elősegíti a helyszíni részletkutatást, s a tudományos összefoglalást végzők munkáját, megkönnyíti a megyei, város- és községmonográfiák készítését, a családtörténeti adatszerezést s a szülőföldismereti oktatást.

A Bodor-féle könyv anyagát a helytörténet már túlnötte. A Kosáry-féle "Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába" című mű természeténél fogva nem térhetett ki részletesen a helytörténeti könyvészetre. Így nagyon is szükséges lenne egy bibliográfiai segédlet elkészítése, a helytörténeti bibliográfia összeállítása. Ilyen bibliográfiai kiadvány mind a vidéki, mind pedig a fővárosi kutatók munkáját nagymértékben segíthetné. A vidéken megjelenő tanulmányok legtöbbször területileg is szétszórtnak jelennek meg, és ez jelentősen akadályozza a teljes és helyes tájékozódást. Helytörténeti folyóirataink cikkei, tanulmányai, továbbá a vidéki intézeti évkönyvek dolgozatai sokszor elkerülik a kutatók figyelmét.

Vannak olyan jellegű bibliográfiák is, amelyek az egy-egy táj történetére vonatkozó történeti, néprajzi stb. munkákat sorolják fel (tájbibliográfiák). Ilyen pl. Bakos József: Bodrogek, Hegyalja és Hegyköz táj- és néprajz irodalma című munkája (Sárospatak, 1947.). Katona Imre: Csongrád város bibliográfiája (Szeged, 1954.) komoly tanulmányszámba menő, sok szempontú, teljességre törekvő összeállítása egy megyei város helyismereti irodalmának. A tájbibliográfiák sorában említjük meg Debrecen bibliográfiáját (megjelent 1961-ben), amely nagyon igényes, tudományos és

4 325 tétele is példamutató alaposágról tanuskodik. Sajnos, ilyen tájbibliográfiák egyelőre elég gyér számban készültek, de remélhetőleg számuk egyre szaporodni fog, hiszen jelentős mértékben megkönnyítik a város, falu stb. történetével foglalkozó, könyvekkel eléggé el nem látott (főleg vidéki) kutató munkáját.

Az érdeklődő részletes néprajzi bibliográfiát talál a Magyarország Néprajza című négykötetes összefoglaló munka (Bp. é. n.) egyes fejezetei után, valamint a Magyar Népkutatás Kézikönyve különféle tárgyköröket tárgyaló tanulmányainak különlenyomataiban (Bp. 1948-49.). Felhívjuk a figyelmet Benkő Lóránd-Lőrincze Lajos: Magyar nyelvjárási bibliográfia 1817-1945. (Bp. 1951.), Cs. Sebestyén Károly: Utmutató a Néprajzi Múzeum Értesítőjének I-XXXII. évfolyamához (1900-1940) és Sándor Iván: Magyar Néprajztudomány 1925-1955. (Bp. 1956.) című munkájára.

Nagy könyvtáraink gazdag anyagában katalógusaik igazítanak el. A Széchenyi-, Akadémia-, Sárospataki, Keszthelyi Helikon Könyvtár stb. un. szakkatalógusai az egyes helységek neve, sőt "helytörténet" stb. címző alatt is nyilvántartják a könyvtárban található ilyen munkákat. A kéziratok anyagáról tudósítanak: "Kéziratok források az Országos Széchenyi Könyvtárban, 1789-1867. Bp. 1950."; "Az Országos Széchenyi Könyvtár magyar nyelvű újkori kötetes kéziratának katalógusa, Bp. 1956."; Tóth András: "A budapesti Egyetemi Könyvtár kéziratárának újabb szerzeményei". (1957.)

c) A szorosan vett történelmi munkák

A könyvészeti anyag áttanulmányozása során mindenekelőtt az egész magyar nép történetére vonatkozó általános történelmi munkákat vegyük elő. A helység történetére nézve már ennek az anyagnak az áttanulmányozása közben is találunk fontos adatokat. Ha először az átfogó történelmi munkákat vesszük elő, megelőzhetjük azt a veszélyt is, hogy a későbbiek során a provincializmus szűk látókörében rekedjünk meg.

Fontos, hogy a nemzeti élet kialakulásába jó bepillantást kapjunk, hogy a múlt gazdasági, társadalmi, művelődési és művészeti viszonyairól tájékozottak legyünk. Ebben nagy segítséget nyújt a Szilágyi Sándor szerkesztésében megjelent tizkötetes millenárius "Magyar Nemzet Története", amelynek kötetei közül egyesek pozitivisták adatanyaguk szempontjából ma is felhasználhatók. Hasonlóan segítséget nyújt a Domanovszky Sándor szerkesztésében elkészült "Magyar Művelődéstörténet" és a Hóman Bálint és Szekfű Gyula által megírt "Magyar Történet". Ez utóbbi a maga egészében az ellenforradalmi korszak szempontjait alkalmazza és az akkori részeredményeken épül fel, mindezek mellett célszerű átnézni, mert az V. kötet végén a mutató feltünteti az egyes helységeket is, az egyes kötetek végén pedig gazdag bibliográfiát találunk.

Mindezeket a műveket természetesen kellő kritikával kell fogadnunk,

éppen ezért nem mellőzhetjük Magyarország történetének marxista-leninista szemléletű összefoglaló műveit. Magyarország történetének tudományos igényű marxista-leninista összefoglalását nyújtják a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében készült és készülő "Magyarország története" című egyetemi tankönyv kötetei és a Molnár Erik szerkesztésében megjelent "Magyarország története", I-II. kötet (Bp. 1964.; 2. kiadás; Bp. 1968.)

Az átfogó jellegű történeti munkák közül nemcsak azokat kell figyelemmel kísérnünk, amelyek népünk kialakulásától a legujabb időkig ismeretnek meg bennünket történelmünkkel, hanem a több évszázad történetét felölelő munkákat is. Ilyen pl. Molnár Erik; A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig, Bp. 1949.; Molnár Erik; A magyar társadalom története az Árpádkortól Mohácsig, Bp. 1949.; Lederer Emma: A feudalizmus kialakulása Magyarországon, Bp. 1959.; Elekes Lajos: A középkori magyar állam története megalapításától mohácsi bukásáig, Bp. 1964.; Pach Zsigmond Pál: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV-XVII. században, Bp. 1963.; Mód Aladár: 400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért, Bp. 1954.; Spira György: A magyar forradalom 1848-49-ben, Bp. 1959.; Nemes Dezső: Magyarország felszabadulása, Bp. 1955.; Nemes Dezső: A népi Magyarország fejlődése, Bp. 1960. stb.

Igen sok helyi adat van azokban a kiadványokban, amelyek országos viszonylatban foglalkoznak egy-egy foglalkozási ág, -ipar, kereskedelem, bányászat vagy mezőgazdaság-történetével. Ilyenek pl. Acsády Ignác: A magyar jobbágyság története, Bp. 1906.; Székely György (szerk.): Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a XIV. században, Bp. 1953.; Spira György (szerk.): Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711-1790. Bp. 1952.; S. Sándor Pál: Parasztságunk a Habsburg önkényuralom korszakában 1849-1967. Bp. 1951.; Szabó István (szerk.): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848-1914. Bp. 1965. I-II. köt.; Sándor Pál: A XIX. század végi agrárválság Magyarországon. Bp. 1958.; Pölöskei Ferenc-Szakács Kálmán (szerk.): Földmunkás- és szegényparaszt-mozgalmak Magyarországon 1848-1948. I-II. köt. Bp. é. n.; Mérey Gyula: Magyar iparfejlődés 1790-1848. Bp. 1951.; S. Sándor Vilmos: Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867-1900. Bp. 1954.; Berend Iván-Ránki György: Magyarország gyáripara a második világháború előtt és a háború időszakában 1933-1944. Bp. 1958. stb.

Az induláshoz szükséges általános jellegű, honismertető, illetve statisztikai tájékoztató munkák közül lehetőleg tárgy és időrendi sorrendben a következőket soroljuk fel: Bél Mátyás: Notitia Hungariae, I-V. (Bécs, 1735-1742); Kari Gottlieb von Windisch: Geographie des Königreichs Ungarn (Presburg, 1780); Korabinszky J. M.: Geogr. -hist. -und Produkten Lexikon von Ungarn 1786.; Lexikon universorum regni Hungariae locorum populosorum (Magyarország helységeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása), Bp. 1920.; Vályi András: Magyarország leírása, I-III. Buda, 1796-99.; Lipszky, Johan: Repertorium locorum obiectorumque, Buda, 1808.:

Nagy, Ludovicus: Notitia politico geographico statisticae incltyi regni Hungariae, Buda, 1825.; Schwartner Márton: Statistik des Königreichs Ungarn, Buda, 1809.; Fényes Elek: Magyarországnak és a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben, I-VI. köt. Pest, 1836-1841.; Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára, Pest, 1851.; Palugyay Imre: Magyarország történeti, földirati és állami legújabb leírása. Pest, 1854.; Thirring Gusztáv: Magyarország népessége II. József korában, Bp. 1938.; Kovacsics József (szerk.): A történeti statisztika forrásai, Bp. 1957.

A helytörténeti módszertanban és az általános összefoglaló jellegű munkákban való tájékozódás után könyvészeti kutatásaink legfontosabb állomása a megye- és a város monográfiák áttanulmányozása. Az egyes városoknak és falvaknak egy nagyobb tájegység keretében való tárgyalását a megyei monográfiák tartalmazzák. A millenium előtt és az azt követő években megjelent monográfiák "Magyarország vármegyéi és városai. Magyar városok és vármegyék monográfiájának" egyes kötetei különböző értékűek. Az átlagból kiemelkedő megyei monográfiák szerzői sorában említhetők: Palugyai Imre: Békés, Csanád és Hont megye leírása, Bp. 1851.; Galgóczy Károly: Pest vármegye monográfiája, Bp. 1898.; Tagányi Károly: Szolnok Doboka megye monográfiája, 1901.; Ortvy Tivadar: Temes vármegye és Temesvár története, Pozsony, 1896.; Ortvy Tivadar: Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején, Bp. 1891.; Holub József: Zala megye története a középkorban, 1929. stb. Az egész ország területét felölelő honismeretű munka Rupp Jakab: Magyarország helyrajzi története, Pest, 1870-76.

Alapvető szempontokat nyújtanak a helytörténeti kutatáshoz Mályusz Elemér: Turóc megye kialakulása, Bp. 1922.; Szabó István: Ugocsa megye, Bp. 1936.; Ila Bálint: Gömör megye I-III. Bp. 1946. Haszonnal forgathatók a "Település- és Népiségtörténeti Értekezések" című sorozatban a Fügedi Erik (Nyitra megye betelepülése, Bp. 1938.), Iczkovits Emma (Az erdélyi Fehér megye a középkorban, Bp. 1939.), Balázs Éva (Kolozs megye kialakulása, Bp. 1939.), Maksay Ferenc (A középkori Szatmár megye, Bp. 1940.), Jakó Zsigmond (Bihar megye a török pusztítás előtt, Bp. 1940.), Mezösi Károly (Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében, Bp. 1943.) és Bélay Vilmos (Máramaros megye társadalma és nemzetiségei, Bp. 1943.) tollából megjelent tanulmányok.

Hasonló módon értékesíthetők a "Tanulmányok a magyar mezőgazdaság történetéhez" című gazdaságtörténeti kiadványsorozat kötetei, pl. Komoróczy György: Nádasdy Tamás és a XVI. századi magyar nagybirtok gazdálkodása, Bp. 1933.; Ravasz János: A sárospataki uradalom gazdálkodása, Bp. 1938.; Wellmann Imre: A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása, Bp. 1933. stb.

A megyei monográfiák áttanulmányozása után vegyük sorra a helységünkre vonatkozó munkákat. Már itt megjegyezhetjük, hogy a városok irodalma bővebb, teljesebb lesz, mint a községekre vonatkozó irodalom.

(Ez utóbbi nem egy helység esetében csupán egy-egy rövid cikk terjedelmére szorítkozik.) A város- és falutörténetek felsorolása hosszadalmas és a jelen munka keretében szinte kivihetetlen lenne, ezért csupán egynéhányat sorolunk fel közülük: Csobán E. (szerk.): Debrecen sz. kir. város multja, jelene s jövője. Bp. 1931. Csongrád megye városainak olyan monográfusai akadtak, mint Reizner János (Szeged története, I-IV. köt. Szeged, 1899-1900.), Szeremlei Sámuel (Hód-Mezővásárhely története, I-V. köt. Bp.-Hódmezővásárhely, 1900-1913.), Sima László (Szentés város története, Szentés, 1914.). A komplex módszerrel készült marxista várostörténeti munkák kiváló példái Szij Rezső: Várpalota (1960) és Nagy Gyula (szerk.): Orosháza története és néprajza, (Orosháza, 1965.) c. művek. A mult helytörténeti kutatása a várost fokozottabb figyelemben részesítette a faluval szemben. A falvaknak — elenyésző csekély kivétellel — alig akadt monográfusa: Fodor Ferenc: Egy palócfalu életrajza (Nagyvisnyó), Bp. 1930.; Fél Edit: Kocs 1936-ban, Néprajzi monográfia, Bp., 1941.; Vajkai Aurél: Szentgál. Egy bakonyi falu néprajza, Bp. 1959.; Szántó Imre: Egy dunántuli falu, Alsópáhok története, Bp. 1960. stb.

Sok tájékozódást nyújtanak a helységnévtárak is. Az országos magyar statisztikai hivatal 1892-ben adott ki részletes helységnévtárat az 1890-es népszámlálás alapján. Ezt sűrűn követték újabb kiadások. A helységnévtárak közül a községre vonatkozó legfontosabb adatokat: a község nevét, jellegét, a házak számát, a lélekszámot, kiterjedését két holdakban és a benne levő intézményeket és hivatalokat. Nagy figyelmet érdemel Ila Bálint és Kovacsics József tollából Veszprém megye helytörténeti lexikona I-II. köt. Bp. 1964., amelyhez hasonló más megyékről még nem készült.

A helytörténeti adatszerzésnek igen fontos kutforrásai a történelmi folyóiratok. Jóformán minden megyének, nagyobb városnak, nagyobb iskolának voltak és vannak hosszabb-rövidebb életű folyóiratai vagy időszakos kiadványai, amelyek szemle, közlöny, adalék, értesítő, évkönyv, almanach, kalendárium, füzet (ek) stb. címmel jelentek meg. Ezek sorában említhetők: a Debreceni, Dunántuli, Soproni, Borsodi, Vasi Szemle, Békésmegyei Közlöny, Közlemények Abauj vármegye és Kassa város multjából stb. Ezekhez csatlakoznak a megszűnt és működő Történelmi és Régészeti Társulatok Évkönyvei, továbbá a régi naptárak, mint pl. a Debreceni Képes Kalendárium, Gyöngyösi Kalendárium stb. Sűrűn közöltek helytörténeti tárgyú cikkeket az egyetemek "Acta"-sorozatai, a középiskolák és más intézetek Értesítői is. A szegedi Acta Historica c. sorozatban, — már eddig megjelent 27 és az ez év végéig megjelenő négy füzetében — 15 színvonalas, közülük jónéhány a helytörténetírás metodikáját is a választott témakörökben új utra terelő, területileg is változatos tanulmány látott napvilágot.

Figyelemre méltó helytörténeti tanulmányok jelentek meg az utóbbi években a székesfehérvári István király muzeum, az esztergomi muzeumok, a győri (Arrabona) muzeum, a debreceni Déri muzeum, a miskolci Hermáim Ottó muzeum, a pécsi Janus Pannonius muzeum, a nyiregyházi Jósa András muzeum, a szegedi Móra Ferenc muzeum, az orosházi Szántó Ko-

vács muzeum évkönyveiben. Figyelmet érdemlő tanulmányorozatok: Csánádvarmegyei Könyvtár, Csongrád megyei Füzetek, Körömdi Füzetek, Ceglédi Füzetek, Körös Népe, Dunántuli Tudományos Gyűjtemény, Heves megyei Füzetek, Kiskunság Könyvtára, a Göcseji Múzeum Közleményei, a Győri Xantus János Múzeum Közleményei, a gyulai Erkel Ferenc múzeum kiadványai, továbbá számos város (Debrecen, Miskolc, Eger, Sárospatak, Nyírbátor, Pécs, Székesfehérvár stb.) Múzeumi Füzetek c. kiadványszorozata.

A helyi kiadványokon kívül az országos jellegű folyóiratok vagy időszakos kiadványok is tartalmaznak helytörténeti adatokat vagy feldolgozásokat. Az országos kiadványok közül első helyen említhetjük meg a mintegy 100 kötetre terjedő 1867-ben megindult "Századok"-at, a Magyar Történelmi Társulat folyóiratát. (A megszűnt történelmi folyóiratok között különös figyelmet érdemel a Történelmi Tár és a Gazdaságtörténelmi Szemle). Az országos jelentőségű, kimondottan történelmi folyóiratok közül megemlíthetjük még a Történelmi Szemlét, a Hadtörténelmi Közleményeket (amelyeknek 1888-1943. évfolyamaihoz mutató is készült, Bp. 1956.), a Levéltári Szemlét és az Agrártörténeti Közleményeket. A Magyar Munkásmozgalmi (Párttörténeti) Intézet Értesítője (1956-tól Párttörténeti Közlemények) nem elsősorban helytörténeti adatmegismerés, hanem a munkásmozgalmi történeti kutatás legújabb elvi eredményeiben való tájékozódás céljából ajánlható a helytörténészeknek.

d) A nem kimondottan történeti publikációk

Könyvészeti tájékozottságunknak sokrétűnek és széles alappal rendelkeznie kell lennie. Ezért figyelemmel kell kísérnünk a történelem segédtudományainak, sőt más tudományágak folyóiratait is. A történelem segédtudományainak (régészet, numizmatika, néprajz stb.) szaklapjai közül megemlíthetjük az Archaeológiai Értesítőt, Archaeológiai Közleményeket, Numizmatikai Közönyt, továbbá az Etnographiát, Néprajzi Értesítőt stb.

Más tudományágak folyóiratai közül figyelmet érdemel a nyelvészet területéről a Magyar Nyelv, Magyar Nyelvőr, Magyar Nyelvészet, Nyelvtudományi Közlemények, Anyanyelvünk stb. Itt említjük meg az értékes adatokat szolgáltató szótárakat, amelyekben számtalan szómagyarázat, szófejtés, helynévmagyarázat jelent meg. Ilyenek: Etimológiai Szótár (a magyar nyelv kincs etimológiai feldolgozását tűzte ki célul), Szamota-Zolnai "Magyar Oklevélszótár"-a az oklevelekben előforduló magyar szavak gyűjteménye. Bárczi Géza műve, a kisebb terjedelmű Magyar Szófejtő Szótár is jól használható. A többi szótárak közül említésre méltó még a Magyar Nyelvtörténeti Szótár, amely a magyar nyelvkincset tárja elénk és a Magyar Tájszótár, amely a magyar tájszavak gyűjteménye.

Az irodalom szaklapjai már kevesebb helytörténeti anyagot tartalmaznak, mint pl. az Irodalmi Szemle, Irodalomtörténeti Közlemények,

Irodalomtörténeti Füzetek stb. A földrajzi szakfolyóiratok közül segítségünkre lehetnek a Földrajzi Közlemények, Térképészeti Közlöny, Földrajzi Könyv- és Térképtár és a Földrajzi Értesítő. A néprajzi szakfolyóiratok sorából megemlíthetjük az Ethnographiat, a Néprajzi Értesítőt, a Néprajzi Közleményeket, a Néprajzi Múzeum Adattárának Értesítőjét, a Néprajzi Múzeum Értesítőjét és a Honismereti Szakkörvezetők Tájékoztatóját.

Egy további forráscsoport a helytörténetírás számára a sajtó- és röpirodalom. Eddig elkészült sajtótörténeti munkák, így pl. "A Horthy-korszak rövid önéletrajza" (Bp. 1953.) című mű bizonyítja, hogy a sajtó — és így a helyi sajtó — nélkülözhetetlen forrásanyag a kutatók számára. Sajnos, történettudományi szerveink még nem ismerték fel eléggé a sajtó jelentőségét. Pedig a sajtó olyan sajátos és sehol másutt nem található történelmi vonatkozásokat tartalmaz, amelyeket a kutató rendkívüli haszonnal tudna használni. Vezércikkek, közéleti személyiségek nyilatkozatai, cikkek sztrájkmozgalmakról, tüntetésekről és az élet különböző eseményeiről szóló helyszíni tudósítások, a szociális nyomor hirei stb., a kapitalista korszak történeti forrásanyagát egészítik ki. Elérkezett az idő már ahhoz, hogy tervszerűen számba vegyük a sajtóanyagot és hozzákezdjünk — megfelelő tematika alapján — a hírlapok kicédulázásához.

A helytörténeti kutatók könyvészeti munkája az elmondottakkal nem válik még teljessé. Állandóan éber szemmel kell figyelniük az új történelmi kiadványokat, és minden irányban érdeklődést tanúsítva forgatniuk kell a más irányú, nem szakmai folyóiratokat, szakkönyveket is, hiszen azokban, - ha nem is rendszeresen —, történelmi adatokat találhatunk. Ezek adataival állandóan ki kell egészíteniük, fel kell frissíteniük az összegyűjtött anyagot, hogy kutatásaikban lépést tudjanak tartani a legmodernebb eredményekkel.

e) A könyvészeti adatgyűjtés

Miután nagy vonásokban áttekintettük a könyvészeti anyagot, úgy hiszszük, nem lesz érdektelen, ha az adatgyűjtés technikai részével is foglalkozunk.

Mindenekelőtt jegyzeteket kell készítenünk az olvasott munkákról. Ez természetesen nem teljes tartalmi jegyzetelést jelent, hanem csupán azt, hogy a helységünkre vonatkozó adatokat nyolcadives cédulákra kiírjuk. A többletmunka megelőzése érdekében már előre jelezzük cédulánkon azt a problémakört is, amelynek anyagához az adatot csatolhatjuk. Világos mondanivalójú, könnyen áttekinthető, egységes méretű cédulákat kell készítenünk, amelyek könnyen csoportosíthatók. A papirnak csak egyik oldalára írjunk, mert így a feldolgozásnál sokkal könnyebben boldogulunk. A cédula tetejére írjuk fel a tárgyat, jelezzük a forrást és az időt. Egy lap ne érintsen több tárgyat, inkább több cédulát használjunk, megéri a fáradságot. A jegyzeteléssel kapcsolatban nem szabad kényelmeskedőnek lenni. Még

olyan adatokat is jegyzeteljünk ki, amelyek látszólag csak távolról érintik a helység történetét. Inkább többet jegyzeteljünk, mint kevesebbet. Még akkor is írjuk ki az adatot, ha úgy emlékezünk, hogy azt egy másik munkából már kijegyzeteltük, hiszen előfordulhatnak egyik-másik könyvben kisebb nagyobb pontatlanságok.

Amikor egy könyvet feldolgozunk, kezdjük a pontos bibliográfiai felvétellel. Idézés esetén így nem kell kapkodni a könyv pontos adatai után, amikor az már nincs kéznél. Ha van bibliográfiai felvételünk, a cédulán a forrást már csak rövidítve kell jelezni. A feldolgozandó mű gondolatmenetét vázlatosan, a fontosabb szövegrészeket szó szerint ajánlatos kiírni. Az összegyűjtött anyagot lehetőleg ne egyszerre, hanem még a gyűjtés időszakában fokról fokra rendezzük.

A könyvészeti adatok felhasználását kritikai ellenőrzés előzze meg. Győződjünk meg az olvasott könyv hitelességéről, megbízhatóságáról, szelleméről, irányzatáról, mert csak akkor tudjuk, hogy az abból származó adatokat hánydranguaknak tekinthetjük. Erre a célra igen alkalmas a Századok könyvismertetési rovata, továbbá a Kosáry-féle bibliográfia kritikai megjegyzéseivel. A felszabadulás előtti munkák szellemére, elvi tévedéseire és pozitív oldalaira fényt vetnek a felszabadulás után megjelent történelmi munkák elvi megállapításai és az azóta megjelent elvi bírálatok.

B) Levéltári forrásanyag

A multból fennmaradt írásos anyag főrésze a levéltárakban található. A levéltári anyag fogalmába tartozik minden kézzel vagy géppel irt szöveg, térkép vagy képes ábrázolás, mely a multa vonatkozóan a történetirő számára felhasználható adatokat közöl. Rajtuk keresztül ismerhetjük meg a pontos részleteket a korábbi idők gazdasági, politikai, jogi és kulturális viszonyairól. Történeti forrásértékük alapján első helyen állanak (primőr történeti források). Nem azzal a szándékkal készítették azokat, hogy egyszer majd a történetírás felhasználja adataikat, hanem az írásbeliség elterjedésével a közigazgatási tevékenység szükségszerű termékei voltak.

Az oklevél olyan — történeti bizonyítékul szolgáló — irat, amely jogi jellegű tényt nyilvánít ki, az illető jogi ténynek bizonyosságul szolgál és meghatározott külső és belső formák szerint állították ki. Értékét az adja meg, hogy — mint a mult hátrahagyott mellékterméke — az élet pillanatfelvétele. Az oklevelek tartalma éppen ezért az elmult idők valóságával szoros összefügg, s a kutató feladata, hogy — a forráskritika ismeretében - felfedje ezt az összefüggést.

Az írásbeliség kialakulása a magyar társadalomban a feudális viszonyok létrejöttével függ össze. Az első irattermelő szerv az állam, illetve a király (kancellária) volt. Az oklevelek előállítása az egyház működéséhez kapcsolódott. A XIII. században megindult a hiteles helyi tevékenység; a káptalanok és a konventek — hatósági megbízás alapján vagy a felek kéré-

sére — közhitelü okleveleket állítottak ki. A király és a közhitelü intézmények mellett egyházi és világi méltóságot viselő személyek is bocsátottak ki okleveleket. A XIV-XV. században a megyék és városok is megkezdték irattermelő tevékenységüket.

A XVI. század előtti oklevelek jórészt adománylevelek, vételt, cserét, egyezséget írásba foglaló oklevelek vagy bírói ítéletlevelek, s ezekből az egykoru életnek csak egyik oldala tükröződik. Az okleveleket a feudális uralkodó osztály, az egyházi és világi földbirtokosság érdekei hívták életre, ennél fogva a parasztság, a dolgozó nép sorsáról csak közvetve adnak felvilágosítást. Egy-egy megye területére vonatkozó gyérszámú — birtokügyekkel foglalkozó — oklevélből adathiány miatt nem lehet megrajzolni sem egy falu képét, sem az akkori mezőgazdasági termelési eljárásokat, sőt még a jobbágyok földesuri és egyházi adójának nagyságát sem tudjuk megállapítani. Így tehát érthető, hogy az ideális teljességre, a bonyolult élet sokoldalú ábrázolására törekvő kutató még a XV. századot is forrásszegény korának nevezi.

További egyoldalúsága az 1526 előtti forrásanyagnak, hogy számszerűen nem érzékelteti a feudális társadalmon belül a polgárság javára mutató eltolódást. Midőn Magyarország török uralom alá jutott, a városok zöme elpusztult s velük együtt levéltáraik is az enyészet áldozataivá lettek. Bár az északnyugati és északi határvidék városai elkerülték a pusztulást, az ő forrásanyaguk magában nem pótolhatja, ami jóvátehetetlenül elveszett. Egyetlen középkori városunk, amelynek levéltára fennmaradt, Sopron.

Ezen a téren a XVI. század hozott nagy változást: a centralizáció, a központosítás következtében különféle hivatalok jöttek létre. A centralizált, majd az abszolút állam hivatalnoka bekukkantott a főurak váraiba, a köznemesek udvarházaiba, a polgárember kereskedelmi ügyleteibe, sőt a parasztgazdaság viszonyaiba is. Az uri osztály nagy része ebben a korban tanult meg írni, s a levéltárak őrzik számunkra már magánleveleiket (missiles) is. Mindez annyit jelent, hogy a történész a XVI. századtól kezdve már nem nagyon vesződik a jogbiztosító oklevelek szörszálhasogató analízisével, krónikások hitelességének megállapításával, s általában források kétségbeesett keresésével és minden lehető utón történő szaporításával. A XVI. századtól kezdve a legnagyobb probléma éppen az, hogy miként tudja a történész összegyűjteni, elolvasni és feldolgozni a nagy számban rendelkezésre álló forrásokat. Most már ki kell válogatni a rendelkezésre álló forráshalomból a legjellemzőbbeket, a legfontosabbakat. Ilyen körülmények között a forráskritikának azok a finom módszerei és eszközei, amelyek nélkül koraközépkori kutatás el sem képzelhető, elvesztik jelentőségüket (diplomatika, paleográfia, szfragisztika=pecséttan, numizmatika=éremtan) — tehát azok a tudományágak, amelyeket összefoglaló néven történeti segédtudományokként emlegetünk.

A magyar diplomatika legutolsó összefoglalása Szentpétery Imre: "Magyar oklevéltan"-a (Bp. 1930.). Ugyancsak ez a szerző tájékoztat bennünket "Chronologia" c. művében (Bp. 1923.) a korton fő problémáiról, míg

az "Oklevéltani naptár" (Bp. 1912.) c. könyvecskéje tartalmazza mindazokat a táblázatokat, amelyekre a magyar történelemnek szüksége van. Itt említjük meg Knauz Nándor: "Kortan" (Bp. 1876.) és Áldásy Antal: "Cimertan" (Bp. 1926.) c. művét is. Sajnos a magyar marxista történettudomány még mindig keveset foglalkozik modern segédtudományi munkálatokkal, holott azokra az új történészgeneráció oktatásánál rendkívül nagy szükség lenne.

A multa vonatkozó írásos dokumentumok a helybeli hivataloknál, a városi, községi, járási, megyei tanácsoknál egyházaknál, bíróságoknál, magánosoknál, a szomszédos helyek irattáraiban, a központi levéltárakban és gyűjteményekben található. A budapesti Országos Levéltár a központi kormányhatóságok, minisztériumok és országos főhatóságok iratait, a megyeszékhelyeken levő állami levéltárak pedig a helyi igazgatás körében létrejött tíz évnél régebbi forrásértékű iratokat őrzik.

A levéltári források felkutatásában alapelveként fogadhatjuk el, hogy a legközelebbiből, a legjobb kézenfekvőből induljunk ki; a helyszínen őrzött levéltárakban kezdjük meg a gyűjtést. A falu történetének helyi forrásai a községi irattárban és az egyházi levéltárban vannak. Az előbbiben: régi térképek, földkönyvek (telekkönyvek), községi jegyzőkönyvek, a községre vonatkozó följegyzések (urbáriumok, jobbágy név sorok, uriszéki ítéletek) peres iratai, gazdasági feljegyzései stb. voltak elhelyezve. A községek gazdaságtörténetére különösen a bírói számadásokban találunk sok adatot. E számadások tájékoztatnak bennünket a parasztságra nehezedő nem földesuri terhekről is, mint amilyen pl. a hadiadó és háziadó, a közmunka és az egyházközségi adó stb. A községi iratokban találunk feleletet többek között azokra a kérdésekre is, hogy milyen iparosok tűntek fel először a faluban, hogyan ment végbe az ipar elválása a földműveléstől, miért és hogyan alakult ki egy-egy vidék falvainak háziipara, milyen a piac, a város hatása a falura stb.

Az egyházi (plébániai) levéltárban (irattárban) az anyakönyvek, az egyházi jegyzőkönyvek (*canonica visitatio*), a plébániák évkönyvei (*historia domus*), díjlevelek, számadáskönyvek, vagyonjegyzékek és más iratok találhatóak.

A plébánia levéltárának legfontosabb darabjai az anyakönyvek (*matriculák*), amelyek nemcsak a plébánia-történethez szolgálnak adatokkal, hanem ugyanugy a községtörténethez is; különlegesen fontos forrásai a családkutatásnak, a nemzetiségek, népmozgalmak, betegségek, népi szokások, művelődéstörténeti apróságok, társadalmi viszonyok történetének. Hazánkban a török hódoltság és a háborúk miatt anyakönyveink — egy-két felsőmagyarországi és tán erdélyi várost kivéve — későbbi keletűek, mint a nyugati országokéi. De a XVII. század végétől és főként a XVIII. század elejétől kezdve már nagy számban állnak rendelkezésünkre.

Az egyházlátogatási jegyzőkönyvek (*canonica visitatio*) az egyházmegegyei látogatás írásba foglalt emlékei. Rendkívül gazdag és sokoldalú anyagot tartalmaznak. A szorosán vett egyháztörténelmen kívül fontos forrásai

a művészettörténetnek, a néprajznak, a nemzetiségi viszonyoknak, az iskolázásnak, a gazdaság- és művelődéstörténetnek.

Bár az egyes beszámolók különböznek egymástól, mégis a legtöbb esetben a következő kérdéscsoportokra szolgáltatnak igen becses adatokat: a templom épületére, az oltárookra és oltárképekre, a szent edényekre, ruhákra és egyéb felszerelésre, a templom könyveire és anyagi javaira; szólnak a papok életkoráról, műveltségéről, tanulási helyükről, nemzetiségükről és erkölcsükről; megemlékeznek a plébániaiakról és a lelkipásztor jövedelméről, a kegyurakról és a templomgondnokokról; nem kerüli el figyelmüket a tanítók vallása, műveltsége, nemzetisége, életkora, munkaköre, lakása és jövedelme; sokszor megadják a lakosok számát és a község vallási megoszlását, sőt olykor az összes családokat gyermekeik megnevezésével egyenként felsorolják; beszámolnak a népről és szokásairól, erkölcsükről, nemzetiségéről. Ezek az adatok legalábbis nagyrészt közvetlen tapasztaláson alapszanak, minden magyarázgatás és egyéni hozzátoldások nélkül csupa tényt közölnek, s hivatalos okmányjellegük van. Nálunk a XVI. század második felében kezdődnek, a legrégebbiek az esztergomi primási levéltárban találhatók. A XVII. századból már több egyházlátogatási jegyzőkönyvünk maradt fenn, különösen a második feléből. Az egyházlátogatási jegyzőkönyveket helytörténetírásunk még csak nagyon szerény mértékben használta fel.

Plébániai évkönyvnek vagy krónikának (*historia domus*, *historia parochiae*) nevezzük azt a kéziratot, amelybe az egyes plébánosok mindazt beírják, ami lelkipásztorkodásuk ideje alatt községükkel, hiveikkal és önmagukkal történt. Az utókor számára igen becsesek a plébános egyéni megjegyzései, észrevételei a világ- és országos eseményekkel, valamint a nép lelkületével kapcsolatosan.

A legújabbkori, főleg a felszabadulás utáni irott források összegyűjtése részben magukban a községekben végezhető el, részben — az összefüggések megállapításával — az állami levéltárakban. A községi tanácsok megalakulása (1950) óta az állami levéltárak valamennyi szerv iratanyagát, amely a történeti kutatás vagy a gyakorlati élet szempontjából jelentős és legalább tíz évnél régebbi, begyűjtötték. Az állami levéltárak azon igyekeznek, hogy legalább a tanácsok megalakulásáig összegyűjtsék a községek irattáraiból a községi képviselőtestület és az előljáróság iratait. Ennek az intézkedésnek a következménye, hogy a községi irattár anyaga lényegesen csökkent. A régi iratanyag tehát az állami levéltárban található. A fennálló rendelkezések értelmében a helyi szerveknél csak az utolsó öt év iratanyaga maradhat, a régebbieket be kell szállítani a járás központi irattárába. A járási tanácsok központi irattárai így gyűjtőhelyei mind a járási tanács osztályai, mind a járás területén levő községek iratainak. A járási tanácsok központi irattáraiban selejtezik, levéltárosok felügyelete alatt, a községi iratokat. A járások irattárai csak átmeneti őrzőhelyül szol-

gálnak, mert onnan a tiz évnél régibb iratok átkerülnek a területileg illetékes állami levéltárba. A községi és járási irattárak szerepe tehát a helyi jellegű kutatások szempontjából elég korlátozott.

a) Feudális kor

A községek, városok őskorára és honfoglalás előtti történetére nézve írásos forrásanyag nem áll rendelkezésre. Még az Árpád-házi királyok korszakából származó írott forrásanyag mennyisége is igen csekély. Ebből a korszakból is inkább a nagyobb települések, főleg a városok dicsekedhetnek a helytörténetírásban felhasználható jelentősebb írott forrásokkal. A községekre nézve csak kevés számban akad az Árpád-házi uralkodók időszakában létrejött, hitelesnek tekinthető oklevél. A községek őskorára, honfoglalás előtti történetére és jórészt a XI-XIII. századi történetére nézve is a régészeti leletek, a tárgyi és nyelvészeti emlékek, a muzeumi vagy könyvtári forrásanyag nyújt felvilágosítást.

A helytörténetírásban a levéltár szerepe rendszerint akkor kezdődik, amikor azt a kérdést vizsgáljuk, melyik évben említik legelőször a falu vagy város nevét az írásos emlékek. Ezzel a kérdéssel egyidőben vetődik fel egy másik fontos kérdés is: honnan származik a település neve, mi a falu nevének jelentése. A falu elnevezése a helységnév sok esetben felvilágosítást nyújthat a település keletkezéséről, az alapítás mozzanatáról, az első birtokosról vagy a telepítőről. A helynevek eredetének és jelentésének tisztázása, a helynévmagyarázat a nyelvtudomány feladata. Pesty Frigyesnek az 1860-as évekből származó gyűjteménye legfeljebb a múlt század közepén ismert helynevek, meg népi hagyományok rögzítésével tett jó szolgálatokat, vagyis inkább néprajzi szempontból jelentős, de a benne közölt falutörténet és helynév magyarázat rendszerint légbőlkapott és megbízhatatlan. Ellenben használható tájékoztatást ad Virág Rózsa: "Magyar helynevek eredete" című cikke a Föld és Ember c. folyóirat 1930. évfolyamában (az 56-70., 174-192. és 258-314. lapokon) és külön is: Szeged, 1931.

A falunév eredetének és jelentésének tisztázása után a település középkori történetének felderítése a soronkövetkező feladat. Az írott forrásanyagot itt az un. középkori oklevelek képezik. Ezek tulnyomó részben jobbiztosító céllal készültek, s kevés kivételtől eltekintve a helység nevének megemlítésén kívül a történész számára csak kevés hasznosítható adatközlést tartalmaznak. Javarészt birtokok elzálogosítását, eladását, öröklési és birtokosztály ügyeket, nagyon sokszor pedig a földesurak egymás birtokain elkövetett hatalmaskodásait mondják el. Hogy milyen volt az élet, elsősorban a nép élete, erről nem sokat mondanak ezek az iratok jogait biztosító hajdani irások. Éppen ezért helyesebb a mohácsi vész előtti időszak történetét nem egy község, hanem egész községcsoport, uradalom, táj több falujának története keretébe illesztve, szélesebb összefüggésben feltárni.

A kutatómunkát rendkívül megkönnyíti az a körülmény, hogy a teljes 1525 előtti okleveles anyagot az Országos Levéltár őrzi, vagy eredetiben, vagy mikrofilm-másolatban. Az eredeti oklevelek száma 105 000, a lefényképezetteké kerekén 20 000. Előbbiek részben a nagybirtok államosítása során a családi levéltárak bekebelezése útján kerültek az Országos Levéltárba. A mikrofilmezésre a Levéltárak Országos Központja és az Országos Levéltár együttes anyagfeltáró munkájának eredményeképpen került sor. A kutatás üteme azonban azt kívánja meg, hogy először a kiadott forrásokban tájékozódjunk.

A középkori oklevelek egy részének szövegeit a könyvalakban kiadott okmánytárak közlik. Ezeknek az okmánytáraknak anyagában meggyénként és azokon belül községenként csoportosítva Csánki Dezső: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában című műve nyújt eligazítást. Csánki nemegyszer kiadatlan oklevelek jelzeteit is közli, ellenben teljesen figyelmen kívül hagyja Fejér "Codex diplomaticus"-ának hatalmas oklevélsorozatát, amelynek szövegeivel szemben — igaz — a történészek bizalmatlansága jogosult. Itt is megemlítjük Győrffy György Árpád-kori földrajzának első kötetét, amelynek használata rendkívül fontos a helytörténeti kutatás számára.

Rendszeresen kell használnunk Szentpétery Imre: "Az Árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke" c. kiadványt. (I/1: 1001-1225, Bp. 1923; I/2: 1225-1257, Bp. 1927; I/3: 1257-1270, Bp. 1930; II/1: 1255-1272, Bp. 1943.) Ugyancsak hasznos Karácsonyi János: A hamis, hibáskeltezésű és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. Bp. 1902. A keltezések megállapítására nélkülözhetetlen Szentpétery Imre: "Oklevéltani naptár" (Bp. 1912.). Az okmányok latin nyelvének különlegességeiben Bartal Antal nagy munkája lesz a vezetőnk (A magyarországi latinság szótára. Bp. 1901.). Könyvészeti segítségként Bartoniek Emma művét idézzük (Magyar történeti forrás-kiadványok. Bp. 1929.).

Tekintettel arra, hogy Csánki könyvének megjelenése óta fél évszázad telt el, az újonnan kiadott oklevélszövegek, illetve a Csánki óta előkerült oklevelek és családi oklevéltárak sem hagyhatók figyelmen kívül. Legfontosabb középkori forráskiadásaink: Fejér György: Codex diplomaticus, Buda, 1829-1844. (42. kötet); Wenczel Gusztáv: Árpádkori Új Okmánytár, I-XII. köt. Pest, 1860-1874; Nagy I.-Paur I.-Ráth K.-Ipolyi A.-Véghely D.: Hazai Okmánytár I-VIII. köt. Bp. 1891; Nagy Imre: Anjoukori Okmánytár I-VII. köt. Bp. 1879-1920; Mályusz Elemér: Zsigmondkori Oklevéltár; Teleki József: A Hunyadiak kora, Pest, 1853-1857. I-XII. köt. (X-XII. Okmánytár); Magyar Történelmi Emlékek (Monumenta Hungariae Historica); Török-magyar kori Történeti Emlékek; Magyar történelmi források (Fontes rerum Hungaricarum). Ajánlhatók az 1923 óta rendszeresen megjelenő Levéltári Közlemények, 1951-60-ig a Levéltári Híradó, 1961-től pedig a Levéltári Szemle kötetei, továbbá az Országos Levéltár középkori gyűjteménye és filmtára. De csak a publikált anyag összegyűjtése után lehet arra gondolnunk, hogy az Országos Levéltár tárgyunkra vonatkozó kiadatlan

okleveleit felkutassuk és értékesítsük. A filmtár egyre bővülő hatalmas gyűjteménye ma már nemcsak a fővárosi, hanem a vidéki állami és egyházi levéltárak középkori oklevélszövegeit is tartalmazza. A filmanyagban való tájékozódást az 1954-ben sokszorosításban kiadott "Alapleltár" segíti elő.

Nagy szükség volna olyan bibliográfiára, amely az oklevéltárakat tartalmilag is, bár röviden ismertetné. Jelenleg csak Bartoniek Emma címeteket felsoroló említett vezérfonala áll rendelkezésünkre.

A XVI. század közepén már bővebben jelentkeznek a helytörténetírás legbecesebb írásos dokumentumai, a különböző szempontú összeírások, urbáriumok, földesuri kilenced- és egyházi (királyi) tizedlajstromok, rovásadó (dicalis)-jegyzékek, jobbágnévsorok, nemesi összeírások. A korai középkorban használt hárttyát fölváltja a papír, a jogbiztosító oklevélszövegek szófukarságát az urbáriumok, lajstromok, összeírások bőbeszédűsége. A helységet illető levéltári forrásanyag nem egy, hanem több levéltárban keresendő, mégpedig Budapesten az Országos Levéltárban, vidéken a volt megyék és városok levéltáraiban, vagyis a mai "állami" levéltárakban, a földesuri, uradalmi levéltárakban, amelyek ma már legtöbbszörre ugyancsak a területileg illetékes levéltárakban vagy pedig az Országos Levéltárnak a családi levéltárakat őrző osztályán találhatók meg.

Az országos főhatóságok hivatalos ügyintézése során létrejött iratokat a budapesti Országos Levéltár, Magyarország legjelentősebb levéltára őrzi. Az Országos Levéltárat 1875-ben szervezték meg (mint szervezet azonban több mint 200 éves múltra tekinthet vissza), amelybe összevonták a régi országos levéltár anyagát a megszűnt feudális kori kormányhatóságok és felsőbiróságok levéltáraival.

A helytörténet kutatója az OL kamarai levéltárában talál leginkább egyszempontú tömegadatokat. Az Acta radicalia és Neoregestrata acta c. sorozatok főleg birtoklástörténeti adatokat közölnek. Az állam adóztató tevékenysége során keletkezett portaösszeírások, más néven dicalis conscriptiók vármegyénként, azokon belül járasonként, községenként haladva a XV-XVI-XVII. századi rovásadó jegyzékeket tárják elénk. Közük a község és a földesur nevét, megadják a porták számát. Az utolsó dicalis összeírás 1696-ban volt. A dicajegyzékek igen értékes források a társadalomtörténet statisztikai feldolgozásához. Az abszolút lélekszám megállapításához nem adnak alapot, mert az adóegységnek vett porta eszmei egység volt, de jól érzékeltetik az egyes országrészek relatív népességváltozásait. Igen értékes utbaigazítást adnak a különböző birtoktípusok közötti arányok alakulásához, a jobbágytelek aprózódásának és a jobbágyi termelőerő alakulásának megismeréséhez.

A dézsmajegyzékek (regesta decimarum) az egyházi tized (dézsma) szedéséről vezetett jegyzékek, értékes adatokat nyújtanak a népesedéstörténet, a migráció, a társadalmi rétegződés, a falu anyagi ereje szempontjából. Ezenkívül betekintést adnak a mezőgazdasági növények fajtáira, ezek elterjedésére, termelésére és hozamára, bizonyos állatok (bárány,

kecske stb.) tenyésztésére is. Sok utalást találunk az árakra és az értékesítési lehetőségekre, a munkabérekre, kereseti lehetőségekre. Településtörténeti szempontból is hasznosíthatók a jegyzékek, mert nagyobb helységekben utcák szerint irták össze a dézsmát. A bennük szereplő mértékek, pénzek, pénznemek és igen sok néprajzi adat teszi becsessé a dézsmajegyzékek forrásértékét.

Az Országos Levéltár kamarai levéltárában 295 testes csomóban őrzött dézsmajegyzékek anyaga általában a XVI. század közepével kezdődik és 1700-ig alkot — közbeeső kisebb-nagyobb hiányokkal — folyamatos sorozatot. E jegyzékek az országnak csak azokra a részeire vonatkoznak, amelyeket a XVI. század közepétől szinte állandóan a végvárak ellátására bérrelt a magyar kamara. Az északkeleti országrész tíz megyéjére terjedő egri püspökség egyházi dézsmajegyzékei az 1555-1780. évekre vonatkozóan az egri érsekség gazdasági levéltárában található meg. (Ezek: Abauj, Borsód, Heves és Külső-Szolnok, Szabolcs, Zemplén, Szatmár, Máramaros, Zaránd és Békés megyék).

A dicalis összeírások, dézsmalajstromok adatait csakis a megfelelő köztörténeti tudnivalók birtokában lehet statisztikai célokra felhasználni. Azt, hogy a porta, telek, dézsmamikor mit jelent, olyan tanulmányokból tudjuk meg, mint amilyen pl. Juhász Lajos: A porta története, Századok, 1936. évi pótfüzet, vagy Illa Bálint: A dézsmamenedzselés, Levéltári Közlemények, 1940-41. c. tanulmányai, továbbá Bakács István: A dicalis összeírások, és Illa Bálint: A dézsmajegyzékek mint a történeti statisztika forrásai c. munkái (Kovácsics József szerk.: A történeti statisztika forrásai, Bp. 1957.)

Az Országos Levéltár kamarai osztályán őrzött *Urbaria et Conscriptiones* c. gyűjtemény XVI-XIX. századra terjedő hatalmas anyagában részint családi levéltárakból, részint hivatali levéltárakból kiemelt összeírások találhatóak. Az urbáriumok olyan feljegyzések, amelyeken a földesur elsősorban a jobbágyok használatában levő urbéres birtokait, az azon élő és a földesurral urbéres kapcsolatban álló jobbágyait és az ebből a viszonyból eredő jövedelmeit és jogait írta össze. Minél későbbi az urbárium, annál részletesebb. Egyes urbáriumokban a parasztok sérelmeit is felsorolják, de a község jogi helyzete mindenképpen szerepel (a bíróválasztás rendje, öröklés, perlekedés módja stb.). A majorsági gazdálkodás kiterjedésével az urbáriumokban a majorsági birtokokat is száma veszik.

Az urbáriumok forrásértéke rendkívül nagy, mert adataik tulnyomórészt megbízhatóak, sokkal inkább, mint a dica-jegyzékek adatai. Belőlük igen hű népességi és népmozgalmi képet alkothatunk, s a birtokformákat és birtokforgalmat is nyomon követhetjük. A paraszti társadalom vagyoni, jogi, társadalmi rétegződése, foglalkozási megoszlása erőteljesen rajzolódik ki az urbáriumokból. Jakó Zsigmond az erdélyi gyalui vártartomány urbáriumait tette közzé egy hatalmas kötetben (Kolozsvár, 1944.), Maksay Ferenc pedig gazdag választékot adott a XVI-XVII. századi urbáriumokból (*Urbáriumok. XVI-XVII. század.* Szerkesztette és a bevezető tanulmányt

irta Maksay Ferenc. Bp. 1959.). Az urbáriumok történeti kialakulásáról, tartalmáról, típusairól és történeti statisztikai forrásértékéről Maksay Ferenc tanulmánya (Urbáriumok. Kovacsics József szerk.: A történeti statisztika forrásai, Bp. 1957.) ad részletes áttekintést.

Az 1715. és 1720. évi, továbbá az 1828. évi regnicolaris (országos) összeírások alapvetően fontos adatait az OL regnicolaris anyagában találja meg a kutató. Az 1715-20. évi összeírás (conscriptio regnicolaris) már nem az eszmei "portákat" tüneti fel, mint még az 1967. évi összeírás, hanem a porták számának megállapításához szükséges adatokat tartalmazza. Az összeírás 1715-ben elkészült, de a felvétel hibái miatt 1720-ban megismételték. A felvétel táblázatos része a következő adatokat tartalmazza: név, jogállás, szántó-, irtásföld, rét, szőlő területe. A táblázatos rész után feljegyzések tudósítanak a gazdasági viszonyokról. Bár a felvételek nem teljesen hibátlanok és nem terjednek ki minden lakosra, csak az adókötelesekre, mégis rendkívül jelentős forrásunk nemcsak országos, hanem helyi viszonylatban is, a helytörténeti kutatás számára. A népességi adatok mellett értékesek a mezőgazdaságra, az iparra és a kereskedelemre vonatkozó adatok is. Az összeírás anyagát a Központi Statisztikai Hivatal a Statisztikai Közlemények új folyam XII. köteteként Acsády Ignác feldolgozásában 1896-ban adta ki (Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában 1720-21. Bp. 1896.) Acsády feldolgozásának birálatával Dávid Zoltán: Az 1715-20. évi összeírás c. tanulmánya foglalkozik (Kovacsics József szerk.: A történeti statisztika fonásai, Bp. 1957.)

Országos összeírásaink között kiemelkedő helyet foglal el az 1828. évi. A felvétel táblázatokból és kísérő, magyarázó iratokból áll. A táblázatok felsorolják a családtagok számát, társadalmi helyzetét, a házakat, a belső telkeket, a gabonatermelést, a réteket, szőlőket, almásokat, szilvásokat, az állatállományt, az erdők hasznosítását. A megjegyzések a paraszti élet szinte minden területét érintik.

Mit talál a helytörténetíró a helyi közhatalóságok levéltáraiban? Ennél a kérdésnél elsősorban a régi megyei levéltárak kerülnek szóba, amelyeket "állami" levéltárak néven ismerünk, s amelyek tulnyomórészt ma is a megyeszékhelyeken találhatóak. A megyék iratanyagában 1849-előtt együtt található a feudáliskori, járási és megyei hatáskörrel felruházott különféle birói székek anyagán kívül a megyei közigazgatási hatóságoknak a mai napig sokkal szélesebb jogkörre terjedő iratanyagát. 1848 előtt a megyeszervezet volt az egyetlen területi hatóság, amely egymagában számtalan szakhivatal funkcióját látta el, s amely — szerencsére — levéltárfenntartó szerv is volt.

A megyei levéltárakban legrégebbi anyag általában a közgyűlési jegyzőkönyv, amely a nagygyűlés és a kisgyűlés bejegyzéseit tartalmazza. Ugyancsak együtt vannak a XVIII. század végéig a közigazgatási ülések és a bírósági ülések (sedria) jegyzőkönyvei. A Közgyűlés irattára után az állandó bizottságok vagy választmányok (Gazdasági Választmány, Árvaszék, az Insurrectiós és Ujoncozási Bizottság) iratai következnek. Az alispáni

iratok jegyzőkönyvekből és iratokból állanak. Az adószedő hivatalában országos összeírások megyei példányai, adóösszeírások, kárösszeírások, katonai terhekkel kapcsolatos összeírások, számadások stb. találhatóak. A Számvévőszék iratai a pénzkezelés összesített kimutatásait tartalmazzák. A tisztifőorvos iratai az egészségügyi viszonyokba engednek bepillantást. A Mérnöki hivatalban az építkezésekre, közmunkákra, földmérésekre, folyószabályozásokra, utépitésekre vonatkozó iratokat találunk.

A megyei anyagban — a főkormányiszékekhez hasonlóan — ugyancsak az azonos szempontu tömegadatokat tartalmazó összeírások átvizsgálásával ajánlatos a kutatást kezdeni. Ezek között találunk olyanokat, amelyeknek egyik példányát az Országos Levéltárban is megőrizték. Ilyenek: az 1715., 1720. és 1828. évi regnicolaris összeírások. A dicális összeírások, jobbágyvagyonösszeírások rendszerint az egész XVIII. században és a XIX. század első felében is évről évre bőséges forrásanyagot nyújtanak a helységek népének helyzetéről.

A megyék urbéri anyaga a legtöbb esetben bővebb és többet mondó, mint az Országos Levéltárban a helytartótanács urbéri osztályán egy-egy megyére található iratanyag. Az 1767-es (Mária Terézia-féle) urbárium határkő a magyar parasztság történetében, mert megfoghatóan rögzíti az egész országban a parasztság helyzetét. Az adatok előzetes összegyűjtése után állapították meg az egyes megyék telki állományát, és az egységes nyomtatványok segítségével a helyszínen elkészítették az új urbáriumokat és az urbéri tabellákat. A nyomtatványba beirták a helyi adatokat: a jobbágytelek nagyságát, a jobbágyok jogosítványait, szolgálatait (robot, pénzadó és kilenced), a földesur "jussait és tulajdonjövödelmeit", a megtiltott földesuri követeléseket és végül a jobbágyokra kiszabható büntetéseket, illetve az igazságszolgáltatás utját. A rendezést végrehajtó megyei tisztviselők az urbéri tabellákhoz igen értékes társadalomtörténeti adatokat tartalmazó jelentést csatoltak az urbérrendezés végrehajtásáról.

Rendkívül értékes adatokat nyújtanak a jobbágyság terheiről és gazdálkodásáról az urbéri kérdőpontokra adott és jegyzőkönyvileg gyűjtött válaszok (Responsa ad 9 puncta). Az 1772-86 között évenként végrehajtott urbéri investigatiók — feltéve, hogy nem minden esetben nemlegesek — a jobbágyok urbéri természetű panaszairól, sérelmeiről számolnak be. Az urbérrendezéssel kapcsolatban készült adatfelvételek igen becsesek és megbízhatók; igen hű képét adják a parasztság gazdasági és társadalmi helyzetének, és a mezőgazdasági technikára is jó források (V.ö.: Felhő Ibolya: A Mária Terézia urbérrendezése során készült adatfelvételek. Kovacsics József szerk: A történeti statisztika forrásai, Bp. 1957.)

A volt megyei levéltárakban rendszerint külön iratsorozatot képez az urbéri perek, valamint az 1853. évi urbéri pátens alapján szervezett urbéri törvényszék összesítési, arányosítási, legelőelkülönzési és tagosítási perek anyaga. Az urbéri tagosítási perek 1853 után indultak meg, de a legtöbb esetben Mária Terézia urbérrendezéséig visszamenően tájékoztatnak a jobbágylakosság urbéri viszonyairól. Az urbéri perek minden egyes köz-

ségben végső elszámolást jelentettek a parasztság és a földesuraság viszony latában. Az urbéri perek lezárták az allodizálási folyamatot és rendszerint visszanyultak az 1770-es évekig és röviden tartalmazzák az egész urbéri kapcsolat összes jelentős mozzanatait, — a robot terén végbemenő változásokat, a közben lefolyt urbéri perek ítéleteit, egyezségeket stb. Ugyanezen perek csatolmányai: az első telekkönyvek a parasztság tagozódására, az urbéri térképek pedig gazdálkodására igen fontos források.

Az urbéri telki állomány változásaira, a kisajátítások mértékére a különböző időpontban készült urbéri tabellák, urbéri összeírások összehasonlítása nyújthat megbízható adatokat. Ilyen — minden községre kiterjedő — urbéri összeírás készült Mária Terézia urbérrendezésekor, aztán 1832-36-ban, az új urbéri törvénycikkek végrehajtása céljára, majd 1849-50-ben a földtehermentesítési eljárás érdekében. Az adó- és vagyonösszeírások, urbáriumok, urbéri tabellák, tagosítások és regulációk jó forrásanyagot szolgáltatnak a helytörténet kutatója számára a jobbágyság anyagi és szociális helyzetének bemutatásához, a földesurak ellen folytatott antifeudális harcának megrajzolásához.

A helytörténet másik elmaradhatatlan fejezete a megtelepülés, a népesedési viszonyok története. A török utáni újjátelepülés mozzanatait az 1727 körül készült és egy-két állami levéltárban megtalálható regnicolaris összeírás megjegyzés-rovata eléggé részletesen mondja el. Ugyanitt és az 1720. évi összeírás megjegyzés-rovatában további értékes adatokhoz jutunk a helység határában állott, vagy elpusztult puszták — praediumok — történetére, általában a külső települési viszonyokra nézve. De a település vizsgálatához mindenképpen fel kell használnunk a megyei közgyűlési jegyzőkönyvek és közgyűlési-közigazgatási iratok, polgári perek egy-egy konkrét esetre vonatkozó forrásait is.

b) A kapitalista és felszabadulás utáni kor

A polgári kori magyar közigazgatás alapjait az 1848. évi törvények rakták le. Felállították a független magyar felelős minisztériumokat, s megtették az első lépéseket a helyi közigazgatási szervek polgári igényeknek megfelelő átszervezésére is. A szabadságharc bukása után az 1867 utáni korszakra hárult az a feladat, hogy hazánk közigazgatását valódi polgári közigazgatássá alakítsa át.

Az 1867-tel kezdődő magyar polgári közigazgatás központi szervei a minisztériumok és más, fokozatosan létrehozott országos hatáskörű központi hivatalok (pl. Legfőbb Állami Számvevőszék, Központi Statisztikai Hivatal stb.). Középfoku területi közigazgatási szervek az önkormányzati formában megszervezett törvényhatóságok: a vármegyék és a törvényhatósági joggal felruházott városok voltak. A törvényhatóságok e két típusa közül a vármegye irányító és felügyelő szerepet játszott a területén levő más, nála alacsonyabb foku ugyancsak önkormányzati formában szervezett köz-

igazgatási szervek: a rendezett tanácsu (később megyei) városok és a községek közigazgatási tevékenysége felett is. A járás területén levő nagy és kis községek közvetlenül a főszolgabirónak voltak alárendelve. A vármegye, illetve a vármegye alispánja rajta keresztül gyakorolta irányító és ellenőrző jogát. A megyei városok viszont nem tartoztak a járás kötelekébe, hanem közvetlenül a vármegyének voltak alárendelve. (V.ö.: Vörös Károly: A polgári kori magyar törvényhatósági közigazgatás. Levéltárak Országos Központja. Bp. 1956. Kézirat).

A polgári kori vármegyeszervezet iratanyaga tartalmazza a törvényhatósági bizottsági és alispáni iratokat, a közigazgatási bizottság iratanyagát, az árvaszéki, a tisztügyészi, a főszolgabirói és a főispáni iratokat. A feudáliskori megyei közigazgatásban — mint láttuk — a levéltár anyagának gerince a közgyűlési jegyzőkönyv. A megyéhez érkezett minden iratot a közgyűlés elé terjesztettek és az ott hozott döntés alapján történt intézkedés. A polgári kori megyénél a törvényhatósági bizottság közgyűlési jegyzőkönyveiből már nem tükröződik az egész megye élete. Ez a jegyzőkönyv már csak azokra az ügyekre tér ki, melyeket a törvény a közgyűlés, majd később a kisgyűlés hatáskörébe utalt. Iratok már nem is tartoznak hozzá. Ezek minden esetben a törvényhatósági bizottság végrehajtó szerveinél: az alispánnál, annak az irattárában találhatóak. Külön iratanyaga csupán a törvényhatósági bizottság egyes választmányainak van.

A megye életének rekonstruálása szempontjából a legnagyobb és legtanulságosabb az alispáni általános iratsorozat. E mellett sok esetben külön-külön iktatással futó, de ugyancsak alispáni eredetű más kisebb-nagyobb iratsorozatokot is találunk (pl. alispáni kihágási iratsorozat, alispáni elnöki irattár). Az alispáni irattárak mellett találunk még külön gyűjteményeket is, melyek rendszerint egy-egy szűkebb tárgykörre tartalmaznak iratokat (pl. szegényügyi iratok, vízmű iratai, de ide tartoznak sok helyütt az egyesületi alapszabályok is).

A megyei levéltáron belül élesen elválnak az alispáni és törvényhatósági bizottsági iratoktól a közigazgatási bizottság iratanyaga. A felsőbb hatóságok rendeletei a főszolgabirók közvetítésével kerültek le a községekhez, s a községek válaszai is a főszolgabirón keresztül jutottak el a felsőbb hatóságokhoz. Ezért — ha a levéltár járási iratanyaga teljes —, ebből az anyagból tudomást szerezhetünk minden olyan fontosabb eseményről, ami a járás községeiben történt. A főszolgabiró havonként összefoglaló jelentéseket terjesztett fel az alispánhoz a vezetése alatt álló járás helyzetéről. Ezek a havi jelentések igen értékes történelmi forrásanyagot alkotnak. Az egész bizalmas természetű ügyeket a főszolgabiró külön sorozatként kezelte. Ezek a főszolgabirói bizalmas iratok elsősorban a főispánnal való közvetlen levelezéseket foglalják magukba, s a járás politikai életére, a munkásság, parasztság politikai mozgalmainak elfojtására, a választási mesterkedésekre tartalmaznak értékes adatokat.

A főispán iratai többnyire háromfélék: általános, elnöki és különleges jogkörből származó iratok. Elnöki (bizalmas) irattára a megye legérté-

kesebb iratanyaga: a kormányzattal politikai ügyekben, a munkásmozgalom ügyeiben stb. folytatott levelezése, rendőrhatóságok, csendőrség bizalmas jelentései találhatók itt.

Az 1849-től napjainkig terjedő időszak levéltári forrásai után kutatni elég szétágazó feladat. Ettől kezdve a helytörténet kutatója már nem talál együtt minden adatot az országos, a megyei és a földesuri levéltárakban. Az utolsó száz év helytörténetének összeállításához az irattárak tömegét kellene átkutatni, ha az egyáltalán lehetséges volna. A kutatási igény ebben az időszakban már határozottan erre vagy arra a községre, városra szü-
kitve jelentkezik, s a kutató helység sajátos viszonyai határozzák meg, hogy az illetékes állami levéltárban összegyűjtött szakhivatali iratanyagok közül melyiknek átkutatása ígér kielégítő eredményt.

Ehhez még hozzá kell tennünk, hogy míg a múltban a feudális korszakról jelentek meg különböző jellegű forráspublikációk, feldolgozások és megyei monográfiák vagy különböző értékű várostörténeti munkák, addig a kapitalizmus korszakáról csak főleg a felszabadulás után kezdtek írni. A magyar történetírásnak — és ezen belül a helytörténetírásnak — legtöbb feladata éppen a magyarországi kapitalizmus történetének a megírásával van kapcsolatban. Széleskörű és sokoldaluan kell feltárnunk az imperializmus és ezen belül az ellenforradalmi negyedszázad levéltári forrásanyagát. Nem egy olyan helytörténeti tanulmányra hivatkozhatunk már, amely példamutatóan használja fel a közigazgatási iratok különféle fondjait: Szabó Ferenc: Dél-tiszántuli munkásszerződések 1889-1944. Bp. 1966.; Kiss György: A budapesti várospolitikai 1873-1944. Bp. 1958.; Mészáros Károly: Az őszi-rózsás forradalom és a Tanácsköztársaság parasztpolitikája, különös tekintettel Somogyra. Bp. 1963. Gaál Endre: A hódmezővásárhelyi munkásmozgalom története 1917-1919. Szeged, 1961.; Tanulmányok Budapest múltjából c. többkötetes kiadvány új- és legújabbkori témákra vonatkozó cikkei stb.

Az új- és legújabbkori témával foglalkozó helytörténész első lépése legyen azoknak a dokumentumkiadványoknak áttanulmányozása, ill. kicédlázása, amelyek — bár országos témakört tárgyalnak —, de rengeteg helytörténeti adattal is szolgálnak: Kemény Gábor (szerk.): Iratok a nemzeti-ségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában, (1952-től eddig négy kötete jelent meg); Sashegyi Oszkár (szerk.): Munkások és parasz-
tok mozgalmi Magyarországon 1849-1867. Bp. 1959.; Nemes Dezső (szerk.): Iratok az ellenforradalom történetéhez (1953-tól jelenik meg); Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből.; Fel-szabadulás 1944-45.; M. Somlyai Magda: Az 1945-ös földreform. Bp. 1965.; A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956-62. stb.

Az 1919-es Magyar Tanácsköztársaság történetére jól használható forrásanyagot nyújtanak a községi, városi, járási, megyei direktóriumok iratanyagai. A Tanácsköztársaság korának egész levéltári forrásanyagát részletesen ismerteti "A Magyar Tanácsköztársaság történetének forrásai

a magyar állami levéltárakban" címmel 1960-ban megjelent kiadvány, melyet az Országos Levéltár adott ki (a levéltári leltárak című kiadványsorozatának 2. sz. köteteként). Felhívjuk a figyelmet Siklós Andrásnak "Az 1918-1919. évi magyarországi forradalmak. Források, feldolgozások" (Bp. 1964.) c. munkájára. E kiadvány "Magyarország legújabbkori történetének forrásai és irodalma" című sorozat első köteteként jelent meg. Az ellenforradalmi korszak közigazgatási és bírósági szervei évekkal később, még 1924 körül is folytattak igazolási és büntető eljárásokat a 19-es mozgalmak részvevői ellen, ezért a városok és megyék iratanyagának későbbi évfolyamait is érdemes figyelembe venni. Sokatmondó közigazgatási jelentéseket találunk 1919 végén és 1920 elején a vármegyék hivatalos lapjában, amikor az alispán a megye közgyűlése előtt vagy a közigazgatási bizottság előtt részletes beszámolót tart 1918-19 eseményeiről.

A Horthy-korszak egyre inkább bővülő forrásanyagában a községi-városi képviselőtestületi és tanácsulési jegyzőkönyvek és iktatott iratok egyes konkrét kérdésekre, az alispánok féléves jelentései pedig a megye általános helyzetére tartalmazznak hasznos mondanivalókat. A megye politikai magatartására vonatkozóan az alispán-főispán beiktatása alkalmával elhangzott ünnepi beszédekben, a szociális helyzetre pedig a háztartási és utügyi költségvetések indokolásában ugyancsak figyelemre méltó közlések találhatók. A gazdasági helyzetet a megyei gazdasági felügyelőségnek és a vármegyei gazdasági egyesületnek iratanyaga írhatja le, de használható adatokat közölnek a megyei pénz ügy igazgatós ág, a járási főszolgabírói hivatalok, továbbá az 1940-es évek elején alakított közjóléti szövetkezetek, országos nép- és családvédelmi alap, az ipartestületek, a kereskedelmi és iparkamarák iratai is.

A Nagyatádi Szabó-féle földreform kapcsán végrehajtott ingatlanjuttatások részletadatait a vármegyék közigazgatási bizottságának gazdasági albizottságánál, valamint az un. ingatlanforgalmi iratok között találjuk meg. A ház- és földjuttatások számadatait községről községre nyomtatásban közli a Központi Statisztikai Hivatal kiadványa az 1935. évi mezőgazdasági statisztikai helyzetképről. A Magyarország 1935. évi mezőgazdasági statisztikájának adatait közlő ötkötetes kiadvány, a tízevenként tartott népszámlálások második kötete —"foglalkozási statisztika" községenként —, a mezőgazdasági kamarák által kiadott gazdacimtárak egyébként is nélkülözhetetlen és igen gazdag forrásanyagot adnak. Mellette az uradalmak, pénzintézetek iratait is használni lehet, és kell is gazdasági-szociális tárgyú kérdések feldolgozásánál.

A városok, községek területén található üzemek, gyárak, bányák és egyéb vállalatok saját üzemi irattárral is rendelkeztek a telephelyen, de igazgatóságuknak is volt irattára rendszerint a fővárosban. A több üzemmel rendelkező nagyvállalatok iratanyagát a budapesti központi gazdasági levéltár, a budapesti 1. és 2. sz. levéltár, valamint az Országos Levéltár őrzi, a vidéki üzemek átselejtezett iratait pedig az illetékes állami levéltárak

vették át az irat keletkezésétől számított öt év eltelte után. Részvénytársasági tulajdont képező üzemek esetén az időszakos ülések jegyzőkönyvei, évi vagy félévi mérlegek, a főkönyvek, az igazgatósági és titkári levelezések nyújtanak a kutatók számára értékes üzemtörténeti forrásanyagot. A műszaki iratok, termelési jelentések és beszámolók sem hanyagolhatók el.

A gyártörténet fiatal kezdeményezés még a magyar történetírásban, a forrásanyag lelőhelyére és természetére vonatkozó ismereteink is a kezdet stádiumában vannak. Minden üzem történetének forrásanyagára nézve az üzem vezetősége és mostani irattára, valamint az üzem munkássága, az öt év előtti eseményekre nézve pedig az illetékes levéltár nyújthat eligazítást.

A Horthy-korszak történetének egész problémakörében, meg az üzemek történetében is különös sullyal kerülnek előtérbe a munkásmozgalom történetének problémái. E téren a Magyar Párttörténeti Intézet hatalmas anyagot tartalmazó archivuma az elsőrendű forrás, mellette figyelmet érdemelnek a bíróságok, ügyészségek, rendőrség iratai, az alispáni, főispáni, főszolgabírói bizalmas és elnöki iratok. De más köz- és magánintézményeknél, magánszemélyeknél is sokszor egészen váratlanul bukkannak föl értékes munkásmozgalmi adatok.

Az 1945-ös földosztás történetére nézve az állami levéltárakban levő megyei földhivatali iratok, meg a községi földbirtokrendező bizottságok iratai tájékoztatnak.

A falu felszabadulás utáni korára a helyi népi szervek, a Nemzeti Bizottság, Földigénylő Bizottság, Termelési Bizottság és e szervek megyei központjainak, a Magyar Nemzeti Bizottságok, Földbirtokrendező Tanácsok stb. iratanyagát kell tanulmányoznia a kutatónak.

c) A levéltári kutatómunka

A levéltárakban való eligazodás legfontosabb eszközei a levéltári segédletek (leltárak, jegyzékek, repertóriumok stb.). A segédletek célja, hogy a levéltári anyagról annak őrzését és használhatóvá tételét szolgáló meghatározott adatokat állapítsanak meg. (V.ö.: Ember Győző: A levéltári segédletek, Bp. 1958.). Ilyen segédlet pl. a fondjegyzék, amelyet minden levéltárban megtalálhatunk. Emellett rendszerint van egy tervezési statisztika, amely felvilágosítást ad az évről, terjedelemtől, a rendezettség fokáról. Ennek a két segédletnek átnézése a kutató számára sok haszonnal jár.

Már elkészültek többnyire a területi (fővárosi és megyei) állami levéltárak fondjegyzékei, amelyek szakágak szerinti csoportosításban adják meg a fondképzőszerv nevét, s ennek alapján könnyen megtalálható, hogy egy-egy levéltár őriz-e pl. tanügyi vagy más vonatkozású anyagot. Ezeknek a jegyzékeknek áttanulmányozása megóvjá a kutatót a fölösleges uta-

zástól. Kívánatos volna biztosítani, hogy mindazok a közgyűjteményekben őrzött országos vagy regionális kiterjedésű források, amelyek helytörténetileg felhasználhatók, (pl. Bél Mátyás "Notitia Hungariae"-jének kéziratosa anyaga, a II. József-féle Landesbeschreibung, a Pesty Frigyes-féle gyűjtemény, az Országos Levéltárban őrzött tizedjegyzékek, portaösszeírások stb.) feltárássra kerüljenek és szövegüket vagy kiadják, vagy legalább másolatban vagy fotokopiában a megfelelő helyi közgyűjteményhez küldjék.

Levéltáraink legfontosabb segédlete az alapelvtár. A területi állami levéltárak alapelvtárainak egy példánya a kutató számára hozzáférhető a Levéltárak Országos központjában is. Az alapelvtár tartalmazza a fondképző szerv nevét, az iratsorozat évkörét, tárgyát, terjedelmét, rendezettségi leírását, irattári rendszerét és a kutatási lehetőséget. Az alapelvtárnak mint segédletnek felhasználása a kutató számára nélkülözhetetlen.

Egy-egy iratanyag kutatásához jól használhatók az egykoru tárgymutatók, különösen akkor, ha a kutató egyedi iratok után kutat. A levéltári segédletek használatát eredményesebbé teszi a vizsgált intézmény, hivatal ügyviteli szervezetének, hatáskörének, a közigazgatás hálózatában, mechanizmusában elfoglalt helyének, szerepének ismerete. A hivaltörténeti tájékozottság igazítja el a kutatót, de a levéltár tudományos dolgozói is készségesen adnak felvilágosítást. A legelső lépés a kutatási engedély kérése a levéltár vezetőjétől. Ha a levéltári irodalom (alapelvtárak, repertóriumok, katalógusok) alapján megtaláltuk azt az állagot vagy fondot, amelyben adatokat remélünk, írjuk ki a kikeresett iratok jelzetét és ennek alapján kérjük ki az iratot. A kikérés kéréslapon történik. Ezen fel kell tüntetni az anyag címét, törzsszámát, a csomó rakerszámát és az irat pontos jelzetét. A kiadott anyaggal nagyon gondosan és elővigyázatosan kell bánni. Arra is ügyeljünk, hogy az iratok rendjét össze ne zavarjuk.

A levéltári munkának is megvan a technikája. A kutatómunka egyik legbeváltabb módszere a cédulázás. A cédula egyik nagy előnye a csoportosítás gazdag, változatos lehetőségében rejlik. A feldolgozás fázisában előnyei minden más módszernél nagyobbak. Cédulát még abban az esetben is készítünk, ha a forrás állandóan kéznél van és használható (pl. dokumentumkötet, legélt irat, mikrofilm stb.) formájában. Csak így kerülhet el, hogy lényeges adatok ne merüljenek feledésbe.

A jó cédula áttekinthető, nem tartalmaz sokrétű és sokféle vonatkozó anyagot, inkább több cédulát készítsünk. A cédulának csak egyik oldalára írjunk! Valamennyin tüntessük fel a kutatás témáját és ezen belül a cédula tárgyát (az előbbit a bal felső, az utóbbit a jobb felső sarokba szoktuk írni). Jeleznünk kell ezenkívül a feljegyzés időpontját és minden esetben az irat pontos levéltári jelzetét.

A forrás legfontosabb, legtömörebb szövegrészeit legjobb szó szerint lemásolni, ugyanis ezeknek a feldolgozásban való idézése sokszor minden érvelésnél ékeesebben szól. Hosszabb szövegeket, amelyeket rendszerint forráskiadvány, szöveggyűjtemény számára szemelünk ki, leghelyesebb, ha a levéltárban kigéltetünk vagy kigéltelünk. Ismétlődő anyagok

esetén ne cédulázzuk ugyanazokat a megállapításokat, mert ez főlegesen szaporítja a munkát, ugyanakkor azonban írjuk le az ismétlődő jelenség helyét és idejét. Ez ugyanis jegyzetben, hivatkozásokban bizonyító anyagként szerepelhet. A cédulán ne csak a tényeket, de a problémákat is jelezzük, s vezessük rá a jegyzetelés közben támadt gondolatainkat, következtetéseinket, ötleteinket.

Fontos feladat a cédulák rendszerezése és ismételt rendezése. Ez a művelet már anyaggyűjtés során megkezdődik. A "menet közbeni" rendezésnek két nagy előnye van: a hiányok pótlására akkor ad lehetőséget, amikor még a forrás frissen kézben van; elvégzi a selejtezés első munkáját, s ezzel sok főlegesen tehermentesíti a végső rendezést. Már az előzetes rendezés során készítünk egyes részletekből nyersfogalmazványt. A végső rendezés a teljes anyag birtokában történik, amely rámutat az anyaggyűjtés esetleges hiányaira, gyöngye pontjaira, a kiegészítő anyaggyűjtés feladataira. A teljesen rendezett anyag nemcsak tárgykörök szerint csoportosította a cédulákat, hanem azon belül is sorrendbe rakta valamennyit.

C) A térkép

A falutörténet, várostörténet legfontosabb levéltári forrásaihoz tartoznak az egykoru kéziratos térképábrázolások, tervrajzok, látképek, község-, városalaprajzok, gazdasági, uradalmi, urbéri, tagosítási, arányosítást erdészeti, folyószabályozási és más térképek.

Az írásos forrásokkal szemben a térképek, tervrajzok, látképek, alaprajzok a dokumentációnak egészen más jellegű kifejezési eszközei: a valóságot leegyszerűsített, stilizált, — többnyire kicsinyített — ábrában adják vissza. A térképészeti kútfők felvilágosítást nyújtanak a hely múltjának sok olyan mozzanatáról, amelyeket más írott kútfők nem tudnak kifejezni. Az egy-egy településről, tájegységről különböző időben készült térképfelvételek a dialektikus folyamatot, a változást és mozgást a maga sokoldalúságában tüntetik fel. A térképet tehát sokkal többnek kell tekintenünk egyszerű topográfiai tájékozódást szolgáló eszköznél.

A térkép hiteles okmány, mely összefoglalást és elemzést tartalmaz együtt, széleskörűirott és tárgyi forrásanyag van benne feldolgozva. A térkép széleskörű politikai, jogi, gazdasági, művelődési, hadtörténeti, műszaki, mezőgazdasági, vízrajzi, néprajzi, régészeti, művészettörténeti és más ismeretanyagot foglal magában. Megismerteti a község települési formájával, topográfiai változásaival, határának kulturájával. Feltünteti a politikai és közigazgatási határokat. A gazdasági kulturát, a művelési formákat pontos statisztikai adatok alapján szemlélteti. A térképről ismerjük meg a hadászati fontos helyek védelmi berendezését. A térképek plasztikus képet adnak a közlekedési viszonyokról, az úthálózatról, vasútvonalakról, feltüntetik a postajáratokat. A hidrológiai (vízrajzi) térképek a mederviszonyokról, a folyók árterületéről és a part menti lakosság minden-

napi élete egyes részleteiről tájékoztatnak. A térképeken tanulmányozhatjuk a helyneveket, a telekosztódást, az erdőtakarót, a homokos és szikes területeket.

Hazánk fontosabb stratégiai pontjairól, a várakról, megerősített városokról, a fő közlekedési vonalokról és átkelőhelyekről már a XVII. században készültek megközelítően pontos térképfelvételek. Egy-egy nagyobb terület térképezésére akkor került sor, amidőn az hadszíntér volt. Erre utalnak a XVII. század szabadságharcai, II. Rákóczi Ferenc szabadságharca és a török kiűzése során, majd a napóleoni háborúk és az 1848/49-es szabadságharc idején készült hadműveleti térképek. A török kiűzését követő korban a fejlődés a katonai célokra kívül más feladatokat is előírt térképírásunk számára. Nagy számban készültek hidrológiai, közlekedési, települési,-városrendezési, gazdasági, tagosítási, kataszteri, határ- és urbéri térképek. A hajózási térképek pontos adatokat közölnek a folyók sebességéről, szélességéről, mélységéről. A határtérképek egy-egy vitás terület részletes rajzát adják a művelési ágak (szántó, szőlő, erdő, legelő stb.) pontos feltüntetésével. A velük egykorú gazdasági térképek az uradalmak gazdálkodásában adnak betekintést. Az urbéri térképek a bel- és külterület részletes rajzán, a parcellák elosztásán és az erdő kitermelési rendjén kívül gazdag társadalomtörténeti anyagot is tartalmaznak.

Valóságos kincsesbányája a helytörténeti kutatásnak az 1766-1785-ben készült, 1451 lapból álló térképmű, az ún. "Josephinische Aufnahme", Magyarország első katonai felmérése. Ez hazánk egész területét felöleli és az Összes településekre vonatkozóan hiteles adatokat tartalmaz. A 28 000-as léptékű, kézzel írott, műszaki tisztak által készített színes térképlapok kimerítően tájékoztatnak a települések alakjáról, a házak, telkek, utcák fekvéséről. Pontosan ismertetik a talajviszonyokat, az erdőtakarót, a futóhomokos és szik kiterjedését és a határ egész vízrajzi képét. A térképműhöz csatolt több kötetnyi írásos följegyzés, az ún. országleírás (Militärische Beschreibung von Hungarn) a térképlapokon nem ábrázolható adatokat, a házak minőségét, a folyók szélességét, mélységét, vizük használhatóságát, az erdőtakaró fánemek szerinti leírását, a rétek és mocsarak kiterjedését és a közlekedési viszonyokat ismerteti. Leírja a falvakon áthaladó műút, postaut, országút, kocsit, mezei és erdei utak állapotát, egészen a hegytetőn eltűnő gyalogutakig és ösvényekig. A térképlapok a korabeli pontos rajz mellett több évtizedre visszamenőleg a multbeli állapotot is feltüntetik: elpusztult községek helyét, az egykori folyómedret, épületromokat, sáncokat stb. A bécsi hadilevéltárban (Kriegsarchiv) őrzött térképlapok másolatai megtalálhatók a Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum térképtárában.

Magyarország I. katonai felvétele — mint Eperjessy Kálmán írja "Kézírt térképek Magyarországról a bécsi levéltárakban" c. munkájában (Bp. 1928.) — igen alkalmas a geográfus számára a hidrográfiai viszonyok és az összes geográfiai adatok tanulmányozására, de meríthet belőlük a történész is helytörténeti adatok gyűjtésével, figyelemmel kísérheti a telepek elosz-

lását, a tanyarendszer kialakulását, a parcellák megoszlását, az állattenyésztés mellett fellendülésnek induló földművelés módját; a nyelvtudományak rendelkezésére állanak a nagy számban följegyzett hely- és dűlőnevek; az agrogeológus pontos képet kap a futóhomok-területekről, a szikes legelőről és tavakról és az eidők akkori kiterjedéséről; az archaeológus pedig a határban beállott változáson kívül nyomra vezet a régen elpusztult községek, eltűnt templomok helyének megtalálásában.

A hadsereg fokozódó szükségletei, valamint a technika fejlődése szükségessé tették az ország újabb katonai felmérését. A második katonai felmérés az Osztrák-Magyar Monarchiában 1806-1869 között ment végbe és "Franzisceische Aufnahme" néven ismeretes. A térképezési munkára Magyarországon 1819-ben került sor. A munka a háborus események okozta kisebb-nagyobb megszakításoktól eltekintve 50 éven át tartott. Az ország egyes részeiben különböző időben dolgoztak, ezért az egyes felvételi lapok között lényeges időbeli eltérések vannak. Több megye felvételét már a huszas években megkezdték, de csak a szabadságharc után fejezték be. Az északi megyékben dolgoztak először. A 40-50-es években került sor a Dunántulra és a Kisalföldre. A Temesi Bánság és az alföldi megyék feltérképezése a legkésőbbi. A felvétel utolsó szakaszában, 1856-tól kezdve a térképek készítéséhez már a kataszteri felvételi lapok is rendelkezésre álltak. A magyarországi felvételekről 1079 lap készült el az első felvételhez hasonlóan, 1:28 800-as méretben. A második felvétel lapjainak kivételével tökéletesebb, a helymeghatározások pontosabbak, és a térszíni formák ábrázolásmódja fejlettebb. Megállapították az egyes lapokon az első felvétel óta történt változásokat. Még a legkisebb községeknél is nemcsak a házak számát, hanem az utcák alakját is feltüntetik. Az Alföldön szaporodó tanyák tulajdonosainak hosszú névsorát a térképeken külön táblázat tünteti fel. A táblázat tartalmazza a magyar kerületet és a községek nevét, továbbá a házak és istállók számát, annak közlésével, hogy hány embert és lovat lehet bennük elszállásolni. A felvételi lapokat egy eredeti és egy másolati példányban őrzik a bécsi Kriegsarchivban.

1869-ben megkezdődött a monarchia harmadik katonai felmérése, és azzal egyidejűleg a 75 000-es katonai térképek készítése.

Sok régi térkép az iratok mellékleteként szerepel. A térképek a levéltárak térképtáraiban, a megyei, járási, városi és községi tanácsoknál, illetve azok mérnöki hivatalaiban, a telekkönyvi hivatalban, bíróságoknál, a földrajzi kutatóintézeteknél, könyvtárakban, muzeumokban és magánosoknál találhatóak.

D) A történeti statisztika

A levéltárak feudáliskori anyagának a helytörténetben való hasznosítása során már állandóan kapcsolatba kerül a kutató a történeti statisztikával. A történeti statisztika egyre hasznosabb segédtudománya lesz a helytörténetírásnak.

A marxista történettudománynak abból az elvéből kiindulva, hogy a gazdasági és társadalmi viszonyok fejlődése az alapvető, következik az, hogy a történettudomány e viszonyok minél egzaktabb, minél pontosabb megismerésére törekszik. Ezzel függ össze, hogy külön tudományággá fejlődött a multból fennmaradt gazdasági és társadalmi viszonyokra vonatkozó adatok rendszerezése és értékelése. A történeti statisztika fogalmát Kovacsics József a következőképpen határozza meg; történeti statisztikának nevezzük szorosabb értelemben azt a munkát, amelyet akkor végzünk, amikor a régi összírásokat a statisztikai módszer segítségével feldolgozzuk az elmúlt idők társadalmi és gazdasági viszonyainak megismerése céljából. Tágabb értelemben történeti statisztikának nevezzük azt a munkát is, amelyet akkor végzünk, mikor a hivatalos statisztika régebbi adataiból készítünk újszerű feldolgozást, vagy értékelést. (A történeti statisztika forrásai. Bp. 1957. 14-15. l.)

A történeti statisztika fejlődési folyamatát forrásanyaga szerint nálunk Magyarországon három nagyobb korszakra oszthatjuk;

Az első korszak: a XI. századtól a XVII. század végéig tehető. Az ebben a korban keletkezett összeírások legnagyobbbrészt adózási célokból készültek. Az összeírások főleg gazdaságtörténeti és gazdaságstatisztikai értékűek (a népesség számának megállapításával még nem törődtek). Az összeírás egysége a porta.

A második korszak: III. Károlytól a II. József-féle népszámlálásig tehető. Ebben az évszázadban az összeírások keretei kitágultak. Már nemcsak a föld megfigyelésére terjeszkednek ki, hanem az adófizető népesség egész vagyoni helyzetét ismerni akarják. Az adózási összeírások mellett különböző célú összeírások is készültek.

A harmadik korszak: a II. József-féle népszámlálástól a hivatalos statisztikai szervezet kialakulásáig tart. A XVIII. század utolsó évtizedeitől kezdve folyamatosan kiszélesedik a statisztikai irodalmi tevékenység és Schwartner Márton, Magda Pál, Csaplovics, Korabinszky stb. munkái már alapvetőek a XVIII. század gazdaságtörténetének vizsgálatához. A XIX. század első felének földrajzi, történeti és statisztikai munkái pedig már a XIX. század második felében meginduló hivatalos statisztikai adatgyűjtés bevezetését jelentik.

Ami a történeti statisztika tárgyköreit illeti, a feldolgozások legnagyobb tömegét a népesség számbeli alakulásával foglalkozó munkák adják. (A demográfiai módszerek, vizsgálati kérdések alkalmazása történeti síkon fejlesztette ki a történeti statisztikával rokon új tudományágot, a történeti demográfiát). A népesség mellett a következő főbb kérdések vizsgálatára kerül sor a történeti statisztikában: birtokmegoszlások, hasznosítható mezőgazdasági területek, azok megoszlása művelési ágak szerint, terméseredmények, hozamok; a szolgáltatások (robot), az adók változása és mértéke; az ipar, bányászat, kereskedelem termelési adatai; a foglalkoztatottak és vállalkozók száma; pénz- és tőkefelhalmozódás; bér- és árstatisztikák; az életkörülmények változásának számszerű adatai. A tár-

sadalmi rétegződéssel kapcsolatos adatok: telkes jobbágyok és telkeik aránya, inquilinusok és subinquilinusok, pásztorok, majorsági birtokon élők; iparos mesterek és legények; kereskedők és rétegei; honorátiórok; az uralkodó osztály rétegei stb. Foglalkozási megoszlás a kapitalizmus korában, ennek alakulása. Igazságügyi, épület- és lakásstatisztikák, iskolastatisztika, egészségügyi statisztika — mind-mind olyan terület, amit történeti síkon igyekszik megoldani.

Történeti statisztikai tanulmányokkal, forrásközléssel 1957-től a Történeti Statisztikai Közlemények című évnegyedes folyóirat foglalkozott. Ennek munkáját vitte tovább 1960-tól a Történeti Statisztikai Évkönyv sorozat. Mindkettő a Központi Statisztikai Hivatal könyvtára és a Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztályának közös kiadványa. Ugyancsak ez az összefogás a nagyobb munkákat a Történeti Statisztikai Kötetek sorozatban adja ki. Időnként értékes történeti statisztikai tanulmányokat közöl a Statisztikai Szemle.

A főbb történeti statisztikai források felhasználhatóságával, értékelésével foglalkozik a Kovacsics József szerkesztésében megjelent "A történeti statisztika forrásai" c. tanulmánykötet (Bp., 1957.) Bakács István a dicális összeírások, Ila Bálint a dézsmajegyzékek, Maksay Ferenc az urbáriumok, Dávid Zoltán az 1715-20. évi összeírás, Felhő Ibolya az 1767. évi urbérrendezés, Acsádi György az 1784/85. évi népszámlálás, Bottló Béla az 1828. évi összeírás, Trócsányi Zsolt az erdélyi összeírások forrásértékelését adja. Igen értékes történeti statisztikai bibliográfia kapcsolódik a kötethez.

Igen értékes és alapvető adatközlésében a helytörténeti kutató számára a "Magyarország helytörténeti lexikona" címmel megindult sorozat. Eddig Ila Bálint — Kovacsics József: Veszprém megye (Bp., 1964.) című kötetet jelent meg. (Előkészületben van a Zala megyéről szóló munka). A források köre egyre jobban bővül. Ujabban az 1828. évi országos összeírás és a kataszteri birtokívek feldolgozására és kiaknázására is sort kerítenek.

A történeti statisztika azonban nemcsak a tömeges anyaggyűjtés segítségével összeállított adatok táblázatokba való rendszerezését, azok értékelését jelenti, hanem a jól elemzett adatok további kombinációs lehetőségét is magában rejti. Egyik meglévő adatból következtethetünk a másik hiányzó adatra. Ebből adódik az, hogy a matematikai módszerek (korrelációs számítás, szóródásvizsgálatok, trendszámítás, reprezentáció stb.) alkalmazása is egyre inkább jelentőssé válik a történeti statisztikában.

Mind a szintézis igényével készül, mind a részletkérdések analizisével foglalkozó munkák nem nélkülözhetik a történeti statisztikai feldolgozások eredményeit. Maga a helytörténeti kutató is jelentős történeti statisztikai feltárásokat, összeállításokat végezhet el. Egy kisebb terület anyagának tanulmányozásakor jobban feltárulnak a források ellentmondásai. A mult megismerésén túl jelentős forráskritikai észrevételekkel gazdagíthatja történettudományunkat a helytörténetkutató.

E) A történeti demográfia

Engels "A család, a magántulajdon és az állam eredete" című munkájának előszavában írja: "A materialista felfogás szerint a történelemben végső fokon a közvetlen élet termelése és újratermelése a döntő mozzanat. E termelés és újratermelés maga is kettős jellegű. Egyfelől a létfenntartási eszközök termelése, az élelmiszerek, ruházati cikkek, lakás, valamint az ezekhez szükséges szerszámok termelése, másfelől az ember termelés, a faj fenntartása". Történeti vizsgálódásainkban ennek a kérdésnek a beható elemzése sokáig háttérbe szorult.

A jelen ismeretének és a jövő tervezésének szükségessége a közgazdaságtanból már külön tudománnyá emelte a demográfiát. Fogalmát a Szabady Egon szerkesztette "Bevezetés a demográfiába" (Bp. 1964.) című munka így adja: "A demográfia az a történetileg kialakult tudomány, amely sajátos módszerekkel vizsgálja a népesség számát, összetételét, területi elhelyezkedését és állapotát, ezek változásait és tényezőit, valamint a népesség és a népesedés jelenségeihez fűződő társadalmi-gazdasági kölcsönhatásokat és következményeket, feltárja a népesség megújulásának, a népesedés jelenségeinek törvényszerűségeit, s mindezen ismereteket a társadalmi-gazdasági fejlődés szolgálatába állítja". A demográfia lényege az, hogy kölcsönhatásában vizsgálja a népesedésre ható tényezőket, így már a demográfia sem nélkülözheti a történeti szemléletet, a tényezők fejlődésében való bemutatását.

A demográfiától a történeti demográfiát az választja el, hogy míg a demográfiában közvetlenül, tervszerűen kialakult módszerekkel gyűjtik össze a tapasztalatokat és erre alapozzák a megállapításokat, addig a történeti demográfiában fordítottan áll a helyzet. Különböző célzatu, hiányos tartalmu, ismeretlen szándéku megfigyelők adatait mérlegelve kell kialakítani a demográfiai viszonyokat és összefüggéseket leghivebben tükröző módszereket. A demográfia műveléséhez perspektívát ad a történeti demográfia, egyben a múlt megismerésének nélkülözhetetlen része, mint ahogy ezt már Engels is a XIX. században felismerte.

A történeti demográfia tehát határterületet alkotó studium. A napjainkban kibontakozó új tudományág helyével a tudományok sorában, sajátos vizsgálati módszereivel Dányi Dezső "A történeti demográfia tárgya és módszere" c. tanulmányában foglalkozott. (Történeti Statisztikai Évkönyv, 1961-62. 5-21. l.) Tanulmányában részletesen elemzi azt, hogy mi az, ami elválasztja és összeköti a demográfiával és a történettudománnyal, s miért tekinthető új tudományágnak. A történettudománnyal való kapcsolatáról írja: "... a forráskutatás, a forráskritika, a múlt társadalmi és gazdasági viszonyainak ismerete szükséges előfeltétele és velejárója a történeti demográfiai studiumoknak. A demográfia legcsiszoltabb és legelegánsabb matematikai módszerei is helytelen eredményekre és összefüggésekre vezetnek, ha hamis, vagy rosszul értelmezett forrásokból indulunk ki. Ezeket a kérdéseket csak egy jólképzett történész tudja megoldani".

A történeti demográfiának azonkívül megvannak a szoros kapcsolatai az antropológiával, a biológiával, a néprajzzal és a statisztika tudományán belül a népességi statisztikával. A népességi statisztika a demográfiának csak egy része, a demográfiai jelenségeket egyszerűsített formában kifejezhető mutatószámokká, egyenletrendszerekké változtatja. Így a matematikai statisztika a történeti demográfiában is előretör, nélkülözhetetlen részévé válik.

Ha a történeti demográfia fogalmát leegyszerűsítve úgy definiáljuk, hogy a múlt népességi, népesedési viszonyait és törvényszerűségeit a gazdasági, társadalmi viszonyokkal való kölcsönhatásában és fejlődésében feltáró tudományág, akkor ehhez az értelmezéshez a korábban elmondottakat is figyelembe kell venni.

A történeti demográfia tárgyköreit három nagy — egymással összefüggő — csoportba oszthatjuk. Az első csoportba a népességfejlődés belső törvényszerűségeivel foglalkozó kérdések tartoznak: az össznépességen belül a házasságkötési — születési — halandósági arányokból következő természetes szaporodás és reprodukció (ujratermelődés) mértéke. Ezt tovább bontva és szélesítve: a családok és háztartások átlagos nagysága, a nemek aránya, a népesség korösszetétele, átlagos életkora, a házasságok tartama, a házasulók kora, a születések közötti intervallum, a születéskorlátozás jelentkezése és mértéke.

A második csoportba az erre ható tényezőket sorolhatjuk. A gazdasági viszonyoktól és társadalmi helyzettől függő életkörülmények, társadalmi rétegződés és változása, egészségügyi viszonyok, halálokok és járványok, háborúk, településnagyság és népesedés, pszichikai (hagyománybeli) és etikai (vallási) tényezők, ki- és bevándorlás.

A harmadik nagy csoportba a források és értékelésük kérdése tartozik. A vizsgálódás mélysége, részletessége és a való történelmi helyzetek feltáró volta ezen áll vagy bukik a történeti demográfiában. Egy jegyzet keretei között nincs arra mód és lehetőség, hogy a számításba jöhető forrásokat még csak megközelítő teljességgel is felsoroljuk, vagy a történeti demográfia egyre bővülő és finomabbá váló forráskritikai módszereit ismertessük. Most csak azokat a forrásokat vesszük számba, amelyek a helytörténeti kutató számára döntő fontosságúak és néhány fontosabb tanulmányra utalunk.

A magyar statisztikai szervezet létrejötte (1867) és rendszeres népszámlálásait (1869) megelőző időszak forrástípusait legutóbb Dávid Zoltán vette számba és értékelte a "Statisztikai adatgyűjtések a XVIII-XIX. században" című tanulmányában (Statisztikai Szemle, 1965. 5-6. sz. 513-524., 625-640. l.). Ugyancsak ő "Magyarország népessége a XVII-XVIII. század fordulóján" című tanulmányában (Történeti Statisztikai Évkönyv, 1961-62. Bp., 1962.) konkrét anyagon szemlélteti a dézsmajegyzékek, az 1696. évi dicalis összeírás, az egyházi összeírások, egyházi anyakönyvek, a Rákóczi kori dicalis összeírás forrásértékét. Az ő nevéhez fűződik az 1715. és 1720. évi országos összeírás beható értékelése, ami "A történeti statisztika

tika forrásai (szerk.: Kovacsics József, Bp., 1957.) című kötetben jelent meg. Az említett forrásokon kívül az urbáriumok, az 1767. évi urbérrendezés, az 1828. évi országos összeírás, az erdélyi összeírások értékelésének főbb elvei is az említett kötet tanulmányaiban találhatóak. Ezek a nem népesedési célú forrásaink adják a nagyobb tömegét azoknak az iratoknak, amelyekből a demográfiai viszonyokra tudunk következtetni. Ide tartoznak még a török hódoltság idejében készült defterek. A XI-XV. századból az okleveles anyag nyújt bizonyos támpontot. Az okleveles anyag hozzáértő megszólaltatására, értékelésére Szabó István: A falurendszer kialakulása Magyarországon (X-XV. század) (Bp., 1966.) és Fügedi Erik: A 15. századi magyar arisztokrácia demográfiai viszonyai (Történeti Statisztikai Évkönyv, 1963-64. 35-71. l.) című munkája az iránytmutató.

A történeti demográfiai kutatások gyérebb számu, de népességi célú források feldolgozására még csak most tette meg a kezdő lépéseket. E források: az egyházi anyakönyvek, az egyház látogatási jegyzőkönyvek, Numerus Animarum-ok és Conscriptio Animarum-ok, az 1804-ben megindult és több éven át végrehajtott Conscriptio Ignobilium Animarum-ok, az osztrák abszolutizmus XIX. századi népszámlálásai, azonkívül ide tartozik a már teljes anyagában kiadásra került 1784-85. évi népszámlálás. (Szerk.: Dányi Dezső és Dávid Zoltán, Bp., 1960.). Az utóbbi kivételével olyan forrásokról van szó, amelyeknek anyaga csak egy kisebb tájegységre vonatkozóan maradt fenn, s feldolgozásuk rendszerint igen munkáigényes.

Jelentőségét, értékét tekintve ki kell emelni az egyházi anyakönyveket. A népesedési viszonyok valós megismerésének, kölcsönhatásban való vizsgálatának legfontosabb forrásai. A születési, halandósági és házasságkötési összesített adatok feldolgozása is már lényeges eredményeket hoz. Már Fáy András: Adatok Magyarország bővebb ismertetésére (Pest, 1954.) című munkája a halandósági viszonyokat, a várható élettartamot anyakönyvi adatok alapján próbálta meghatározni. Ujabb lépés volt előre Egyed Ferenc: Göcsej népessége a XVIII. században (Dunántuli Szemle, 1944. 108-117., 201-207. l.). Modernebb feldolgozás Kápolnai Iván: Adalékok a XIX. század népmozgalmához (Mezőkövesd, Mezőkeresztes, Szentistván, Tárd 1820-1869-ben) (Történeti Statisztikai Évkönyv, 1961-62. 90-130. l.)

A demográfiai viszonyok sokrétű és kellően ellenőrizhető tanulmányozása akkor válik lehetővé, ha az anyakönyvi adatok névszerinti feldolgozásával rekonstruáljuk a XVII-XIX. századi családok összetételét. Az így összeállított családi ivekre alapozva készítjük el táblázatainkat, elemezzük a demográfiai összefüggéseket. Franciaországban Fléury és Henry demográfusok munkássága nyomán ilyen feldolgozások széles körben elterjedtek. Magyarországon Kovács Zoltán-Cs. Tóth Péter: Csurgói jobbágycsaládok demográfiai viszonyai 1720-1950. (Történeti Statisztikai Évkönyv, 1961-62. 48-89. l.) című tanulmánya jelentette az első kezdeményezést.

Az egyházi összeírások feldolgozásával, értékelésével kapcsolatban is kevés történet még. Dányi Dezső: Az 1777. évi lelkek összeírása (Történeti Statisztikai Évkönyv, 1960. 167-177. l.) és Kovács Zoltán; Somogy

megyei községek népesedési viszonyai 1748-ban (Szegeci Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, 1964. 221-243. 1.) című munkák a jelentősebbek.

Az 1804-től végrehajtott Conscriptio Ignobilium Animarum adatainak kiaknázására Móricz Miklós: Magyarország népeinek korviszonyai 1804-1869. (Történeti Statisztikai Évkönyv, 1961-62. 258-275. 1.) című tanulmányában tett kísérletet. Kovács Tibor: Az 1804-1830. évi conscriptiokról (Statisztikai Szemle, 1964. 11. sz. 1098-1121. 1.) munkája is jelentős.

Az elmondottakból következik, hogy a történeti demográfia fiatal tudományága a népesedési viszonyok feltárásában még csak a kezdeti lépéseket tette meg. Kísérlet történt már arra is, hogy a magyar népességfejlődés kérdését egységes folyamatként mutassák be a már meglevő feltárások és a tanulmányírók újabb kutatásai alapján. Így jött létre a Kovacsics József szerkesztésében mejelent "Magyarország történeti demográfiája" (Bp., 1963.) című tanulmánykötet. Györffy György: Magyarország népessége a honfoglalástól a XIV. század közepéig; Szabó István: Magyarország népessége az 1330-as és az 1526-os évek között; Bakács István: A török hódoltság korának népessége; Pápai Béla: Magyarország népe a feudalizmus megerősödése és bomlása idején (1711-1867) és Thirring Lajos: Magyarország népessége 1869-1949 között c. igen értékes tanulmányaikkal kapcsolatban annyit kell megjegyezni, hogy a XVII., de főleg a XVIII. századra és a XIX. század első felére még a feldolgozatlan források tömege áll rendelkezésre. Ha a demográfiai viszonyok ebből az időszakból a maguk részletességével és mélységével feltáruznak, úgy nagyon valószínű, hogy az eddig kialakult általános kép is megváltozik és a deduktív módszer alkalmazásával ezek az eredmények a korábbi évszázadok népesedési viszonyaival kapcsolatban feltárt adatokat is más megvilágításba helyezik. A helytörténelmi tanulmányok sora is nagyban segítheti, hogy újabb, magasabb szintű történeti demográfiai szintézis alakuljon ki.

A teljesség kedvéért meg kell még jegyeznünk, hogy a történeti demográfián belül ma már elhatárolódik a paleodemográfia. Körébe a nem írásos forrásokat felhasználó, tárgyi kutfőkre támaszkodó népességkutatások tartoznak. Az ókori és középkori sírok csontvázletei, településnyomok, sírkövek felirati anyaga jelenti e tudományágnál a forrást. E kutatásban az archeológiának, az antropológiának és biológiának is nagy szerepe van.

A történeti demográfiai kutatásokat Magyarországon a Központi Statisztikai Hivatal Könyvtárán belül alakult kutatócsoport fogja át és irányítja. Ilyen jellegű tanulmányok közlésére a Történeti Statisztikai Évkönyvben, a Demográfia című folyóiratban, a Statisztikai Szemlében és a Levéltári Közleményekben kerül leginkább sor.

VI. A FORRÁSANYAG FELDOLGOZÁSA

A helytörténeti kutatónak már a forrásanyag gyűjtése közben gondolnia kell arra, hogy milyen tervei vannak a gyűjtött anyag felhasználását illetően. Mindez megkönnyíti a kutatás határainak megvonását, ami különösen kezdő kutatóknak nehéz feladat, akik hajlamosak olykor az anyaggyűjtést elnagyolni vagy annak fontosságát abszolutizálva vég nélkül folytatni. Más egy megemlékezés, más egy szűkebbre szabott téma, egy problémátörténeti feldolgozás, ismét más egy összefoglaló kézikönyv, egy forráskiadvány vagy monográfia anyaggyűjtése. S egy másik vetületben: másképpen gyűjtünk anyagot népszerű és ismét másképpen tudományos kiadvány számára. Ezeknek a szempontoknak, céloknak és feladatoknak mérlegelésével készül a kiválasztott témához a kutatási terv, amelynek reálisnak kell lennie, hogy jól gazdálkodhassunk az idővel.

A tervszerűség a gyakorlatban egyben azt is jelenti, hogy a tárgyválasztást nem követheti nyomon levéltári kutatás. Az általános tájékozódás a kor történeti viszonyaiban csakugy elengedhetetlen — s a levéltári munkát megelőző feladat —, mint az adott témának beágyazása a történeti folyamat nagyobb összefüggéseibe. E nélkül a szakirodalmi tájékozódás nélkül a levéltári forrásoknak számos értékes vonatkozása a kutató számára jelentés nélküli, észrevétlen marad. Ugyancsak az általános tájékozódás feladatkörébe tartozik a tárgy ismert kutatóival való konzultáció, továbbá a témára vonatkozóan addig már felkutatott anyagoknak, publikációknak számbavétele. A szakirodalom tanulmányozása vezeti be kutatómunkánkat, majd annak eligazító bázisán indul az anyaggyűjtés az ismeretlenebb területek: folyóiratok, napisajtó, statisztikák, levéltári források, színhagyomány és más források feltárására.

Nem közömbös a helytörténetírásán belül, hogy milyen korszakokkal, milyen kérdésekkel foglalkozik a kutató. Valamennyi történeti korszak helyes marxista helytörténetének kimunkálása kívánatos, de ezen belül különösen szükséges az új és legújabb kori kérdések sokoldalú és minél életesebb feltárása és bemutatása. Legjobb, ha a kutató általában a jelenlegi anyagok gyűjtésével és elemzésével kezdi a helyi krónika számára és csak fokozatosan halad a monografikus feldolgozás sok fáradságot és kitarást igénylő célkitűzése felé.

1. A helyi krónika

A felszabadulás óta nagy politikai, gazdasági és kulturális változások történtek hazánkban. Sürgető feladat, hogy a magyar nép életében e fontos fejlődési állomásokat helyi viszonylatban fenntartsuk a történetírás számára. Mindenütt nagy idők szemtanúi vagyunk: ennek eredményeit meg kell rögzítenünk. Ezekből a helytörténeti munkákból tevődik össze a nagy harcnak összefoglaló története, amelyet a békéért, az újjáépítésért, a szocializmus alapjainak lerakásáért, majd teljes felépítéséért folytatunk.

A helyi krónikában a Magyar Népköztársaság helységeiben, falvaiban és városaiban történeteknek kell írásos lecsapódását megteremteni. Ami 1945 óta végbement a helységeben, az üzemekben, a termelőszövetkezetekben, iskolákban stb. és jelenleg is végbemegy, mindazt át kell hagyományozni a jövő számára: hogyan él és alkot a dolgos lakosság, hogyan változtak meg a munka- és életviszonyok, -egyszóval: hogyan játszódik le a nép mindennapi élete, mindezt valóságként kell közvetíteni. Emellett nemcsak az eredményeket, sikereket, hanem építőmunkánk nehézségeit is jelezni kell.

A helyi krónikákban közvetlen élményekből megteremthetjük korunk képét, ami nemcsak nekünk ad áttekintést a történelekről, hanem a későbbi nemzedékeknek is. Ezzel a legújabb kor történetéhez fontos adalékokat szolgáltatnak. A bepillantás mindabba, ami minden helységeben, minden községben, városban nálunk nagy építőmunkánk közben végbemegy, felkelti és elmélyíti a haza iránti szeretetet. A gyermekeknek — és felnőtteknek — meg kell ismerkedniük hazájuk és különösen lakóhelyük, környezetük természeti és társadalmi viszonyaival, történelmével. Ehhez hozzátartozik nemcsak a helység multjával való foglalkozás, hanem mindenekelőtt az ujnak a feldolgozása, amely Népköztársaságunk minden helységében 1945 óta fejlődött, alakult. S itt a pedagógus számára új, termékeny munkaterület kínálkozik: közreműködésével a helyi krónikában sok olyan anyagot összegyűjthetnek, amire a honismereti, környezetismereti oktatásban éppúgy szükség van, mint a honismereti irányban orientált történettantásban. Ilyen értelemben a helyi krónika vezetése nagy jelentőségű társadalompolitikai feladat.

A helyi krónika még nem történelmi mű, hanem csupán anyaggyűjtemény, az események kronológikus feljegyzése, — alap a leendő helytörténetírás számára. A helytörténeti műben az egész fejlődést összefüggéseiben kell ábrázolni, a helyi krónikának pedig a fejlődés kronológiai lefolyását kell tartalmaznia. A helyi krónika statisztikai táblázatok és gazdag dokumentációs képanyag felhasználásával kritikai beszámolóokban rögzítheti az újjáépítésnek és a szocializmus építésének azt a hatalmas munkáját és eredményét, amely hazánkban, — illetve vidékünkön, falunkban, városunkban — 1945 óta végbement. A helyi krónikában a közvetlen élményekre támaszkodva megteremthetjük a saját korunk képét, amely nemcsak nekünk ad áttekintést a velünk egykorú történeletről, eseményekről, hanem a

későbbi generációk részére is úgy kell azokat szemük elé állítani, ahogyan azok valóban megtörténtek.

Nem elégséges csak a multtal való foglalkozás, hogy egy-egy vidéke; helységet megismerjünk, hanem mindenekelőtt a jelennel kell törődnünk.

A dokumentális értékű helyi krónika az anyag összegyűjtésével és regisztrálásával a későbbi helytörténetírás számára óriási jelentőségű: megteremti a történetíró számára a lehetőséget, hogy ezeknek a részleteknek a felhasználásával a történelmi egésztestet kiformálja. A helyi krónikairásnak két speciális és még újszerű formájáról beszélhetünk: az üzemi és a termelőszövetkezeti krónikáról. Olyan helyeken, ahol az egész határ egy termelőszövetkezet, a termelőszövetkezet krónikája azonos a falu krónikájával.

Az üzemi és termelőszövetkezeti krónika vezetésének kettős feladata van:

a) az illető üzem (termelőszövetkezet) munkásaival, alkalmazottaival megismertetni az ott dolgozó emberek felszabadulás előtti és utáni életét és harcát, a gépek és munkaeszközök fejlődését, továbbá a tulajdonviszonyok alapvető megváltozását;

b) az illető üzemben (termelőszövetkezetben) dolgozó emberek történelmi gondolkodásának fejlesztése mellett az üzem (termelőszövetkezet) hatókörében minden lakost konkrét példákön keresztül felvilágosítani a leűnt kapitalizmus igazi arculatáról és a szocializmus építésének nagy problémáiról.

A tanácsok feladata a krónikairással kapcsolatban, hogy olyan pedagógust, vagy más hozzáértő népművelőt bizzanak meg, akik a krónikavezetést lelkiismeretesen ellátják. A helyi (üzemi vagy termelőszövetkezeti) krónika vezetője gondoskodik megfelelő munkatársakról, kollektíváról, amely támogatja munkájában. Leghelyesebb, ha munkája támogatására szakkört szervez. A krónikairás ugyanis legjobban a honismereti szakköri foglalkozás formájában oldható meg. A szakkörnek (kollektívának) össze kell gyűjtenie mindazt, ami a helyi eseményekre, a helység fejlődésére vonatkozik. Ide tartoznak: az újságok (sajtókivágások), plakátok, emlékiratok és egyéb publikációk, képek, tervek, fényképek, rajzok, statisztikai adatok, grafikonok stb., amelyben jellemzőek az illető helység életére és fejlődésére. A helyi krónika munkájának szakszerű vezetése főként a levéltáron keresztül biztosítható. A levéltárral való szoros kapcsolat termékenyítőleg hat az egész munkára.

A termelőszövetkezeti krónikairásban — Dankó Imre szerint (A termelőszövetkezeti krónikairásról. Honismeret, 1961.) — több összefüggő részt különböztethetünk meg:

a) Lehetőleg minden nap jegyezzük fel a napi időjárás jellemző adatait, a szövetkezettel kapcsolatos sajtómegnyilatkozásokat, a nap kimagasló eseményeit (nagyobb munkák kezdete, vége, esetleg látogatások, gyűlések, tagbelépés, haláleset, nagyobb üzletkötés, szállítás stb.).

b) Hetente lehetne feljegyezni a hét legjobb munkásainak nevét és tel-

jesítményét, a heti munka általános értékelését, a folyamatosan végzett munka helyzetét, ismertetését, új eljárások bevezetését.

c) Havonta kerülne feljegyzésre a szövetkezet egy-egy üzemegységének, részletének vagy ágának munkaeredménye, azok az előkészítő jellegű munkák, amiket a következő évad vagy hónap számára az elmúlt hónapban végeztek a szövetkezetben, a szövetkezet munkáját ért felsőbb szervei vélemények, utasítások, az ügykezelés, munkaszervezés kérdései, a hónap kulturális életének megnyilvánulásai.

d) Évenként próbáljuk megőrizni az egész zárszámadást a hozzáfűzött véleményekkel együtt, egy sokoldalú statisztikát a szövetkezeti év működéséről, a legjobb munkások teljesítményeit, a szövetkezet külső szereplését (pl. sajtóban, kiállításokon, exporttéren stb.), a vezetők életrajzát (évenként másé és másé, hogy idők folyamán minden vezető életrajza megörökítődjék), az új tagok jellemrajzát, a szövetkezet belső ünnepeinek leírását, alakulási évforduló, házasságkötések stb.), külön kellene beszámolni az év folyamán kapott kitüntetésekről, egyéniekről ugyanugy, mint a közönséget ért elismerésekről (élüzem, vándorzászló, kiváló munkás stb.), röviden a jövő év feladatairól, a tagság sorában hallható tervekről, kívánságaikról is kellene feljegyzést készíteni.

A krónikás és a kollektiva (szakkör) tagjai bizonyos ideig tartó anyaggyűjtés után értékeljék ki a gyűjtött anyagot a helyi (termelőszövetkezeti, üzemi) krónika számára és határozzák meg, hogy mi kerüljön bele a krónikába. Így lesz a helyi krónikának dokumentális értéke, ami a későbbi helytörténetírás számára nagy jelentőségű.

2. A monografikus feldolgozás

Helytörténeti irodalmunkban háromféle műfaj fejlődött ki: a monográfia, a helységnévtár és a helytörténeti lexikon. A helytörténeti monográfiák célja az egyes települések történetének részletes elemzése. A helységnévtárak a települések neveire, közigazgatási beosztására, a népesség számára vonatkozó legfontosabb adatokat tartalmazzák. A helytörténeti lexikonok — mintegy átmenetet képezve az előbbi két műfaj között — lexikális rövidséggel a települések történetére és fejlődésére jellemző fontosabb adatokat foglalják össze.

A) Módszertani kérdések

A forrásanyag tervszerű gyűjtése után kerülhet sor annak rendezésére és feldolgozására. Helytörténetírásunk mindezeidig nem alakított ki a forrásanyag feldolgozása körül olyan módszeres eljárást, amelyre a kezdő kutató támaszkodhatnék. Így történt, hogy sok lelkes kutató nem jutott túl az

anyag gyűjtésénél, vagy beírta annak ötletszerű, felszínen mozgó regisztrálásával. Az alábbiakban a forrásanyag feldolgozásának néhány szempontját: a periodizáció, terminológia, témakörök, műfaji forma, fejezetcímek és szerkezet kérdését kívánjuk felvetni.

A helytörténetírás műfaji formája valamely települési egység (falu, város, megye vagy tájegység) összefoglaló feldolgozása esetén: a monográfia. Ezen belül egy bizonyos kérdés feldolgozását falu- vagy várostanulmány-nak nevezhetjük. Általában is helyesebb erre buzdítani a kutatást, — különösen a kezdő kutatókat —, mint a teljes és monografikus feldolgozásokra.

A tematikát időrendi és problémaköri, általános (országos) és helyi feladatokra bonthatjuk. A cédulák rendezése közben dönthető el véglegesen, hogy a szerkesztés, a feldolgozás problémák szerint vagy a kronológia fonálán haladjon. Vannak az ország minden községében és városában, és vannak csak bizonyos helyeken elvégezhető, megoldandó feladatok. Vannak minden korszakban visszatérő problémák (pl. a dolgozó nép mindennapi élete, a termelőviszonyok, osztályviszonyok és osztályharc), és vannak csak bizonyos korszakokban felmerülő problémák (pl. az urbérrendezés, telepítés, nagyüzemi gazdálkodás, szövetkezeti mozgalom). Külön beszélhetünk a nagyobb települési egységek (ország rész, vármegye) és a bennük helyet foglaló települések: a város, a falu, a tanya tematikai kérdéseiről. Nem volna helyes az egyes településeket elszigetelten, környezetükből kiszakítva szemlélni; mindig területi, társadalmi és gazdasági környezetükkel való összefüggésükben kell látnunk azokat.

A helytörténeti korszakbeosztásnak (periodizációnak) a magyar társadalom történeti formációinak korszakbeosztásához kell igazodnia, mégpedig oly módon, hogy a sajátos helyi fejlődési szakaszokat is figyelembe vegye (pl. a település folyamatosságának megszűnése és újjáéledése, valamely új termelési ág vagy elemi csapás átalakító hatása stb.). Az országos eseményeknek, amelyeknek a település színhelye volt, jusson kellő méltatás, de csak olyan mértékben, ahogyan a helyi köztudatban éltek és élnek, és a község életére kihatással voltak. A hely külön történetének az országos történettel azonosított korszakbeosztása szerkezetbeli nehézségekre és félreértésekre vezethet. Az ilyen erőszakolt korszakbeosztás mellett sokszor a helyi fejlődés fontos mozzanatai elmosódnak. Gyakran előfordul, hogy országos történeti események a hely életét alig érintik, viszont jelentéktelennek látszó mozzanatok (epizodikus hadmozdulat, elemi csapások, járványok, helyi intézmények létesülése és megszüntetése, vasúti forgalom stb.) döntő jelentőségük a község vagy város életében. Szükséges a korszakbeosztásnál a helyi történetnek az egész nép történetével való összefüggéseit is figyelembe venni, de semmiképpen sem helyes valamely falunak vagy akár városnak — ha lényeges mondanivaló nincs róla — különböző korszakbeli történetéről beszélni. A helyes periodizáció feltételezi — legalább fő vonásaiban — annak a történelmi folyamatnak az ismeretét, amelynek a kutatott település a legrégebb időktől kezdve napjainkig színhelye volt.

Mint hogy nincs átlagfalu és átlagváros és az általános vonások mellett minden helynek egyéni arculata is van, nem lehet a helytörténeti kutatás módszerét előre felvett kérdés- és feleletrendszer keretei közé szorítani. Megjelölhetjük azonban a korhatárokat, amelyek körül az anyag elrendezése és a fejlődés áttekintése lehetővé válik. Erre a korfordulók mutatkoznak a legalkalmasabbaknak, amelyeken az események sodrása a társadalmi formációk fejlődésének új irányt adott, vagy e formációkon belül jelentős háttérkövet jelentett. Ilyenek a magyar történelemben: a honfoglalás és államalapítás, a tatárjárás, 1514, a török hódoltság kezdete és vége, a Rákóczi-szabadságharc, 1790, az 1848/49-es forradalom és szabadságharc, 1867, a XIX. század fordulója, 1919 és hazánk 1945-ben történt felszabadulása. E fordulók körül felismerhetők a réginek elhalványuló vonásai és az új fejlődés csirái.

B) A falumonográfia

A sokrétű és különböző értékű forrásanyagának áttekinthető egységgé (falumonográfiává) való feldolgozása esetén a dialektikus fejlődés ábrázolása legyen az irányvonal. Vagyis a település folyamatát alkotó tényezőket ne nyugalmi állapotokban, hanem mindvégig mozgásukban, időről időre történő változásaikban mutassuk be. A falumonográfiában helyet kell kapnia a táj- és természeti tényezők szerepének, de nem elszigetelten és élettelen leírásaként, hanem az emberi életre, a településre, a termelőmunkára és az életmódra gyakorolt hatások kifejtésével. A múlt problémáinál azt vizsgáljuk, miként hatnak azok ma a faluban, milyen perspektívát nyújtanak a falu jövő élete felé. Minden korszakban alapvető a termelőmunka módjainak és fejlődésének, s ennek megfelelően a termelőeszközöknek és fejlődésüknek megtárgyalása, a dolgozó nép történetének feltárása.

A falumonográfia kiindulópontja lehet a táj geomorfológiája és östörténete. A földrajzi tényezők mellett rég letűnt korok, elfelejtett népek kulturája jelölje ki falunk (vagy városunk) helyét a határban.

A falu középkori történetét annak a tájegységnek vagy uradalomnak a keretében szemléljük, amelyikbe a falu tartozott. Csak ily módon tárgyalhatunk érdemlegesen olyan témaköröket, mint pl. az Árpád-kori települések történeti földrajza, az egyszerű árutermelés fejlődése és a paraszti gazdálkodás, az agrártechnika fejlődése, a feudális földjáradék változásai, parasztmozgalmak, a parasztság differenciálódása stb.

A falu korai feudalizmus kori történetének szakaszában tekinthetjük át a korabeli régészeti emlékeket. Megvizsgáljuk, hogy a település a királyi várbirtok tartozéka volt-e, vagy egyházi, világi uradalomhoz tartozott. Elpusztult-e a falu a tatárjárás alatt, és ha igen, hogyan épült újjá? Vannak-e nyomai a falusi földközösségnek, és meddig állott ez fenn? Hogyan érintették a falut a besenyő, tatár, kun és német betörések? Melyek a Dózsa-féle parasztháború helyi vonatkozásai?

Azután azt vizsgáljuk, milyen volt a falu sorsa a török hódoltság alatt? Átvészelte-e a török igát, vagy a falu népe a legközelebbi kincstári városba, véghelyre költözött? A lakosság milyen módon állott ellen a török rablóknak? Milyen következményei voltak, és milyen emlékei vannak a török megszállásnak? Melyik városba olvadt be a falu határa? Milyen volt a pusztásodás mérvé? Hogyan lépett a földművelés helyébe a külterjes állattenyésztés? Különös figyelmet érdemel a hódoltsági agrártörténet.

Az 1526-1790 közötti időszakban a falutörténet főbb szempontjai lehetnek: a "második jobbágyság" kialakulása és sajátosságai, a falu parasztságának állami, földesuri és egyházi kizsákmányolása, a földközösség megerősödése és bomlása, a majorsági gazdálkodás kiterjesztése, a robotterhek ugrásszerű megnövekedése, a parasztság kisajátításának kezdetei. Milyen hatással volt a török kiűzése a falu életére? Ki volt a falu új földesura? Milyen volt a vármegye és az egyház restaurálásának hatása? Hogyan ment végbe a falu újjátelepülése? Milyenek voltak a falu szociális és kulturális viszonyai (iskola)? Hogyan működött a falusi önkormányzat?

Az 1790-1848 közötti időszakban főbb szempontként szerepelhetnek: a mezőgazdasági árutermelés megnövekedése, a feudális termelési viszonyok és a termelőerők jellege közötti ellentét kiéleződése. Vegyük vizsgálat alá az urbérrendezést és annak következményeit, az urbéri szabályozásokat és a kisajátításnak egyéb formáit (kibecsültetés, a pusztatelkek, maradványföldek kérdése, irtásföldek elkobzása, erdő-, legelő-, rétráblások stb.). Ugyanide tartozik még a parasztság rétegződése (telkes jobbágyok, zsellérek, a majorságokban alkalmazott bérmunkások, cselédek), a betyárvilág, a parasztság életviszonyai, szociális és kulturális elesettsége, a községi önkormányzat hanyatlása és a parasztság helyi jellegű megmozdulásai.

Vizsgáljuk meg, miként vette ki részét falunk a XVII. századi függetlenségi küzdelmeinkből, a Rákóczi-szabadságharcból és az 1848-49-es forradalomból és szabadságharcból. Hogyan nyilvánult meg a falu parasztságának hazafias tevékenysége és áldozatvállalása? Milyen helyi hagyományok élnek a faluban függetlenségi küzdelmeinkről?

Az 1849-1918 közötti szakasz vizsgálatának fő kérdése a kapitalizmus porosztás fejlődése. Ezen belül térjünk ki olyan problémákra, mint pl. a robot és a tőkésrendszer egyesülése, a parasztság felbomlása, elnyomorodása, az agrárproletariátus helyzete és mozgalmái, a cselédek munkaviszonyai, a kivándorlás.

Gyűjtsük össze és dolgozzuk fel azokat az adatokat, amelyek arra vonatkoznak, hogy milyen véraldozatot és anyagi veszteséget kívánt meg falunktól az első világháború. Milyen volt a hatóságok magatartása a falu népével szemben? Különösen nagy gondot kell fordítanunk a falu történetére a Tanácsköztársaság idején. A Tanácsköztársaság történetével kapcsolatos helytörténeti kutatások elsőrendű feladatai közé tartozik, hogy gondosan feltárjuk, hol és milyen körülmények között alakultak meg a KMP szervezetei, milyen agitációs tevékenységet fejtett ki a KMP vidéken, továbbá a

kommunista agitáció és az orosz példa hatására milyen balratolódás következett be a szociáldemokrata munkásságon belül.

A Tanácsköztársaság időszakában tanulmányozni kell az egyesült párt tevékenységét, a munkástanács és a helyi pártszervezet közti kapcsolatot. Főleg a helyi pártsajtó feldolgozása révén megtudhatjuk, hogy milyen ideológiai, eszmei hatások érvényesültek a pártszervezetek, illetve a helyi hatalmi szervek munkájában. A Tanácsköztársaság kikiáltása után a hatalmat közép- és alsótokon a munkás-, katonai- és földmives szegények helyi tanácsai gyakorolták; az eddig rendelkezésre álló adatok csak kevés helyen részletezik az osztályösszetétel szempontjából az áprilisi választások során létrejött fiatal tanácsokat.

Falun a főproblémát a földkérdés jelentette. A várt földosztás elmaradt, gazdasági okokból állami, mezőgazdasági nagyüzemi termelésre helyezett súlyt a tanácskormány. A mezőgazdasággal kapcsolatban felmerül a szocializált üzemek vezetésének és ellenőrzésének a kérdése. A falusi gazdaságpolitikával kapcsolatban rendkívül fontos feladat, hogy helyi viszonylatban megvizsgáljuk, osztottak-e szét földet a nincstelenek között. A földkérdéssel függ össze a házhely-akció: minden megyében megindult a szervezőmunka egy tömegméretű házhely-akció lebonyolítására. Ezenkívül arra is figyelmet kell fordítanunk, hogy milyen volt a faluban a Tanácsköztársaság szociális és kulturális politikája. Kik vettek részt a Vörös Hadseregben, kik voltak a falu vörös mártirjai?

Az ellenforradalmi Horthy-korszak egész sorát veti fel a vizsgálandó kérdéseknek. Ilyenek: az agrárkérdés — különös tekintettel a dolgozó parasztság helyzetére —, az ellenforradalom földreformja. A dolgozó parasztság helyzete az 1920-as években; eladósodás, adóterhek, cselédsors, munkanélküliség. Nem hiányozhatik munkánkból a különböző társadalmi egyesületek, pártok, szervezetek vizsgálata sem. Szólnunk kell a fehérterrostról és klerikális szövetségeikről. A gazdasági válság éveiben (1929-33) vizsgáljuk meg az árzuhanást, a bolettát, az eladósodást, az adóterheket, a parasztság helyzetét, a munkanélküliséget, a munkabérek, a munkafeltételeket, az inségakciókat, a falusi lakosság ruházódását, lakásviszonyait, egészségügyét, kulturális elmaradottságát. Nézzük meg a dolgozó parasztság életét a háború előkészítésének idején (1934-39), nyomorát és kifosztását a második világháborúban. Érdeklődésre tarthat számot a középparasztság proletarizálódása, a mezőgazdasági munkásság sorsának alakulása, a bérrögzítés, áremelkedés, a munkakényszer, a munkásexport, majd a falu lakosságának hangulata a Szovjetunió elleni háború idején, a falu német megszállása, a Szálasi-banda hatalomra kerülése.

A felszabadulás utáni korszak falutörténetének feldolgozásában érzékeltesük, hogy 1945-től hazánk és népünk történetének legfelemelkedőbb korszaka kezdődött meg, amelynek folyamán a dolgozó tömegek történelmi harca az ország felemelkedéséért visszavonhatatlanul sikerre vezetett. Szemünk előtt mosódik el a régi falu képe, és tűnnek elő az új, a szocialista fejlődés útjára lépő falu körvonalai. Nehéz volna e folyamatról ma még

vázlatos képet is adni, megelégszünk azzal, hogy a folyamat néhány szembeötlő jelenségére rámutatunk:

A falu felszabeditása a szovjet hadsereg által. Voltak-e harcok, volt-e népi ellenállás, partizántevékenység? Az ország demokratikus átalakulásának kezdeteiről szólva megállapíthatjuk, hogy a felszabadult területeken mindenütt — központi intézkedést nem várva — elsősorban az újjáalakult kommunista párt tevékenysége során indult meg a politikai szervezőmunka. Más pártok (SZMP, Kisgazdapárt, NPP stb.) létrejötte. A községi Nemzeti Bizottságok szerepe az antifeudális földreform végrehajtásában. A földreform során mennyi földterületet osztottak fel, hány ember kapott földet, kik vettek részt a Földigénylő Bizottságban, milyen volt a földhözjuttatott ujjgazdák helyzete? Volt-e gazdasági felszerelésük, állatállományuk? Hogyan viszonyultak a földosztáshoz a közép- és gazdagparaszatok? Milyen volt a Kisgazdapárt magatartása az 1945-ös választások előtt és után? Történt-e kísérlet a földosztás eredményeinek megsemmisítésére? Miben nyilvánult az infláció hatása a falusi lakosság életére? A stabilizáció. Az 1947-es választások helyi eredményei. Milyen volt a klerikális reakció befolyása a faluban? A falusi lakosság rétegződése a földreform előtt és után? A dolgozó parasztság szervezetei. A termelősövetkezeti mozgalom kialakulása és fejlődése. Küzdelem a termelősövetkezeti mozgalom sikeréért. A falusi kizsákmányoló elemek elleni harc. Állami gazdaságok. A tanácsok rendszere. Tömegszervezetek (MNDSz, DISZ stb.). A Függetlenségi Népfront, az 1949-es választások. A három- és ötéves terv eredményei. A mezőgazdaság szocialista szektorának technikai fejlődése. A felekezeti iskolák államosítása. A közoktatás fejlődése és jelenlegi helyzete. A népművelés és a sport fejlődése. A békemozgalom kibontakozása. Hogyan hatott a falu életére az 1953 júniusi párthatározat és az MDP KV 1955 március 2-4-i határozata? Az 1956-os ellenforradalom és a konszolidáció. A termelősövetkezeti mozgalom nagyarányú kibontakozása. Az új gazdasági mechanizmus hatása a falu életére stb.

A felsorolt szempontok, illetve témakörök mindegyike külön-külön részlettanulmányként is vizsgálható. A régebbi korokban a forrásanyag határozza meg a kutatás kereteit és lehetőségeit, az újabkori részekenél, főleg az első világháborúval kezdődő szakaszban, minden témára bő forrásanyag áll rendelkezésünkre. E forrásanyag azonban csak részben van levéltári kezelésben. Éppen ezért a korszakot illetően a helytörténeti kutatás egyik fontos feladata legyen a forrásgyűjtés és a források megőrzése.

C) A városmonográfia

A város, mint minden település, emberi alkotás és generációkat átfogó idő terméke. Történeti képződmény, amelynek nemzedékeken átnyúló és századokat magába foglaló multja van. A város sohasem kész, sohasem

befejezett alkotás, hanem mindig mozgásban és fejlődésben levő élet, szünni nem tudó örök, folyamatos tevékenység. A város multja éppugy alkotó része létének, éppugy tényezője fejlődésének, mint épületei vagy intézményei.

Az első városszerii települések (Esztergom, Székesfehérvár, Veszprém stb.) a magyar államalapítás idején keletkeztek. A nagyobb méretű középkori városiasodás társadalmi-gazdasági feltételei azonban csak a XIII. század második felében jöttek létre; a királyok számos települést ruháztak fel városi privilégiumokkal. A királyi városok mellett kialakultak a magánföldesurak kiváltságolt városai is, az ún. oppidumok. Mindez összefügg a társadalmi munkamegosztás fokozódásával, s az ezzel együttjáró területi specializálódással, a kézműves, kereskedő polgárság megerősödésével. Ez a városiasodási hullám azonban a XV. században csökkent, mert a magyar városfejlődés függő viszonyba került a nyugati, elsősorban délnémet városfejlődéstől. Az Alföld egyes nagyhatáru települései viszont az élőállatnak Nyugatra való exportálása révén sajátos agrárvárosi fejlődésnek indultak.

A XVI-XVII. században — a török háborúk idején az ország politikai egységének széttagolásával — a városfejlődés lehetőségei nagyon korlátozottakká váltak. Ugyanakkor az alföldi agrárvárosok egy része a török császár birtokaként jelentős önkormányzathoz jutott (Debrecen, Kecskemét, Nagykőrös stb.). Mivel a fejedelmi hatalom az országon kívül székelt, így Magyarországon a gyarmati-rendi keretek közötti újjáépítés korában, a XVIII. században a központi hatalom városépítő szerepe hiányzott. Az új világi arisztokrácia építő tevékenysége inkább vidéki birtokain kastélyok létesítésére irányult. A barokk városépítészlet elsősorban az egyházi székelyeken, az érseki és püspöki városokban hatott. A nemesi vármegyék központjai is ekkor épültek fel a városokban. A fejlődésben megrekedt polgárság mellett tehát az egyház és a nemesség képezte a városfejlesztő erőt. A városi polgárság számára csak ott nyílt lehetőség a fejlődésre, ahol kezébe tudta venni a gabonakereskedelem irányítását.

A XIX. század közepén elinduló kapitalista korszakra jellemző a városok egyre növekvő igazgatási, kulturális és kereskedelmi szerepköre. A városok új rangsora alakult ki attól függően, hogy a modern közlekedés (vasúthálózat kiépítése) és a gyáripár hol, milyen mértékben működtek közre. A legfontosabb azonban Budapest viharos gyorsaságu fejlődése. A felszabadulás utáni városfejlődés jellemzője a városfejlesztő erőkkkel való tervszerű gazdálkodás és a városhálózat bővítése az ipari termelés fokozását szolgáló új városok létesítésével.

A várostörténeti kutatás ma világszerte a legnépszerűbb témakörök egyike. Öröndetes jelenség, hogy az utóbbi években nálunk is egyre sürűbben jelentek meg az egyes városokról szóló monográfiák. Mégis rá kell mutatnunk arra, hogy a mostanában megjelent városmonográfiák többsége tulságosan szűk szempontokat szolgál, s csak kivételesen akad közöttük olyan, amely a városjelenségekhez átfogó szemlélettel közeledik és nem

csupán művészettörténeti vagy idegenforgalmi érdekességet lát benne, hanem igyekszik megvilágítani a sokrétű városélet egyéb oldalait is.

A helytörténeti kutatás várostörténeti programja hosszú sorát jelölhetné meg azoknak a témáknak, amelyek városaink történeti feldolgozásának kiegészítését, ártértékelését és új szempontjait jelenthetik. Ilyen témák: A városi fejlődés feltételeinek kialakulása (a "városcsirák"). A "hospes"-ek szerepe a városi fejlődésben. A várak városokká alakulása. Az egyház városellenessége. Korai városaink gazdasági és társadalmi viszonyai. A városok harca a feudális reakcióval. Az Alföld városiasodása. A mezővárosok sajátos jellege. Piacviszonyok és városhálózat. A magyar városfejlődés megtorpanása. A középkori város morfológiája és belső élete. Városaink a török hódítás idején. A szabad városok sorsa. Az "örökös jobbágság" hatása a városi fejlődésre. A királyi Magyarország mezővárosai. A török hódítás hatása a városi fejlődésre. A Habsburg-gyarmatosítás és a feudális reakció kettős nyomása. A városi lakosság társadalmi rétegződése. A mezőgazdasági árutermelés és a városi fejlődés. Az új városhálózat kialakulása. Városaink a reformkorban. A modern városi fejlődés stb.

A várostörténeti kutatás érdekében sürgősen szükséges az eddig megjelent közlemények számbavétele, megvitatása és a legújabb eredményekkel való kiegészítése. Városonként kell megállapítani az elvégzendő feladatok sorrendjét a speciális kutatási területek megjelölésével. A városkultura munkája sokféle kutatást kíván meg, amit egyetlen szakember ellátni nem tud. Csak a különböző területeken működő szakemberek feladatvállalása és teljesített munkája hozhatja felszínre azt a tudományos anyagot, amely a város teljes megismeréséhez és egy sokszínű, de mégis egységes kép kialakulásához szükséges.

A városigazgatás feladata lenne a tudományok különböző területein dolgozók munkájának egységbe szervezése. Munkaközösséget kell szerveznie, s bele kell vonnia abba mindazokat, akiknek akár aktív munkájára, akár támogató tanácsadására számot tart. Történészek és technikusok, geográfusok és etnográfusok mellett szerep vár e munkaközösségben mindazokra, akik akár a szociográfia, akár a művészettörténet, az irodalomtörténet, a néprajz vagy a tudomány más területein hajlamosak valamilyen feladat vállalására. Nem hiányozhatnak a munkaközösségből azok sem, akik a gazdasági vagy egészségügyi viszonyok kutatásában, a statisztikában vagy a városépítészetben, a közművek vagy a közüzemek kérdéseiben rendelkeznek szaktudással. A városkultura egészét minden érdekli, ami a város életét érintette és érinti. A munka leghelyesebb menete az volna, ha egy már részletesebben ismeretes korból (XVII-XVIII. század) készülne előbb keresztmetszet, amikor a város kiterjedéséről, utcahálózatáról már térképek tájékoztatnak. A monográfusok azután innen hatolnának vissza a korábbi évszázadokba, másrészt haladnának előre a jelen felé.

De nem gondolhatunk olyan kollektív munkára, amely egyszerre akarja átfogni mindent, és pár év munkájával teljes monográfiát akarna nyújtani a városról. A kitűzendő cél az legyen, hogy a városkultura munkaközös-

ségében minél sokoldalubb és pezsgőbb munka induljon meg, amely a maga kutatásaival minél több részletkérdést világítson meg. Bizonyosan akadnak majd vállalkozó szakeniberek a részletkutatások eredményeinek átfogó feldolgozására is.

Az egyes városok munkaközösségének tevékenysége viszont egy országos település tudományi vagy várostudományi intézet munkájába kapcsolódhatna bele.

3. A munkásmozgalom helytörténeti feldolgozása

A magyar munkásmozgalom átfogó történetét feldolgozni a vidék története nélkül, a budapesti munkásmozgalom vidéki hatásának megmutatása nélkül nem lehetséges. Csak a helytörténet, a helyi párttörténet részletes és alapos feltárása szolgáltathat megfelelő alapot és anyagot az MDP, ill. MSZMP történetének az eddiginél sokkal szélesebb méretekben való feldolgozásához (V.ö.: A magyar forradalmi munkásmozgalom története, I-II. Bp. 1966-1967.).

A helytörténeti feldolgozás foglalkozhat egy-egy sztrájk történetével, a munkásosztály helyzetével és harcaival egy meghatározott időszakon belül (pl. a válság éveiben), egy-egy szakszervezet, egy-egy üzem történetével, egy-egy vidék munkásmozgalmának történetével.

A helyi munkásmozgalom történetének feldolgozásánál nem mellőzhető a munkásosztály kialakulásának, létrejöttének kérdése. Kisérjük nyomon, hogy a kapitalizmus fejlődése idején miként tódultak az iparba faluról és városról egyaránt, hogyan özönlöttek a paraszti tömegek az ipari proletariátus soraiba, hogyan vált egy részük gyárimunkássá. Ennek kapcsán várna megírásra az a történeti folyamat is, ami a kapitalizmus fejlődése idején a Budapest környéki falvakban megindult. Meg lehet rajzolni, hogy a paraszti tömegek egy része hogyan tódult e falvakból Nagy-Budapestre az iparba, hogy vált az agrárproletariátus egy része ipari proletárrá.

Foglalkoznunk kell a munkásság helyzetének feltárásával, munkaviszonyaival (munkabér, munkaidő stb.), szociális és kulturális helyzetével. A munkásosztály helyzetével kapcsolatban még igen sok "fehér folt" vár felkutatásra. Alig tudunk valamit a bérezésről, márpedig éppen a helytörténeti kutatások eredményei alapján lehetne valamirevaló bérstatisztikát összeállítani. Nem tudunk választ adni olyan kérdésekre sem, hogy milyen munkaidővel dolgozott a magyar ipari munkásság 1867-től kezdve, vagy hogy mekkora volt a gyermekmunkások száma a magyar gyáriparban a kapitalizmus kialakulásától kezdve.

A munkásmegmozdulások tárgyalásánál fontos azok jellegének megvizsgálása (ösztönös vagy szocialista mozgalmak-e?). Nyomon kell kísérni a szocialista, illetőleg marxista tanítások elterjedését egy városban vagy községben. Ezzel párhuzamosan természetesen azokkal a személyekkel is foglalkoznunk kell, akik a szocializmus első agitátorai, a helyi munkásmoz-

galom első szervezői voltak. A bérharcok, sztrájkok vizsgálatánál helyes a munkásság helyzetéből kiindulni, majd kimutatni a sztrájk okát, jellegét (gazdasági vagy politikai követelésekért folyt-e stb.). Meg kell határozni a sztrájk által elért eredményeket, illetőleg kudarc esetén ennek okait. A munkásság gazdasági küzdelme mellett nem hanyagolható el a politikai mozgalom sem (hatóság elleni megmozdulások, a népellenes törvényekkel szemben megnyilvánuló ellenállás, választójogi tüntetések stb.). Nem érdektelen a mozgalomban résztvevő munkásság szakmai, egyes helységeiben nemzetiségi összetételének vizsgálata sem. A kutató feladata a helyi munkásmozgalom, és az országos munkásmozgalom közötti kapcsolat kikutatása is, a Szociáldemokrata és a Kommunista Párt helyi tevékenységének feltárása.

A parasztság forradalmi harcának, a földmunkásmozgalomnak megírásánál sok esetben ki lehet mutatni, hogy a földmunkás-mozgalmak a munkásmozgalom szerves részei voltak. A munkás-paraszt szövetség haladó hagyományainak ápolása sürgetően írja elő annak megvizsgálását, milyen szervezeti és ideológiai hatása volt a munkásmozgalomnak a parasztságra, s ezt nyomon kell kísérnünk az agrárszocialista mozgalmakban, akár az 1917 előtti időszakban, akár pedig 1919 után a Kommunista Párt tevékenysége idején. Fontos a XIX. század végi és a XX. század eleji parasztmozgalmak feldolgozása (Szántó-Kovácsról a Várkonyi-féle mozgalmakon keresztül az ellenforradalmi korszak alatti parasztmozgalmakig). Ezen belül a Bethlen-Peyer paktum hatása is érdeklődésre tarthat számot. Mindezek alapján rendkívül fontosnak tartjuk a helyi történelem és ezen belül a helyi párttörténet megírását. Meg kell mutatnunk, hogyan alakult egyes vidékeken a munkásság és a parasztság szövetsége, milyen történelmi fázisokon ment át, amíg eljutott a mai helyzetéhez, amikor a munkásság és a dolgozó parasztság együtt építi hazánkban is a szocialista társadalmat.

A két főszempont ezen a téren: egyrészt kutatni és feltárni a munkás-paraszt szövetség objektív alapját, a közös történelmi érdekeket és a közös történelmi célkitűzéseket; az elnyomás időszakában a kizsákmányoló osztályok ellen és a felszabadulásért folytatott közös harcot, a szocializmus építésének időszakában pedig azt, hogy a legutóbbi két évtized folyamán miként valósult meg a munkásosztály vezetésével társadalmunk két alapvető, nemzetfenntartó dolgozó osztályának, a munkásosztálynak és a parasztságnak tartós, szilárd szövetsége. Meg kell mutatni a Kommunista Párt vezető, szervező, irányító szerepét a munkás-paraszt szövetség létrehozása és megerősítése során, tehát azt a szubjektív tényezőt, amely döntő szerepet játszott és játszik a munkás-paraszt szövetség kialakításában és megszilárdításában.

A népi demokrácia fejlődésének első szakaszában különös tekintettel kell lennünk a népi szervekre (Földigénylő Bizottság, Nemzeti Bizottság stb.), továbbá a tömegmegmozdulásokra, amikor pl. elkergetik a népellenes jegyzőt, a visszatért földbirtokost, megvédik a kiosztott földet stb. De a munkásmozgalmat nemcsak ideológiai, politikai, történelmi, szerve-

zeti, sztrájk-történeti vonalon kell megragadnunk. Helytörténészeinknek meg kell figyelniük a munkás életében megnyilvánuló minden fontosabb körülményt, hogy a szervezkedési tevékenységében és a szocialista eszme célkitűzéseinek megvalósításáért vívott harcaiban ható tényezők bemutatásával magát a munkáséletet tudja bemutatni, hogy a fejlődését a maga sokoldalú összefüggéseiben állítsa elének.

Az immár évszázados történetüvé terebélyesedett gyáriparban nemzeti történetünk meghatározó tényezőjét láthatjuk. Az üzemek kialakulása, fejlődése gyökeres fordulatot teremtett az ország gazdasági szerkezetében. Az üzemek élén erősödött meg a burzsoázia, de az üzemek története egyben a munkásosztály harcainak a története is. Nem véletlen, hogy az üzemtörténet iránti érdeklődés világszerte igen nagyfokú. Az üzemtörténet ma már világszerte élő, fontos ága a történettudománynak. Annál elszomorítóbb, hogy az üzemtörténeti kutatás szervezése és eddigi mennyiségi teljesítményei tekintetében határozottan lemaradtunk. De már tuljutottunk az uttörés nehézségén. Péccsett az Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének történészei kialakították a marxista üzemtörténeti iskolát. Az Országos Levéltár gazdasági levéltári IV. osztályán már több, jó gazdaságtörténeti értékeket felmutató munka született. A Magyar Pamutipar történeti utjának feldolgozásával pedig megszületett a méltán példának tekinthető üzemtörténet is.

Az üzemtörténet olyan komplex műfajt jelent, melyben egységben szerepel a technika- és gazdaságtörténet, a munkásmozgalomtörténet, és a társadalomtörténeti elemzés. S éppen ennek az összetett műfajnak a különleges bonyolultsága teszi indokolttá, hogy ne csak egyesek, hanem valóságos alkotói kollektívák — történészek és szociológusok, műszakiak, közgazdászok és munkások — vegyenek részt a gyárak történetének feltárásában. A Magyar Történelmi Társulat azért hívta életre üzemtörténeti szekcióját, hogy ezt a kezdeményezést felkarolja, segítse és összefogja az üzemtörténettel foglalkozókat.

Hogyan kell látnunk egy-egy üzem, gazdasági szervezet, komplex nagyüzem történetét, — a munkásság szűkebb körének monografikus történetét? Induljunk ki a legfontosabb termelőerőből, magából a munkásból. A történelmi fejlődés gerincét magának a dolgozó népnek a tevékenysége adja. A történelem lényegében a dolgozók története. Ábrázolja őket, miközben javakat termelnek, a technika különböző fokán álló termelési eszközökkel abban a viszonylatban, amelyben saját személyük, tulajdonjogaik a termelés eszközeihez viszonyulnak. De látnunk kell, hogy a munkás életkörülményeit számos tényező határozza meg, törekvéseinek számos rugója van. A munkás igen hosszú utat tesz meg addig, amíg a kizsákmányoló tőkével szembenáll; vállalja a retorziókat, az egzisztenciájára káros visszautéásokat.

Következésképpen meg kell vizsgálnunk a munkahely körülményeit, a munkahely technikai apparátusát olyan tekintetben, hogy korszerűen lehet-e vele termelni a szakmában uralkodó technikai színvonal arányaihoz mérten.

Ez azért fontos, mert a szakma bérezési színvonalát legtöbbször a nagyobb, tőkeerősebb üzemek diktálják, amelyekben a technikai felszerelés rendszerint már fejlettebb. A technikai felszereltség terén lemaradó tőkés piaci versenyképességének megőrzése érdekében leginkább a munkás kárára szokta kiküszöbölni azt a hátrányt, amely az önköltség relatív emelkedéséből s így a profit csökkenéséből származik.

A bérezés terén tehát különbségek mutatkoznak, amelyek belföldi vonatkozásban migrációt indíthatnak el, a külfölddel kapcsolatban megindíthatják a kivándorlást, de mindenekelőtt az elégedetlenség góciává lesznek. Élénkül a munkásmozgalom, s egyre több sztrájjal számolhatunk, természetesen nem minden esetben, mert a sztrájkok intenzitására hatással van az üzem munkásállományának nagysága, kolonizációjának mértéke, s a kapitalizmus korábbi évtizedeiben még a munkásállomány törzsének eredete, továbbá a közvetlen bánásmód, az agitáció, a proletáröntudatosodás mértéke stb. is.

A munkás életének szoros tartozéka a munkahely állapota egészségügyi, életbiztonsági szempontból. Figyelemmel kell kísérnünk tehát az általános megbetegedéseknek azokat a típusait, amelyek a szakmában az országos átlagnál magasabb százalékban jelentkeznek, továbbá a szakma különleges ipari megbetegedéseit és az utóbbiakkal, valamint a technikai berendezésekkel kapcsolatban a balesetek abszolút és relatív számait, a betegségekre, balesetre és öregségre szóló biztosításokat. Az egészség, életbiztonság és öregség perspektívája éppen annyira nem közömbös a munkás, általában a dolgozó előtt, mint maga a munkabér. A munkabíró ember sivar jelene mögött felbukkanó még sivárabb öregség képe nem egyszer sztrájkoknak szerepelt erőteljes motivumaként.

Meg kell vizsgálnunk a munkás életét otthon; családi viszonyait, táplálkozási, lakás- és művelődési viszonyait, a munkásgyerekek iskoláztatási lehetőségeit.

A sztrájkokat, akár közvetlen, ökonómiai alapjuk van, akár politikai sztrájkok, meg kell vizsgálnunk a tőkés, illetőleg az államhatalom tevékenysége keretében is. A tőkést és az államhatalmat éppen munkásellenes tevékenységük miatt kell szemügyre vennünk. Ismeretes, hogy a tőkés a munkás minden bajával és követelésével szemben a maga bajaira, a tőkehiányra, piachiányra, a piac nehézségeire, a verseny súlyos következményeire, az önköltség emelkedésére, a deficitre, a munkások szakmai hiányaira, teljesítményük elégtelenségére stb. szokott hivatkozni. Ezeket az állításokat le kell lepleznünk. Rá kell mutatnunk ugyanezekkel kapcsolatban, hogy az államhatalom miképpen sietett a tőkésék segítségére, hogyan istápolta őket "erkölcsileg" és anyagilag, miképpen segédkezett a munkás elnyomásánál un. "szociálpolitikával" és erőszakszervezeteivel. Vizsgálatunknak ebben a körében fedezzük fel a jobboldali szociáldemokraták tevékenységét, áradikális szólamaik mellett proletárellenes törekvéseiket, s itt találjuk meg a munkásarisztokrácia tagjait, akik az objektív akadá-

lyok "szakszerű" alátámasztásával próbálták a munkások erő kifejtését elgáncsolni, folyamatban levő harcaikat megállítani.

Meg kell néznünk az ország bel- és külpolitikai helyzetét, a nemzetközi politika állását. Ugyancsak meg kell vizsgálnunk a különböző pártok, szervezetek tevékenységét. Ezen a téren tudvalévően már szélesre taposott módszertani ut áll előttünk, s általánosan elismert fejlődéstörténeti vezérfonallal rendelkezünk, amely a helytörténeti kutatáshoz bőséges támasztékot ad.

Egy-egy üzem története, akár részekre bontjuk, akár egymással összefüggő tézisekben, szintetikus módon kezeljük, mindenképpen teljes, dialektikus feltárást kíván. Az üzemek életét tanulmányozóknak nemcsak a múlt aktaival kell bajlódniuk, hanem foglalkozniuk kell magával az élő anyaggal, az élő, cselekvő személyekkel is. Mindehhez az szükséges, hogy a kutatók rendelkezzenek azzal a szakmai tudással, amelynek birtokában otthonosan fordulhatnak az üzemek külső és belső élete felé, s magukhoz az üzemeket vezető szakemberekhez, az üzemekben dolgozó, a szakmai képzettség különböző színvonalán-álló dolgozókhöz, technikusokhoz. Így lesz a történetíró nemcsak a múlt rekonstruálásának mestere, hanem a holnap történetének, termelésének, alakulásának tervezője is. Kritikusa a régmúltaknak, bírálója a közelmúltaknak, figyelője a jelennek és jószándéku tanácsadója a jövő, a holnap terveinek.

Az üzemtörténeti munkáknak abból a szempontból is nagy jelentősége van, hogy — tapasztalat szerint — az üzemtörténetek a legalkalmasabb eszközök az üzem, gyár, telep munkásságának megmozgatására, a munkásmozgalom története iránt való érdeklődésük felkeltésére. Az üzemek múltjának feltárása, az egymást váltó munkásgenerációk életének, a gyár fejlődésének, termelési és műszaki színvonalának bemutatása közvetlen szerepet tölt be az üzemi kollektiva kovácsolásában, az üzemi büszkeség és öntudat kialakításában és fejlesztésében. A visszapillantás a munkában, az alkotásban gazdag évtizedekre erőt, önbizalmat ad, mert az emberi erőfelesztés értelme, eredménye testesül meg a több évtizedes változásokban.

VII. A HELYTÖRTÉNETI ADATOK FELHASZNÁLÁSA A TÖRTÉNELEMTANÍTÁSBAN

Oktató-nevelő munkánk nem öncélu. Egy meghatározott cél elérése vezet, irányít bennünket. Ez vonatkozik oktató-nevelő munkánk minden területére. Most, hogy a helytörténeti kutatás eredményeinek felhasználásáról beszélünk, e kérdéssel kapcsolatban is csak a cél szemszögéből nézve lehet helyes az álláspontunk. Ha a helytörténet a történelemoktatás elé tűzött célkitűzésünk elérésében segít, — hasznos, különben szükségtelen.

Mi a történelemtanításunk célja? Mi nemcsak azért tanítjuk a történelmet, mert tanítványaink általános műveltségéhez hozzátartozik az is, hogy ismerjék meg a magyar nép történetét, továbbá az egyetemes történelem legjelentősebb tényeit, és fejlődési szakaszait, hanem azért:

a) hogy a marxista történettudományra támaszkodó történelemoktatásunk alapján megismert történelmi események, tények ok- és okozati viszonya, a jelenségek kölcsönhatása és összefüggése — tehát a történelmi fejlődés törvényszerűségeinek materialista megvilágítása helyesen alapozza meg tanulóink korszerű történelemszemléletét és tudományos világnézetét;

b) hogy a történelem pozitív alakjainak cselekedetei és a fejlődést akadályozó reakciós erők törekvéseinek ismerete fokozottan segítse jellemük, erkölcsi magatartásuk, tetteikben megnyilvánuló szocialista hazaszeretetük kialakítását.

Összegezve: azért tanítjuk a történelmet, hogy a felnövő ifjúságunk a hazai és a nemzetközi haladás meggyőződéses, lelkes harcosává váljék.

A fenti célkitűzések megvalósításának elengedhetetlen előfeltétele a tanár alapos szakmai, ideológiai és pedagógiai felkészültsége, és — ami ennek függvénye — az, hogy tanítványai szeressék a történelemórákat. Itt nem kívánjuk felvetni az eredményes történelemóra vezetésének egész problematikáját, a következőkben csupán azt akarjuk leírni, hogy a fenti ismertettelt célok elérésében milyen szerepet tölthet be a helytörténet, a helyi haladó hagyományoknak a történelem oktatásában való felhasználása.

A tanulók ismereteinek konkrétaknak kell lenniük. Konkrét ismeretekhez az eleven szemlélet útján jut el a tanuló. A konkrét megismertetésében a történelemtanár lényegesen nehezebb helyzetben van a reál-tárgyakat tanító társainál. Ők a megtanítandó egység szemléleti anyagát eredetiben, vagy modell, preparátum formájában, vagy kísérlet bemutatásával

tárják tanítványaik elé. A történelemtanításban csak igen korlátozottan támaszkodhatunk a mult tárgyi emlékeire, a mult eseményeinek eredetiben történi bemutatása pedig teljességgel lehetetlen. Ezt a nehézséget az eredeti szemléletet pótló eljárással: elképzeltetéssel kell leküzdeni.

Hogyan tudjuk a multat a legtökéletesebben elképzeltetni? Ugy, ha onnan vesszük a szemléleti anyagot, ahol az a legközelebb áll a tanulókhöz; a saját környezetükből. Az ember érdeklődési körébe elsősorban saját környezetének jelenségei esnek. Beigazolt tény, hogy a tanulók sokkal életszerűbben, sokkal konkrétan tudják elképzelné azt az országos jelentőségű eseményt, mely közvetlenül is összefüggésben van környezetükkel. Ha például azt a hősies, emberfeletti küzdelmet ismertetjük, melyet a magyarság, a végvári vitézek vívtak a török hódítók ellen, helyes, ha a történelmünknek ezt a szomorú, de felemelő epizódokban oly gazdag fejezetét az egi tanárok Eger vár hősé védelmének ismertetésével érzékeltetik. Magyarázatuk a tanulók előtt is jól ismert helyekhez kapcsolódik. Pontosan tudják, hol van a Királyszeke, ahol a török ágyú felsorakoztak. A tanítási órán életre kelnek a vár falai: a Földbástya, a Tömlöcbástya, a Sándor-bástya; tudják, hol állt az Ókapu, a Bolyky-, a Bebek-bástya, ahol Dobó, Mekcsey vezetésével, Bornemissza Gergely agyafurt ötletességével az egi hős várvédők, az egyéni vitézség és a szervezett ellenállás oly ragyogó példáit végrehajtották. Tudják, hol állt a székesegyház, melynek sekrestyéjében a majdnem végzetessé váló löporrobbanás történt, melyet a török haderő igyekezett a maga számára hasznosítani. Sikert azonban mégsem ért el, mert a várvédő férfiak és asszonyok erejét megsokszorozta az igazságos ügyért vívott harc tudata; sorra meghiusították az ellenség próbálkozásait, s végül is visszaverték a tulerejü ellenséget.

Vitathatatlan, ha a magyarázat a tanulók előtt is jól ismert helyhez fűződik, és ezek felemlítését a tanár népünk hősé multjáról tartott beszédével kíséri, a tanulóknak felébred a mult iránti érdeklődés. A tanár érdekelte előadása közben ezek a falak életre kelnek, és a multról kezdenek mesélni. Ez a megelevenített képzelet lesz az a szemléleti alap, melyre a tanulók szilárd ismeretei felépülnek.

A tények ismertetése, azok elemzése után jutunk el az általánosításhoz, a helyes, tiszta fogalmak kialakításához, mely nélkül szilárd történelmi ismeretek el sem képzelhetők. A tényekkel, jelenségekkel való megismertetéskor nemcsak a szemléletnek van nagy jelentősége, hanem a tapasztalatnak is. A reál-tárgyak tanításakor, ha a tanár a tanítás anyagát képező tárgyat, jelenséget szemléltetni nem tudja, utalhat a tanulók tapasztalataira. A történelemtanár ezzel a lehetőséggel sem élhet. Általában nem támaszkodhat tanítványainak tapasztalataira. A történelemre jellemző, hogy a mult ismerete lényegesen hozzásegít a jelen jobb megértéséhez, ellenben a közvetlen társadalmi-politikai tapasztalatainkat csak nagyon ritkán tudjuk alkalmazni a multra.

A közvetlen tapasztalatok hiányát is élményszerű oktatással kell helyettesítenünk. A tanulók képzelőerőit kell működésbe hoznunk, érzelem-

keltő tényismertetéssel. Ehhez is a helytörténet ad felbecsülhetetlen lehetőséget.

Megállapítható: a helyi példából kiinduló történet megkönnyíti a tanulók ismeretszerző munkáját. A helytörténeti anyag felhasználása helyes, tiszta fogalmak kialakítására vezet.

A helytörténeti anyag felhasználásának nemcsak az ismeretszerzés folyamatában van felbecsülhetetlen jelentősége, fontos szerepe van a tanulók szocialista világnézeti, hazafiui, erkölcsi arculatának kifermálásában is. A világnézet, erkölcsi-politikai (általában nevelési) célkitűzéseinek megvalósításánál lényeges szerepet kap az érzelmi irányultság, a szuggesztivitás. Az eredményes oktatás nem lebecsülendő kelléke a tanár előadásának meggyőző ereje. A megtanítandó anyagot úgy kell a tanulók elé tárni, hogy bennük meggyőződéssé váljon; ez így volt, a szóban forgó esemény ilyen következményekkel járt, ez másként nem is történhetett.

Hogyan, mivel teszi a tanár tanítását hihetővé? Az események, tények logikus csoportosításával, dialektikus okfejtésével, a törvényszerűségek kristálytiszta megfogalmazásával. Nem közömbös tényező a nevelő személye, egyénisége sem. Ugyanazok a logikai bizonyítékok egészen más hatást válthatnak ki, ha azt olyan pedagógus szájából hallják, akinek elvhűségében feltétlenül megbiznak, vagy olyan pedagógustól, aki okot adott arra, hogy feltételezzék, "csak hivatali kötelességből" mondta, de ő maga biztosan egészen másként vélekedik a tanítási órán kívül, vagy másként cselekszik a magánéletében.

Mindezen előfeltételek mellett nem megvetendő az a segítség sem, melyet ebben a vonatkozásban a helytörténet ad a történelemtanításnak. A helytörténeti emlékeknek nagy a bizonyító erejük, könnyen ellenőrizhetők, ott élnek a nép között, csak fel kell hívni rájuk a figyelmet. Ha például a földesur-jobbágyviszonyt ismertetjük, helyes, ha felhívjuk tanítványaink figyelmét helységünk építészeti emlékeire is. Az egyházi és világi építészeti emlékek, paloták, földesuri kastélyok jól felhasználhatók az egész jobbágyrendszer jellemzésére. Már maga az a tény, hogy ezeket a pompás épületeket a parasztság robotmunkája hozta létre, igazolja, hogy ezek megalkotása a parasztság kiméretlen kizsákmányolásával volt csak lehetséges. Már ez a tény is erős ellenszenvet kelt az uralkodó osztály iránt. Hát még akkor, ha a fényes paloták tövében meghuzódó szegényes viskók lakóinak embertelen életkörülményeire is felhívjuk tanítványaink figyelmét!

Tanításunk általános hibája, hogy kevés a konkrétum és tulságosan is sok az absztrakció. Az általánosításhoz vezető tények is sok esetben absztrakciók, elvont fogalmak. Sokszor még a kellő számu elvont fogalom is elmarad és egyszerűen csak az általánosítást közöljük a tanulókkal. A helytörténeti anyag felhasználása a tanításban lehetőséget nyújt annak a tudatosítására, hogy a történelem nem valami tőlünk távolálló, tőlünk elvonatkoztatott esemény, hanem mi mindnyájan részesei vagyunk a történelemnek. A mi falunk, városunk, megyénk története alkotórésze az egész magyar nép történetének. Az órán tárgyalt történelmi esemény szoros kap-

csolatban van a régebben élő rokonaink életével. Egykor elődeink, ma mi vagyunk a történelem alkotói, alakítói. Ez számunkra büszkeség, de egyben felelősség is. A mi munkánk jó vagy rossz volta elősegíti, vagy akadályozza az egész magyarság jövő sorsának alakítását. A mi helytállásunkon mulik, hogy hazánk virágzó, boldog otthona legyen mindnyájunknak.

Mikor arról beszélünk, hogy községünk, városunk, megyénk dolgozó népe mennyit szenvedett a multban, mikor kizsákmányolóik és azok támogatóik ellen vívott évszázados harcait ismertetjük, mikor elmondjuk helységünk szabadságharcos hagyományait, érzik tanulóink, hogy most az ő régebben élő rokonaiokról beszélünk. Hogy most mi szabad hazában élhetünk, azt az ő küzdelmeiknek, harcaiknak is köszönhetjük. Ha akkor ők, a régebben élő rokonaink ilyen áldozatra voltak képesek, mikor nem is mondhatták mindnyájan "édes hazának" Magyarországot, mennyivel inkább kötelező a becsületes helytállás nekünk, késői leszármazóinknak. Hiszen most országunk minden röge a mi édes hazánk egy része, ahol minden a mi szebb, jobb, boldogabb életünk érdekében történik. Különösen a legujabb kor történetének tanításakor — a Tanácsköztársaság, a Horthy-ellenforradalom, a második világháború, a német megszállás, a nyilas rémuralom, országunk felszabeditása, a földreform stb. — ismertetésekor, szocialista építésünkben elért eredményeink tudatosításánál használhatjuk fel nagy eredménnyel helységünk helytörténeti vonatkozásait.

A történelemtanítás feladata a szocialista személyiség kiformálása is. Meggyőződésünk, hogy a történelmi példák befolyásolják tanítványaink jellemvonásainak alakulását, hogy fejlesztik a közéletre vonatkozó etikai ítélőképességüket. S ebben a vonatkozásban is éppen a helytörténet az, mely azzal, hogy a legközelebb áll a tanulók érdeklődési köréhez, bennük közvetlen érzeteket, bizonyos emóciókat kelt, s ez által nagymértékben hozzájárul különféle érzelmek, jellemvonások, erkölcsi tulajdonságok kialakításához.

Az elmondottak alapján megállapíthatjuk, hogy a helytörténeti anyag felhasználása történelemtanításunkban hasznos. Hasznos, mert az elének tűzött cél elérését jelentősen megkönnyíti. Hasznos a helytörténet felhasználása, mert:

- a) érdeklődést kelt, szemléletesen eleveníti meg a multat, s ezáltal tartalmaz belső szemlélethez vezet;
- b) segíti a tanulók ismeretszerző munkáját: biztosítja az általánosítás feltételeit, megkönnyíti az egyes történeti fogalmak kialakítását;
- c) nagy bizonyító erejénél fogva jelentős szerepe van a történelmi lények indokolásánál;
- d) erős kapcsolatot létesít a mult és jelen között, s ezáltal fontos eszköze a szocialista hazaszeretet kialakításának;
- e) sikeresen szolgálhatjuk vele tanulóink erkölcsi jellemvonásainak kialakítását;

Feltehető a kérdés: ha a helytörténeti adatok felhasználásának ilyen fontos szerepe van, nem kellene-e az egész történelemtanításunkat mint alapra a helytörténetre építenünk? Nem, semmiesetre sem! A helyi anyag felhasználása helyes, a helyi anyaggal jól megvilágíthatjuk, kidomboríthatjuk a főeseményt. De nekünk az egész magyar nép multjává kell tanítványainkat megismertetni. Az a feladat, amely szocialista társadalmunk felépítésében a történelemoktatásra hárul, csupán helyi anyaggal nem oldható meg. A helyi anyag csak mint a nagy keret egyik képe szerepelhet, mint egy példaként a magyar nép történetének konkretizálására.

Miután szóltunk a helytörténeti anyag felhasználásának jelentőségéről, szólni kívánunk annak felhasználási módjáról is.

Hogyan osztályozhatjuk a rendelkezésünkre álló helytörténeti anyagot? Az első csoportba olyan események, tények, állapotok stb. tartoznak, amelyek országos jelentőségűek (pl. Eger vár 1552-es védelme). A második csoportba pedig azok, amelyek bizonyos vonatkozásban az egész országban megtörténtek, mintegy az országos események helyi megnyilvánulásai (pl. a Tanácsköztársaság, az ország felszabadítása, a földreform stb. helyi tükröződései).

A helytörténeti anyag ilyen csoportosítása egyúttal a felhasználás módját is meghatározza.

Az első csoportba tartozó országos jelentőségű helyi események tanítási óráink központi anyagát adják. Természetesen, a helytörténeti anyagunkat itt sem önállóan, az országos történettől elszigetelve, hanem a nagy egészbe — az országos történetbe — beágyazva tanítsuk. Pl. a "Várháborúk" című anyagrészt tanításakor az egriek Eger vár 1552-es hősi védelmét helyezik óráik középpontjába. Más vidék tanulóinál más helytörténeti anyag kerülhet a központba. Ott más részletek adják majd azt a foglalatot, amely méginkább kidomborítja a lényegét. Így a nógrádiak Drégely hőseire emlékeznek, a szigetváriak Zrinyiek hőstetteit ismertetik teljes részletességgel.

A második csoportba soroltak közül azokat, amelyek sok azonos esemény (állapot) szemléletes képét adják, és országos jelentőségű ismeretekhez vezetnek, tanítási óráink bevezetéseként, kiinduló pontjaiként alkalmazhatjuk. Pl. az ősember életéről szóló tanításunkat a rendelkezésünkre álló tárgyi leletek bemutatásával, vagy a muzeumban előzőleg megszemlélt anyag felidézésével kezdjük, majd arról beszélünk, hogyan használta a/ős ember ezeket a szerszámokat, milyen volt lakóhelye, öltözéke, hogyan vadászott, halászott stb.

Más esetekben azokat az eseményeket (állapotokat), amelyek összefonódnak a nemzeti történelemmel, a megtanítandó anyag tárgyalása közben, az országos eseményekkel egybekapcsolva tárgyaljuk.

A tanár magyarázata illusztrálásának eszközéül eredményesen alkalmazhatja a helytörténeti anyagból vett szemléltető eszközöket (régészeti ásatások anyagát, éremtam gyűjteményt, néprajzi anyagot, térképeket és helyszinrajzokat, fényképeket, sémákat, grafikonokat, diagrammákat stb.).

A helytörténeti szemléltető eszközöket más, sajátosabb szempontok szerint kell használni, mint pl. az iskolában alkalmazott nyomtatott eszközöket. A nyomtatott szemléltető eszközök pedagógiai szempontból átgondoltak, anyagukat kellő indokok szerint választották ki. A helytörténeti jellegű szemléltető eszközöket viszont a tanárnak kell pedagógiai szempontból feldolgoznia, a tanítási órához rendelkezésre álló anyagból kiválasztania a szükséges és tudományos szempontból teljesen hitelt érdemlő adatokat.

Az általános történelmi iratokhoz hasonlóan a helytörténeti jellegű iratokat is alkalmazhatjuk a történelemórákon. A helyi jelentőségű iratok helyes felhasználása nyomán módunk nyílik arra, hogy legjobban képzett tanítványainkat kisebb önálló munkára serkentsük. A tanárnak, miközben a helyi jellegű iratokat az oktatás céljainak megfelelően feldolgozza, alaposan vizsgálat alá kell vennie a történettudomány egyes kérdéseit, kritikailag le kell mérnie az egyes iratok értékét, alaposan át kell gondolnia az iskolai történelemanyag alapvető kérdéseit, tanulmányoznia kell az ajánlott irodalmat, amivel tudományos és pedagógiai látóköre jelentősen bővül. Az iskolai foglalkozásokhoz tudományos szempontból tökéletes okmányokat kell kiválasztani, amelyek tisztázzák a tanítási óra témájának lényeges vonatkozásait, a tanulók számára érthetők, és aránylag kis terjedelműek. Az iratokat mindenekelőtt a tananyag legfontosabb témáinak tárgyalásánál használjuk fel, amelyeket a tanulóknak különös alaposággal kell elsajátítaniuk.

Az iskolai gyakorlat a helyi jellegű történelmi iratok használatának alábbi legfontosabb módszereit ismeri:

- a) A tanár felolvassa az iratot, amelyet a tanulók az ő irányítása mellett elemeznek, és megfelelő következtetéseket vonnak le belőle.
- b) Az irat (a tanulók számának megfelelően) sokszorosításra kerül, a tanulók az óra alatt önállóan feldolgozzák.
- c) A leíró jellegű helyi iratot rendszerint nem használjuk fel az egész osztályra kiterjedő foglalkozáson, inkább csak mint értékes anyagot adjuk egy-egy tanuló óra alatti vagy szakköri beszámolójához.
- d) Az irat nagyritkán a tanulók önálló házi feladatának tárgyául is szolgálhat.

A történelemtanárok a magyarázat szemléltetésére felhasználhatják a helytörténeti eseményekre vagy jelenségekre vonatkozó szépirodalmi részleteket is. A tanárnak főképpen arra kell törekednie, hogy olyan részleteket válasszon ki, amelyek kis terjedelműek, művészi szempontból kifogástalanok, visszatükrözik a tanult jelenségek tipikus, lényeges vonatkozásait, és pontosan megfelelnek az óra témájának.

A felsőosztályos történelemtanításnak egyik módszeres eljárása, amikor a tanulók az órákon rövid beszámolókat tartanak. A helytörténeti anyagon felépülő rövid beszámolók nagyon hasznos eszközt nyújthatnak a

tananyag konkretizálásához és a korábban tanultak bevéséséhez. A helytörténeti témáról írott beszámoló vagy házi feladatok — amennyiben előkészítésüket a tanár gonddal irányítja — gyakran a tanulók komoly munkája gyümölcsének tekinthetők. Ezeken keresztül fejleszthetjük a tanulók önálló alkotóképességét, és kielégíthetjük a felső osztályokban egyre növekvő intellektuális érdeklődésüket. Szakíthatunk időt arra is, hogy az osztály a tanév folyamán két-három alkalommal rövid beszámolókat hallgasson meg helytörténeti témákról. Az ilyen beszámolók témájának kiválasztásánál ügyeljünk arra, hogy ezek a tananyag legfontosabb mozzanataihoz nyújtsanak illusztrációkat. A beszámoló elkészítésével kizárólag jó előmenetelű tanulókat bizzunk meg (leginkább a honismereti-történelmi szakkör tagjait), csak is önkéntes alapon. Az irodalmat és a feldolgozandó iratokat a tanár jelölje ki. A tanár nyújtson a tanulónak tanácsokat a dolgozat vázlatának megszerkesztéséhez, és ellenőrizze a szöveg tartalmát. A beszámoló megtartására azután kerüljön sor, amikor az osztály már átvette a tananyag erre vonatkozó részét. Az osztály előtt tartott beszámoló az előadó tanuló számára egész életre szóló, emlékezetes esemény marad. Ha a tanár az osztályt jól kézben tudja tartani, a 20-30 perces beszámoló a tanulókat aktív, szakszerű vitára serkentheti. A tanár a beszélgetést kiegészítő kérdések felvetésével megfelelő mederbe terelheti, és bevonhatja a vitába a passzívabb tanulókat is.

Az órák folyamán olykor helytörténeti kérdéseket jelölhetünk meg, amelyek az egész osztályt vagy legalább egy-egy tanulócsoporthoz érdekelnek. A kérdések részletbe menő elemzésére azonban tanítási órán nem nyílik lehetőség. Ilyenkor a tanár a kérdést a történelmi (honismereti) szakkörben elemzetteti, s a szakköri ülésre az állandó tagokon kívül meghívják az osztály többi tanulóját is. A szakkörben előkészített előadások annyira érdekesek lehetnek az egész osztály szempontjából is, hogy az előadást a tanítási órán vagy órán kívüli időben az egész osztály előtt tartathatják meg. Ily módon szerves összefüggést létesíthetünk a tanítási órai és az órán kívüli munka között.

A tanárok pedagógiai alkotóereje sokféleképp kombinálhatja a módszeres eljárásokat; ezek hatása elsősorban személyes hajlamaiktól és tapasztalataiktól függ. Hogy a helytörténet tanításában rejtlő nagy pedagógiai lehetőségeket zavaró mozzanatok nélkül és maximális hatásfokkal tudjuk érvényesíteni, annak egyik fontos előfeltétele: a kellő arányokat megtaláljuk és a helyi ismereteket a tanítási anyag egészében a megfelelő helyre iktassuk. Ez a jelenlegi oktatási anyag nagy követelményei mellett nem könnyű feladat. A tanítási órák keretében még leginkább a technika- és kulturtörténeti fejezeteknél, továbbá az összefoglaló órákon van rá mód. Emellett a helyi illusztrációk esetenkénti bekapcsolására a tanári magyarázat keretében több más anyagrésznél is lehetőség nyílik.

Szükségesnek tartjuk még megjegyezni azt, hogy ne csak ötletszerűen éljünk a helytörténeti anyag felhasználásának lehetőségével, hanem ha arra módunk van — anyagunktól függően — minden alkalommal. Erre már

előre fel kell készülünk, mégpedig úgy, hogy tanmenetünkben is rögzítjük a helységünkre vonatkozó történelmi anyagot. Tanmenetünkbe természetesen nem írhatjuk be teljes részletességgel helytörténeti anyagunkat, ezért ott — miként azt a felkészülést elősegítő irodalom stb. esetében is tesszük — csak utalunk rá, megjelölve, hogy a tanítási egységhez kapcsolható helytörténeti anyagot hol találjuk meg. Az is természetes, hogy annak a tanulók előtt is ismert, vagy általuk is ellenőrizhető anyagnak, amelyet tanítási óráinkon felhasználunk, részletesnek és nagyon pontosnak kell lennie. Ebből viszont az is következik, hogy nem elég csupán az emlékezetünkre támaszkodnunk, hanem a már összegyűjtött helytörténeti anyagot le is kell jegyeznünk. A feljegyzéseket azután a későbbiek folyamán állandóan bővíthetjük, kiegészíthetjük.

Az elmúlt évek folyamán több levéltári helytörténeti olvasókönyv (a zalaegerszegi, székesfehérvári, soproni, győri, miskolci, szentesi, kaposvári stb. levéltár olvasókönyve) jelent meg. Ezeknek az olvasókönyveknek az a célja, hogy népünk széles rétegei — elsősorban a tanulóifjúság, a pedagógusok, az érdeklődő felnőttek — tájékozódást nyerjenek történelmünk értékes dokumentumairól. A Levéltárak Országos Központja által kiadott utmutatás (Szempontok a történeti olvasókönyvek készítéséhez) a következő célt tűzte a történeti olvasókönyvek elé: "Az olvasókönyv elsősorban a középiskola I-IV. osztályába járó tanulóifjúság számára, az általános és középiskolaitörténelemtanárok munkájának megkönnyítésére készül, de bizonyára szívesen forgatja majd a történelem iránt érdeklődő nagyközönség is, akár tanulságos olvasmányként, akár szervezett oktatási formák keretében". E célkitűzésnek megfelelően pl. Kanyar József legutóbb megjelent vastkos helytörténeti szöveggyűjteménye (Harminc nemzedék vallomása Somogyról. Kaposvár, 1967.) 900 év legértékesebb somogyi levéltári és könyvtári dokumentumait tartalmazza. A félezer dokumentum hű tükrre Somogy kilenc évszázados történetének, s annak a küzdelmes utnak, amely a feudalizmusból a kapitalizmuson át a mába, a szocializmus korába vezet. A kötet szinte összefüggően tárja elénk a megye történelmi körképét, amely olvasóját a táj szeretetére és ezen át a szülőföld történelmének jobb megismerésére is sarkalja.

Ugy véljük, hogy ezeknek az olvasókönyveknek elsősorban a közép- és általános iskolai történelemoktatás keretén belül közvetlenül a helytörténelmi elveknei az iskolai oktatásban való hasznosítását és a helytörténettel foglalkozó történelmi szakkörök munkáját kell elősegíteniük az egyes településekre vonatkozólag minél sokrétűbb adatot közlő dokumentumok publikálásával. Mindebből viszont az következik, hogy a helytörténeti olvasókönyvek anyagát semmiképpen sem korlátozhatjuk csupán levéltári dokumentumokra.

VIII. A HONISMERETI MOZGALOM

Hazánkban az utóbbi években jelentősen megerősödött a honismereti mozgalom. A reformkorban Széchenyi István kedvenc elgondolása volt a honismeret; álma a hazát jól ismerő emberfők kiművelt sokasága. Ma azonban egészen máshonnan indul ki a honismereti mozgalom, mint az előző évek vagy évtizedek nyomort és szegénységet "kutató" mozgalmi. Az SZKP programjának egyik fontos szakasza foglalkozik "az egyén sokoldalu és harmonikus fejlesztésével", s így rajzolja meg a jövőt: "Amint egyre kevesebb időt fordítanak az anyagi termelésre, az egyének egyre nagyobb lehetőségei nyílnak képességeinek, adottságainak és tehetségének kifejtésére a termelés, tudomány, technika, irodalom és a művészet területén. Az emberek egyre inkább fordítják majd szabadidejüket a közügyekre, a kulturális érintkezésre, az értelmi és fizikai fejlődésre, a tudományos, technikai és művészi törekvésekre". Ebben a folyamatban, melynek hazánk is részese, nyilván az olyan fejleménynek is megvan a maga helye, mint a honismereti mozgalom.

1. A honismereti szakköri tevékenység célja és tartalma

A honismeret nem valamilyen tudományág, hanem népművelési tevékenység, amelynek egyik célja a természeti és társadalmi környezet — a szűkebb értelemben vett haza — egy részére, helyére, területére, tájára, városára, városrészére, szövetkezetére, falujára, üzemére, intézményére, iskolájára vonatkozó természettudományi, néprajzi, nyelvi, történeti, irodalmi és egyéb ismeretek összegyűjtése. A honismereti szakköri tevékenység tulajdonképpen a szocialista hazafiságra nevelés egyik igen fontos formája. A honismereti szakkör célját abban jelölhetjük meg, hogy a szakköri tevékenység adta nevelési lehetőségek felhasználásával a szakkör tagjaiból hazájukat szerető és hazájukat jól ismerő embereket formáljon.

A honismereti szakköri munka célja elsősorban nevelői jelentőségű. De az ilyen irányú tevékenység nemcsak a nevelés, hanem ugyanakkor a tudomány mezői felé is tekint, s a tudomány részéről is megbecsülést érdemel (az önkéntes adatszolgáltató, felderítő és anyaggyűjtő munka). A honismereti szakkörök munkája kétirányú:

a) tagjainak a haza egy-egy meghatározott részének sokoldalú megismerésére való szervezett törekvése;

b) ennek érdekében kifejtett gyűjtő és feltáró jellegű tevékenységen alapuló művelődési, ismeretterjesztő és testnevelő munka.

A honismereti szakkör jellemző komplex művelődési munkáját elsősorban a kutató-gyűjtő munka jellemzi. Ez a munka egyrészt üzemi, termelőszövetkezeti, intézeti, iskolai krónika vezetéséből, évfordulókra, jubileumokra dokumentumok és szemléltető anyagok gyűjtéséből, másrészt földrajzi, lakóhelyismereti, néprajzi, történeti, munkásmozgalmi, levéltári, régészeti, érmészeti, művészettörténeti, irodalomtörténeti stb. adatok és anyagok gyűjtéséből és feldolgozásából áll. A szakkörvezető a kutató-gyűjtő munka alapján ismeretterjesztő előadásokat, vitákat, könyvismertetéseket és kiállításokat rendez a tagok közreműködésével. Tanulmányi sétákat, muzeumlátogatásokat, kirándulásokat, társasutazásokat, turákat szerveznek a szakköri tagok nemcsak sajátmaguk, hanem más vidékek szakkörei számára is. Idegenforgalmi munkának tekintik a műemlékek, emléktáblák, természeti és történeti emlékek számontartásában, gondozásában és ismertetésében való közreműködést is. A jó honismereti szakkör a helyi népköltészeti, népzenei, néptánc és színjátszó hagyományok felkutatásával közreműködik a művészeti csoportok, előadóművészeti szakkörök munkájában, de együttműködik a foto- és film-klubok, rokon törekvésű szakkörökkel is a terület problémáinak megoldásában.

Ha áttekintjük a honismereti-népművelő munkát tevékenységi rendszerében, azt látjuk, hogy könnyen kapcsolatba hozható az élet majd minden megnyilvánulásával. Ezért bármely tudományág népművelő tevékenységének kerete is lehet, mert nemcsak az értelmi képességeket foglalkoztatja, hanem érzelem- és akaratvilágunkat is jelentősen befolyásolja. Mivel a komplex honismereti munka környezetünk empirikus megismerését a tudatosság magasabb fokára emeli, a szocialista hazafiság és proletár nemzetköziség iránti köteleességek konkrét felismerésére és teljesítésére nevel.

Az is hasznos eredménye a honismereti szakkörök munkájának, hogy dokumentációs, illusztrációs anyagot bocsát az iskolai tantárgyakhoz (nyelv és irodalom, történelem, földrajz, lakóhelyismeret stb.) kapcsolódó oktató, a testnevelő (népi sportjátékok), a néprajzi vonatkozású szakköri és művészeti (énekek, zene, tánc, rajz, kézimunka), a hazafias és politechnikai nevelőmunka rendelkezésére. A honismereti munkában résztvevő pedagógus (szakkörvezető) gyűjtő tevékenysége kapcsán olyan ismeretekre tesz szert, melyeket igen jól gyümölcsöztethet iskolai oktató és nevelő munkájában. Az így szerzett ismeretek természetesen jól felhasználhatók az iskolán kívül, a pedagógusok népművelő és művészeti-mozgalmi vezető tevékenységében is.

A honismereti szakköröket különféle tudományos, művelődési, testnevelési intézmények, társadalmi, gazdasági és állami szervek (muzeumok, iskolák és iskolai intézmények: uttörők, diákotthonok; művelődési otthonok,

könyvtárak, a Magyar Természetbarát Szövetség stb.) tartják fenn. 1961 óta a Hazafias Népfront patronálja a honismereti szakköri mozgalom tevékenységét. Ekkor alakultak meg a megyei Népművelési Tanácsadók és ettől kezdve ezek keretében próbálják a megyei honismereti felelősök segítségével összefogni a megyei honismereti munkát. 1962. óta a megyei múzeumok "tanácsosítása" lényegesen segíti a honismereti mozgalom megyei bázisainak tervszerű kialakítását és a helyi kutatási tevékenységek összehangolását.

Mi a továbbiakban csupán a helytörténeti szakkörök működésével kívánunk foglalkozni.

2. A helytörténeti szakkörök szervezése és működése

A "gazdaként" számba jövő intézmények, szervek (múzeum, művelődési otthon, üzem, termelőszövetkezet, iskola, diákotthon, ifjúsági és tömegszervezet stb.) biztosítanak a szakkörnek helyiséget, anyagi és erkölcsi támogatást. A szakkör eredményes munkájáért a szakkörvezető felelős. Előnyös, ha a vezető helyismerettel s a gyűjtőmunkában felhasználható speciális felkészültséggel is rendelkezik. Ő gondoskodik a közgyűlés összehívásáról, a vezetőségválasztásról. A vezetőség tagjainak közreműködésével elkészíti a szakkör éves munkatervét.

A szakköri munkatervnek tartalmaznia kell a szakköri munka tematikáját és célkitűzéseit, az egyes lépéseket a kitűzött feladat megoldására, a megoldás mikéntjét és a feladatok elosztását. Tanácsos továbbá, ha a munkatervben feltüntetjük a rendelkezésünkre álló anyagokat és eszközöket, s a kiértékelés formáit. Emellett a munkatervnek elegendő teret kell biztosítania a szakköri tagok alkotó eszméinek, tevékenységének is.

A szakköri tagok toborzásánál az önkéntesség elvének kell érvényesülnie. Csak a tagság érdeklődése és hajlama biztosíthatja a szakkör eredményes működését. A szakkör vezetőjének aztán állandóan szem előtt kell tartania, hogy a szakköri tagokat — a közös tevékenység alapján — a helytörténeti anyaggal való önálló foglalkozásra készítse. Itt természetesen nem arról van szó, hogy a szakkör tagjaiból "hivatásos" történészeket képezzen. Egy-egy szakkör tevékenységének tartalma adódik egyrészt abból, hogy milyen nevelési célkitűzéssel indulnak, másrészt a tagok érdeklődési köréből, életkorából, s a helyi adottságokból. A vezető első feladata, hogy megismerje a szakköri tagok érdeklődési körét és hajlamait. Csak így tudja — érdeklődési körükből kiindulva és azt tekintetbe véve — a tagságot egy-egy feladatra irányítani. A munkaterv kiválasztásánál tehát egyrészt a tagok érdeklődését, hajlamait, másrészt a fent vázolt nevelési és képzési célokat kell tekintetbe vennie.

Szükség van a szakkörben néhány tisztségre is. A vezető első segítő-társa a szakköri titkár. Ő tartja az összeköttetést a vezető és a tagok között, segít a foglalkozások előkészítésében, s egyúttal jegyzője, tudósítója is a

szakkörnek. A szakkör működéséről naplót vezet. A szakkör könyveit a könyvtáros gondozza és kezeli. Emellett szükség van gyűjteménykezelőre is, ki a tagok által gyűjtött dokumentumokat és tárgyakat őrzi, leltározza és gondozza.

Nagyobb létszámú vagy különböző korcsoportba tartozó tagokból álló szakkörökben a szakkör tagjaiból — életkoruknak és érdeklődésüknek megfelelően — alakítsunk kisebb munkacsoportokat (brigádokat). Minden munkacsoport (brigád) egy-egy meghatározott részfeladat megoldásán fáradozson (pl. levéltári kutatás, a helyi sajtó tanulmányozása, munkásveteránok felkeresése és beszélgetése, rajzok, diagrammák, grafikonok, modellek stb. készítése, ritkább dokumentumok fotókópiáinak elkészítése, a gyűjtött anyag kiállításra való előkészítése stb.). A legbuzgóbb tagok közül a brigádoknak legyen felelősük.

A szakköri munka súlypontja a hetenként ismétlődő belső foglalkozásokra esik. A szakkör félévi, évi tervét bizonyos témakörök közé csoportosítva dolgozzuk ki. A témák sorrendjében és tagolásában alkalmazkodjunk a helyi adottságokhoz, a gyűjtési lehetőségekhez és a helyben rendelkezésre álló irodalmi anyaghoz. A szakköri foglalkozásoknak állandóan visszatérő mozzanata legyen a tagok gyűjtéseinek bemutatása, s ezzel összefüggően a szakszerű gyűjtő- és kutatómódszer fokozatos elsajátítása is. Ahol erre mód kínálkozik, hívjunk meg a szakkörbe külső előadót, valamilyen tárgykörben specialista szakembert, hogy a szakköri tagok közvetlen beszélgetés formájában gyarapítsák ismereteiket. Fokozatosan fejlesszünk ki egy kis szakköri könyvtárat. A szakkör időnként adjon hírt működéséről, hogy szerzett ismereteit terjessze, s a honismeret ügyét ezáltal is népszerűsítse környezetében.

Hogy a szellemi és manuális tevékenység (az elmélet és a gyakorlat) állandóan váltakozzzék, ajánlatos — bizonyos idő után — a feladatok változtatása az egyes brigádok (munkacsoportok) között. Ugyanugy ajánlatos az is, — ha bizonyos konkrét feladatot már megoldott a szakkör —, hogy tevékenységét újabb feladatok megoldására irányítsuk. A szakkör állandóan keresse az újat, jusson állandóan előre és valósítson meg új célokat, hogy tevékenysége élő és vonzó legyen.

3. A szakköri munka feladatai

A honismereti munka a szocialista hazafiság érzésének és tudatának elmélyítésére, a szocialista hazaszeretetre, az ember közvetlen környezetébe tartozó jelenségek társadalmi és történeti összefüggéseinek megismerésére és megismertetésére való felnőtt nevelés egyik hathatós eszköze. A honismereti szakköri munka oktató formája tervszerűen különösen iskolai keretek között bontakozott ki eredményesen. A művelődési házakban inkább a klubfoglalkozások adnak alkalmat arra, hogy a helyi emlékeket és hagyományokat gyűjtő, védő, feldolgozó és ismertető, modern ha-

hagyományozási formákat kialakító kollektív felnőtt-nevelési tevékenység alakuljon ki egy-egy lelkes vezető körül. Ahol a személyi és az anyagi feltételek kedvezően alakultak, a haza ismeretével szakmailag is foglalkozó intézmények és társadalmi szervek aktíváikkal együtt hivatásszerűen is bekapcsolódtak a honismereti mozgalom helyi tevékenységébe, ott a sokoldalú együttműködés eredményei biztatóan bontakoztak ki.

A honismereti szakkörök munkájában a helyi adottságoknak, valamint a tagok és a vezető érdeklődésének és felkészültségének megfelelően, a honismereti tevékenység egyik vagy másik ága (helytörténeti, természetrajzi-földrajzi, néprajzi, műemlékvédelmi vagy szociográfiai stb.) kaphat nagyobb hangsúlyt.

A helytörténeti szakkör munkaterületének két nagyobb része van:

a) a helytörténeti anyaggal való gyakorlati foglalkozás (gyűjtés, rendszerezés és kiértékelés);

b) szemléltető eszközök készítése (esetleg kis kiállítás számára).

A két munkaterület a legtöbbször össze is kapcsolható egymással.

A helytörténeti anyaggal való foglalkozásnál elsősorban arra kell ügyelnünk, hogy a cél ne terjedjen tulságosan messzire. Ne az egész falu- vagy várostörténetet, vagy a munkásmozgalom "egész" történetét válaszszuk ki mint munkaterületet, hanem csak bizonyos részét, amellyel egy nem hosszú időközön belül a szakkör meg tud birkózni. A munkakedv fenntartása érdekében nagyon kívánatos, hogy a szakkör tagjai elérhető, reális célt lássanak maguk előtt, mert így a látható és kézzelfogható eredmény további munkára serkenti őket.

Különböző okokból kifolyólag ajánlatos, hogy a munkaterületet a közelmultból válasszuk, mert ebben az esetben egyrészt az anyag gyűjtése és kiértékelése — különösen a szocializmus építésének időszakából — kiváltképpen nevelő hatású lesz, másrészt, mert ennek az időszaknak a kutatása általában közelebb áll a szakkör lehetőségeihez és érdeklődési köréhez, mint pl. az őstörténettel vagy a középkorral való foglalkozás. A szűkebb haza, a szülőföld történetével való foglalkozás tehát a jelenből (1945 utáni fejlődésből) induljon ki és azután fokozatosan haladjon visszafelé a multba.

A helytörténeti kutatások eredményeinek felhasználása igen sokrétű a szakköri foglalkozásokon. Nézzük ezek közül a leglényegesebbeket!

a) Megemlékezések iratása fontosabb helytörténeti események évfordulójára. Ilyen esemény pl. a város vagy falu felszabadulása 1944 őszén van 1945-ben. Megemlékezést lehet iratni történelmünk valamely kiemelkedő alakjáról is, aki ott született, működött vagy ott halt meg. Ha a város, falu határában hadiesemények, csaták folytak le, azoknak az évfordulója alkalmából irathatunk megemlékezéseket. Forradalmi események (pl. nagyobb sztrájk, paraszti megmozdulás stb.) évfordulójára is lehet dolgozatot készíttetni.

b) Ugyanilyen és ezekhez hasonló alkalmakra pályatételeket is ki lehet tüzni.

c) A szakköri tagokkal egy-egy alkalomra ünnepi beszédet, kiselőadást készíthetünk, pl. az 1848-as pesti márciusi események hatásáról városunkban vagy falunkban, vagy a helyi földreformról stb.

d) Igen helyes a dülönevek, az utcanevek helytörténeti vonatkozásainak összegyűjtése és közös feldolgozása.

e) Helytörténeti vonatkozású irodalom, szépirodalom olvastatása és beszámoló készítése. Ilyen természetű foglalkozásoknál a városok, főleg a régi "történelmi" városok előnyben vannak a kis falvakkal szemben. Az olyan faluban, ahol kevés a helytörténeti irodalom, annak feldolgozása után a közeli város fontosabb helytörténeti eseményeivel is megismerkedhetnek a szakköri tagok. A helység történetével kapcsolatos szépirodalmi részeket, szemelvényeket is fel lehet használni, de csak akkor, ha reálisan ábrázolják a társadalmi jelenségeket és történelmileg hű képet adnak.

f) Muzeumlátogatás. A szakköri tagokat feltétlenül el kell vinni muzeumba. Az eredeti történelmi emlékek megismertetése a szemléletes történeti képzetek kialakulásának legjobb eszköze. A szakkör vezetőjének állandó szoros kapcsolatot kell tartania a muzeummal. A szakköri tagokat elő kell készítenie a muzeumlátogatásra. Röviden elmondja, mit fognak ott látni, és kiosztja az egyes csoportoknak a részfeladatokat. Noha mindenki mindent végignéz, de az egyes csoportok alaposabban megfigyelik a megadott részkérdésekre vonatkozó tárgyakat. Pl. az egyik csoport a fegyvereket, a másik a munkaeszközöket, a harmadik a ruházatot stb. figyeli meg. A következő szakköri foglalkozásokon beszámolnak megfigyeléseikről, amelyeket részletesen megtárgyalnak, megvitatnak. A tárgyakat a gyakorlati foglalkozásokon le is rajzolhatják, vagy elkészíthetik fából, papírból, agyagból stb.

g) Az építészeti emlékek megismertetése. Régebbi városaink, mint pl. Pécs, Sopron, Eger, Győr stb., s általában a városok is előnyben vannak a falvakkal szemben, de találunk erre lehetőséget a községekben is. Falvakban megnézhetjük a kastélyt, a várfalakat vagy a sáncok maradványait — ha vannak —, a régi épületeket, emlékoszlopokat, emléktáblákat, továbbá népi demokráciánk építészeti létesítményeit: kórházakat, iskolákat, ipari létesítményeket stb. Ezek megtekintése előtt helyénvaló, ha a szakörvezető megismerteti a tagokkal az egyes építészeti stílusokat, illetve azok legjellegzetesebb ismertetőjeleit. Ha így készíti fel a szakköri tagokat, akkor a helyszínen maguk veszik észre, hogy az ablak román, vagy hogy a templom kapuja csucsíves stílusú stb. Mutasson rá a szakörvezető arra is, hogy kiknek a fáradtságos munkája révén épültek ezek a kastélyok, paloták, templomok.

h) Térképkészítés. Ez a munka nagymértékben hozzájárul ahhoz, hogy a szakköri tagok jobban megismerjék városuk vagy falujuk környezetét.

i) Fegyverek, szerszámok, ruhák készítése. A muzeumlátogatás megfigyelései alapján az egyik csoport szakköri foglalkozásokon elkészítheti fából pl. a XVI. század végvári katonáinak fegyvereit, a mások csoport szerszámokat készíthet, sarlót, cséphadarót, kaszát stb. A harmadik csoport magyar és török harcosok ruháinak kicsinyített modelljeit készítheti el.

j) Rajzok készítése. A helytörténeti események illusztrálásához sokféle rajz készíthető. Az előbb említett fegyvereket, szerszámokat, ruhákat le is lehet rajzoltatni. Lerajzoltathatjuk az egyes városok, falvak régebbi látképeit képek vagy metszetek alapján. A szakköri tagok egy-egy helytörténeti eseményt vagy azzal kapcsolatos részletet is rajzolhatnak saját elképzeléseik alapján.

k) A helyi sajtó helytörténeti cikkeinek, vitáinak gyűjtése, s azok megbeszélése. A felszabadulás óta a helyi sajtó cikkei jól tükrözik a szocializmus építése szempontjából az illető megye, város, község dolgozóinak eddig, elért eredményeit.

l) A szakköri tagok minden városban és faluban gyűjthetnek régi történeti tárgyakat, néprajzi anyagot stb. Padlások átkutatása útján vagy a nemzedékről nemzedékre öröklődött ládákból régi pénzeket hozhatnak. Kezükbe kerülhetnek földesuri, uradalmi levéltárak szétszórt maradványai, földdek adására, vevésére vonatkozó szerződések, birtokok tervrajzai, gazdasági könyvek, üzleti és magánlevelezések stb.

m) Gyakorlati foglalkozás alkalmával készíthetnek a szakköri tagok grafikonokat és diagrammákat. Ezek nagymértékben hozzájárulnak ahhoz, hogy a tagok tartós és szilárd adatok birtokába jussanak szülőfalujuk vagy városuk történetére vonatkozóan. Elkészíthetik pl. a helység lakosságának nemzetiségi összetételét grafikusán ábrázolva, vagy a birtokmegoszlást, a társadalom differenciálódását stb.

n) Elkészíthetik városuk, községük kronológiai (időrendi) táblázatát is, amelyen a legfontosabb események évszámait tüntetik fel. Az időrendi táblázaton szerepelhetnek: a város vagy falu alapításának, a helységben vagy annak határában lezajlott nevezetesebb hadieseményeknek, a kiváltságok elnyerésének, egy-egy fontosabb épület (vár, iskola stb.) létesítésének, függetlenségi és szabadságharcaink fontos helyi eseményeinek, történelmünk egy-egy kiemelkedő alakja ott tartózkodásának vagy helyi születésének, halálának, egy-egy nagyobb elemi csapásnak (tűzvész, árvíz, járvány stb.), technikai vívmányok (vasut, villany, vízvezeték stbi) létesítésének időpontjai.

o) Helytörténeti album is készíthető az előbbieket során tárgyalt helyi sajtóközleményekből, rajzokból stb.

p) Helyi szájhagyomány, népmondakincs gyűjtése. A faluban vagy városban élő öreg emberekkel folytatott beszélgetések sok értékes adatot nyújthatnak a szakköri tagoknak, amelyeket közösen szelektálhatnak, értékelhetnek és feldolgozhatnak. Helyes, ha a honismereti foglalkozások keretében megszólaltatjuk az idősebb generációt, akik elmondják emlékeiket és megvitatják a fiatalokkal terveiket. A helyesen vezetett vitakör alakító hatást gyakorol nemcsak a szakköri tagok gondolkodásmódjának, tudatának fejlődésére, hanem a társadalmi környezet tudatos formálására is.

r) Helyesnek tartjuk, ha a helytörténeti szakkör intenzíven kapcsolódik be a krónikairó mozgalomba. A helyi krónika vezetése a szocialista életmód szépen bontakozó hajtása. A krónika a helytörténet fontos forrása, pontos vezetésével és illusztrálásával a honismereti, helytörténeti szakkör tagjai igen fontos társadalmi szerepet töltenek be.

s) A helytörténeti szakkör tagjai nemcsak a jelen eseményeinek regisztrálásában, hanem a közelmúlt történeti eseményeinek, színhelyeinek a tudatosításában és az arra érdemes épületek számontartásában, az állaguk megóvására, gondozására irányuló tevékenységekben, emléktáblák elhelyezésének, ünnepélyek rendezésének javasolásában is kifejthetik munkásságukat.

t) A szakkör gyakorlati foglalkozásainak talán a legfontosabb, s egyúttal leginkább kedvelt formája a helység történeti nevezetességeinek meglátogatása, a kirándulás. Tanulók és felnőttek a kirándulásokon kerülhetnek a legközvetlenebb kapcsolatba a múlttal, a történelemmel és a jelennel. A kirándulások értéke abban van, hogy a szakköri tagok a vezető irányításával a tárgyakat és jelenségeket természetes környezetükben tanulmányozhatják, figyelhetik meg.

A történelmi kirándulás vezetőjének alaposan fel kell készülnie, s már jóval előbb gondos tervezetet kell készítenie. Tudnia kell, hány napot, órát töltenek a történelmi nevezetességű helyen, milyen sorrendben nézik meg a nevezetességeket, és melyiknél mennyi időt töltenek. Mindez arra kötelezi a kirándulás vezetőjét, hogy lelkiismeretes, alapos szervező munkát végezzen, mert különben a kirándulók nem tudnak rendszeres, maradandó ismereteket szerezni a meglátogatott helyen. A kirándulás vezetője ügyeljen arra, hogy a bemutatás tárgya érthető, érdekes, eleven, változatos és tanulságos legyen. A látottakat a kirándulók életkorának megfelelően magyarázza. A magyarázat ne legyen túlterhelő, fárasztó, előképzettségüket meghaladó.

A helytörténeti kirándulásnál a történeti szemlélődés áll ugyan a középpontban, de időt kell szakítani, — anélkül, hogy a kirándulás célját szem elől tévesztenénk — a meglátogatott hely geológiai különlegességeinek megvilágítására, a növényzetre, a vidék szépségeire és a technika nagyszerű

uj alkotásaira, az ott folyó munkára, hogy ezáltal a helyi környezet a maga sokoldalúságában mutatkozzék meg. Ehhez járul még, hogy a kirándulók a történelmi objektumot ne felbontva szemléljék, hanem mindent komplexumban és képekben éljenek át, mindent először egészében ragadjanak meg.

A kirándulás lebonyolítása után történik meg a kiértékelés. Ügyeljünk arra, hogy a kirándulás és a kiértékelés közötti idő ne legyen túl hosszú. Helyes, ha a szakkörvezető (vagy egy tehetségesebb tanuló) először általános áttekintést ad a kirándulás lefolyásáról, hogy minden előzményt és élményt még egyszer visszaidézzenek. Ezután feltétlenül a szakkörvezető feladata a kirándulás megtárgyalása, kiértékelése. A kirándulás benyomásait el lehet mélyíteni jó képek (fényképek, filmek) megtekintésével és megtárgyalásával. A kiértékelésnél minden dolognál át kell vizsgálni a szakköri tagok ismereteit, és szükség esetén korrigálni kell azokat. Gondos előkészítés mellett is lehetséges, hogy olyan fogalmak merülnek fel, amelyeket a kirándulás vezetőjének meg kell világítania, illetve magyaráznia. A kiértékelés formája a szabad beszélgetés. Egy-egy jól sikerült kirándulás emlékéét szakköri tagjaink életük végéig megőrzik, s az ott látottakat és hallottakat 60ha nem felejtik el.

4. A szakköri munka eredményeinek felhasználása

A szakköri tevékenység jelentősen fejleszti az ember tudásvágyát, fokozza megfigyelőképességét, kifejleszti az értelmi képességeket, az ember alkotó erejét, s közvetlen lehetőséget nyújt az embernek a társadalom és a természet megismerésére. A szakköri munka azonban nem érné el célját, ha eredményeit nem tenné közkinccsá a szélesebb nyilvánosság számára.

A munka eredményének kiértékelése, értékesítése többféle módon valósulhat meg. Ha a szakkör az iskola és iskolai intézmények (uttörő, diákkör), vagy a művelődési házak (üzemi klubok), muzeumok, könyvtárak keretében működik, berendezhetünk helytörténeti sarkot, vagy éppen honismereti gyűjteményt (iskolamuzeumot) szervezhetünk. Ez mintegy betetőzése lehet az egész évi szakköri munkának.

A honismereti gyűjtőmozgalom egyik fontos és még sok tekintetben rendezésre váró kérdése a kis helyi muzeális gyűjtemények, az un. "falumuzeumok", "iskolamuzeumok", "népművészeti szobák" ügye. Ezeket a helyi gyűjteményeket a muzeális értékek szeretete, a legjobb értelemben vett lokálpatriotizmus hozta létre. Ezek a gyűjtemények — helyes szabályozás, kellő irányítás mellett — valóban jó szolgálatot tehetnek a muzeológia és a népművelés ügyének.

A helytörténeti sarok vagy iskolamuzeum feladata, hogy a tanulóknak — térképek, rajzok, képek, gyűjtemények, modellek stb. formájában — szemléletes képet adjon lakóhelyükről. A különbség abban van az iskolai és a tájmuzeum között, hogy az előbbit a tanulók saját kezük munkájával terem-

tik meg saját maguk számára. Az iskolamuzeum nagyszerű eszköz arra, hogy a tanulók aktivitását felkeltse. Ha a tanulók azt látják, hogy munkájuk eredménye nem megy veszendőbe, hanem gondosan megőrzik azt és másoknak is hasznára van, akkor még nagyobb buzgalommal és érdeklődéssel dolgoznak.

Az iskolai gyűjtemény feladata a helység természeti adottságainak, népe történetének és ezen belül a táji jellegnek a bemutatása. A történet-, a néprajztudomány és a régészet mellett a természettudomány veheti még ki részét ebből a munkából. Bemutatásra kerülhet a határ kőzetanyaga, állatvilága, vadon termő és termesztett növényei, amelyek a tájra jellemzőek. Ajánlatos a munkához külső szakemberek (erdész, vadász, agronómus) önzetlen támogatását is megszerezni. Jó szolgálatokat tehetnek a természettudományi anyag bemutatásánál a különböző makettek, terepasztalok és viaszfigurák. A régészeti tárgyak gyűjtése a földmunka során előkerült tárgyak megszerzésére szorítkozik. A muzeumok azonban nem szoktak elzárkózni az elől, hogy a leletanyagból néhány meghatározott darabot az iskolai gyűjteményben helyezzenek el. Célszerű régi pénzekből, érmékből kis gyűjteményt felállítani, mely a legjellemzőbb érempéldányokat tartalmazza. A falun előkerült történeti anyag oklevelekből, fegyverekből, katonai elbocsátólevelekből, pecsétekből, esetleg régi butorokból stb. állhat. Gyűjtésük kellő propagandával a tanulókon keresztül történhetik.

A helyi néprajzi kiállításnak — s egyuttal a helyi muzeális gyűjteménynek is — szerencsés formája szabadtéri muzeumház, "néprajzi ház", közkeletű elnevezéssel szkanzen létesítése. Ahol erre a célra alkalmas régi épület kínálkozik, s ahol az épület muzeális célra való megszerzésére is lehetőség kínálkozik, egy a vidék építkezésére jellemző régi parasztházat lehet helyi muzeális gyűjteményként berendezni, az illetékes állami muzeum irányítása és támogatása mellett. Ahol szkanzen-szerű "néprajzi ház" létesítésére nincs lehetőség, ott a helyben összegyűlt (s esetleg a területi muzeum anyagából kiegészített) anyagból állandó, vagy időszakonként változó kiállítás létesülhet.

Az iskolai vagy helyi gyűjteményben kiállítás céljára gyűjtött anyag kezelése és rendezése időt és munkát igényel. A gyűjteménybe érkező tárgyakat feltétlenül leltározni kell, mert különben idővel (főként a személyi változások miatt) a tárgyra vonatkozó ismeretek feledésbe mennek, és így a tárgy esetleg értéktelenné válik. A muzeumok és a muzeális közgyűjtemények tulajdonában levő muzeális tárgyak nyilvántartásának részletes szabályait a művelődésügyi miniszter 153/1966. (M. K. 14.) számú utasítása alapján a Muzeumok Nyilvántartási Szabályzata tartalmazza. A leltározás a következőképpen történjék: a tárgyakat lássuk el leltári számmal, s a rájuk vonatkozó adatokat vezessük be a kiállítás vagy a gyűjtemény leltárkönyvébe. Leltárkönyvként lehetőleg keményfedelű, hitelesített füzetet használjunk, amelybe az alábbi rovatok szerint leltározzuk be a tárgyakat:

a) a tárgy leltári száma (a beérkezési sorrend száma és az évszám, pl. 17/1968. Ezt a számot tussal a tárgyra is rá kell írni;

- b) a tárgy megjelölése, neve úgy, ahogyan azt a helységben mondják;
- c) a tárgy készítőjének neve, életkora, foglalkozása; a készítés helye és ideje; kinek a számára, milyen használatra készítették a tárgyat?
- d) az a személy, akitől gyűjtötték, mit tud a tárgy történetéről, használatáról;
- e) általános használatban volt-e a tárgy, vagy csak bizonyos alkalmakkor; használta-e a falu parasztságának minden rétege, vagy csak egy bizonyos réteg (pl. a szegényparasztok);
- f) ki gyűjtötte a tárgyat, mikor, milyen módon (vétél, ajándék);
- g) a leltárkönyv kitöltőjének neve, a tárgy megszerzésének és leltárkönyvbe való bejegyzésének időpontja.

A leírás befejezése után vízszintes vonalat kell húzni, hogy a szöveg elváljék a következő tárgy leírásától. A gyűjtemény minden darabját külön kell leltározni, a muzeumoktól kölcsön kapott tárgyakról is nyilvántartást kell vezetni. A leltárkönyvről hiteles másolatot kell készíteni, és azt az illetékes tájmuzeumnak átadni.

A tájmuzeumok nemcsak az anyag kezelésében, leltározásában, hanem kiállításában is segítséget adnak.

A szakköri munka eredményeinek kiértékelésére alkalmasnak látszanak a helytörténeti eseményekhez fűződő ünnepek is: Helyesnek tartjuk, ha a szakkörök — akcióbizottságok kezdeményezésére — évenként különféle táj ünnepeket, falunapokat rendeznek, amelyeket összekötnek a terület újabb eredményeinek bemutatásával. A tájünnepek középpontjában állhatnak a helyi hagyományok kiemelkedő eseményei, emberei, csoportjai, a vidékre jellemző termelő munka kiemelkedő teljesítményei, érdekességei (különféle szüreti ünnepek, felvonulások, játékok, csaták, üzemek, termelőszövetkezetek megalakításának évfordulói stb.). Ilyen alkalmakkor a szakkör (klub) lépjen ki az egyszerű népművelési tevékenység szűkebb köréből és egy-egy társadalmi bizottság magjaként — a Hazafias Népfront keretében — nagyobb társadalmi megmozdulás szervezett lebonyolítását segítse elő.

Helyes, ha a kutató-gyűjtő munkával foglalkozó szakkörök a helytörténeti-néprajzi-természettudományi stb. anyagot vetélkedők céljaira is feldolgozzák és gondoskodnak az ifjúság körében való terjesztéséről. Fontosnak tartjuk, hogy a honismereti-helytörténeti tevékenység iránti érdeklődést a fiatalabb korosztályokban is felkeltsük, illetve fokozzuk. Az uttörők honismereti tevékenységének közismert formája a nyomolvasó-mozgalom. A középiskolákban előtérbe léptek az élet alaposabb megismerését elősegítő expedíciók, "séták a múltban, a jelenben és a jövőben". Még színesebbé tudjuk tenni ezeket a különféle vetélkedőket, szellemi versenyeket, ha közelebb hozzuk a honismereti mozgalomhoz. A szülőföld szeretetétől átítatott helytörténet, néprajz, szépirodalom, a képzőművészeti alkotások elemző

szemlélete stb. jelentős mértékben hozzájárul —a szakköri tevékenység keretében — ifjúságunk hazafias neveléséhez.

Az ismerttetett módszerek alkalmazásával, részletes kidolgozásával a honismereti-helytörténeti munka jelentősen megnöveli a tömegek társadalmi aktivitását, gazdagítja hazafias érzővilágát. Így válhat a honismereti mozgalom nemcsak az ifjúság, hanem a felnőttek nevelésének is egyik korszerű eszközévé.

IRODALOM

I. A HELYTÖRTÉNETIRÁS JELENTŐSÉGE ÉS FELADATAI

Andics Erzsébet (szerk.): A magyar nacionalizmus kialakulása és története. Bp., 1964.

Bachmann, Manfred: Zum sozialistischen Heimatbegriff. Sächsische Heimatblätter, 9. Jahrgang (1963). Heft 1.

Benczédi László: Helytörténet a hazafias nevelés szolgálatában. Köznevelés, XV. évf. 18. sz. 1959. szept. 30. 421-422. l.

Benczédi László: Haza- és nemzetfogalom alakulása a késői feudalizmus korában. Századok, 1967. 6. szám, 1357-1365. l.

Benczédi László-Csatári Dániel: Szocialistahazafiság-szocialista történet-szemlélet. Bp., 1967.

Benda Kálmán: A végvári harcok ideológiája. Történelmi Szemle. VI. évf. (1963). 1. szám.

Csatári Dániel: Nemzeti érzés, nemzeti büszkeség, szocialista hazafiság. Társadalmi Szemle, XXII. évf. (1967). dec. szám, 45-57. l.

Czok, Karl: Die Bedeutung der Regionalgeschichte in Deutschland und ihre Erforschung in der Deutschen Demokratischen Republik. Sächsische Heimatblätter, 8. Jahrg. (1962) Heft 3.

Donath, Friedrich: Zür Diskussion um den Heimatbegriff. Sächsische Heimatblätter, 5. Jahrg. (1959) Heft 1.

Donath, Friedrich: Bemerkung zur Diskussion um die Begriffe Heimat-Vaterland-Nation. Aus der Arbeit der Natur- und Heimatfreunde im Deutschen Kulturbund. 1959. Heft 9.

Elekes Lajos: Haza és jobbágyparaszt. Megjegyzések a hazafogalom történelmi fejlődésének kutatásához. Uj Irás, 1963. 5. szám.

Gutsche, Williband: Heimatgeschichte-kein Lokalpatriotismus. Deutsche Lehrerzeitung, 1956./34.

Hauthal, Günther: Zür Methode der Heimatforschung und ihrer Auswertung für die patriotische Erziehung. Geschichte in der Schule, 5/1956.

Haebler, R. G.: Heimatkunde als Geschichtsprinzip. Leipzig, 1914.

Hühns, Erik: Zu einigen Problemen der Heimatgeschichte in Unterricht und Forschung. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1955. Heft 6.

Hühns, Erik: Heimatgeschichte — ein Teil der deutschen Geschichte. Aus der Arbeit der Natur- und Heimatfreunde, 7/1956. Heft 6.

Hühns, Erik: "Nation-Vaterland-Heimat". Aus der Arbeit der Natur- und Heimatfreunde im Deutschen Kulturbund, 1959. Heft 8.

Kiss Géza: Helytörténeti kutatás és a falu szocialista átalakulása. Történelemtanítás, 1962. 1. szám.

Kovács Máté: A lokálpatriotizmus ma. Honismeret, 8. füzet. Hazafias Népfrent, 1966.

Lázár Vilmos: Agrártörténetírás és szocialista mezőgazdaság. Valóság, 1966. 5. szám.

Mályusz Elemér: Haza és nemzet a magyarországi feudalizmus első századaiban. Történelmi Szemle, VI. évf. (1963) 1. szám.

Mohr, Hubert-Hühns, Erik: Einführung in die Heimatgeschichte. Berlin, 1959.

Moldenhauser, Franz: Die Bedeutung unserer Heimatgeschichte für Unterricht und Erziehung. Kiel, 1927.

Molnár Erik: Válasz a nacionalizmus kérdésében irt vitacikkekre. Uj Irás, évf. (1963) jul. szám.

Molnár Erik előadásának (A hazafias-nemzeti ideológiáról) vitája az Akadémia 1963. évi nagygyűlésén. A M. Tud. Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei. Bp., 1963.

Mód Aladár: Közoktatásunk időszerű kérdéseihöz. Pedagógiai Szemle, 1955. január-február.

Mód Aladár: Marxizmus és hazafiság. Bp., 1956.

Mód Aladár: Beszéljünk világosan. Uj Irás, III. évf. (1963) július.

Neef, Helmut: Einige Bemerkungen zur Erforschung der Heimatgeschichte. Geschichte in der Schule, 8/1953.

Pach Zsigmond Pál: A "haza" fogalma az osztálytársadalmakban. Hozzászólás Molnár Erik: Ideológiai kérdések a feudalizmusban c. tanulmányához. Századok, 1962.

Pach Zsimond Pál (szerk.): Vita a magyarországi osztályküzdelmekről és függetlenségi harcokról. Bp., 1965.

Papp Jenő: Természettudomány és helytörténet. Honismeret, 6. füzet, Bp., 1964.

Pissang, Ursula: Heimatkunde-Heimatprinzip. Deutsche Lehrerzeitung, 35/1956.

Scherbaum, Hans: Die Heimatgeschichte im Rahmen der Weltegeschichte. Geschichte in der Schule, 12/1952.

Sinkovics István: Hogyan nevel hazaszeretetre középkori történetünk. Felsőoktatási Szemle, 1954. december.

Steinecker Ferenc: A falukutatás célja. Debrecen, 1937.

Székely György: Az Országos Helytörténeti Bizottság feladataiba helytörténeti munka eddigi tapasztalatai tükrében. Kézirat. Bp., 1967.

Szücs Jenő: Nándorfehérvár és a parasztság. Történelmi Szemle, VI. évf. (1963) 1. szám.

Tamás István: A helytörténeti kutatások nyomában. Népszabadság, 1966. dec. 13. szám.

Vágvölgyi Tibor: Néhány gondolat a helytörténeti kutatásokról. Népszabadság, 1960. nov. 26. szám.

R. Várkonyi Ágnes: A nemzet, a haza fogalma a török harcok és a Habsburg-ellenes küzdelmek idején. Andics Erzsébet (bev.): A magyar nacionalizmus kialakulása és története. Bp., 1964.

II. A HELYTÖRTÉNETIRÁS FELSZABADULÁS ELŐTTI ÉS MAI HELYZETE

Bodor Antal (szerk.): Honismeret könyve. Bp., 1935.

Bonczos Miklós: A táj- és népkutatás szerepe a szociálpolitikájában. Bp., 1942.

Faragó Ede: A cserkészek falumunkája. Bodor Antal (szerk.): Honismeret könyve. Bp., 1935. 143-145. l.

Fodor Ferenc: Szülőföldismeret. Bodor Antal (szerk.): Honismeret könyve. Bp., 1935. 26-36. l.

Fodor Ferenc: A szülőföld- és honismeret könyve. Bp., é. n.

Gyerőfy György: Községmonográfiákhoz táblázatok és utmutatás. Székesfehérvár, 1927.

Hanzó Lajos: A helytörténeti kutatások időszerű kérdései. Tanulmányok a neveléstudomány köréből. Bp., 1963. 279-325. l.

Hoskins, W. G.: Local History in England. (A helytörténet Angliában). Longmans, 1959.

Jordan, Philip D.: The Nature and Practice of State and Local History (Az országos történet és a helytörténet természete és művelése). American Historical Association, 1958.

Kovács Imre: Falumunka a Pro Christo diákszövetség főiskolai internátusában. Bodor Antal (szerk.): Honismeret könyve. Bp., 1935. 151-154. l.

Le Play: A hatvani jobbágy társadalomrajza 1846-ban. Bodor Antal (szerk.): Honismeret könyve. Bp., 1935. 63-72. l.

Mályusz Elemér: A magyar történettudomány. Bp., é.ln.

Niklay Péter: A Magyar Szociográfiai Intézet szervezete és gyűjteményei. Bodor Antal (szerk.): Honismeret könyve. Bp., 1935. 135-138. l.

Pesty Frigyes: A vármegyék történeti monográfiájának tervrajza. Századok, 1872.

Szabó Zoltán: A "Fiatal Magyarország" társadalomkutatási munkája. Bodor Antal (szerk.): Honismeret könyve. Bp., 1935. 145-141. l.

Szeibert János: A német, orosz és amerikai falukutatás. Bodor Antal (szerk.): Honismeret könyve. Bp., 1935. 104-117. l.

Tagányi Károly: Vélemények a megyei monográfiák tervrajza ügyében. Századok, 1894. 364-371. l.

Takáts Endre: A helytörténetkutatás a Német Demokratikus Köztársaságban és hazánkban. Levéltári Híradó, 1954. 3-4. szám.

Ujszászy Kálmán: A faluszeminárium. Sárospatak, 1934.

Ujszászy Kálmán: A falunevelés szellemi alapjai. Sárospatak, 1938.

Ujszászy Kálmán: Népfőiskolái tapasztalatok. Bp., 1947.

Ujszászy Kálmán: A sárospataki főiskola faluszemináriuma. Bp., 1947.

Vigh Károly: A helytörténetírás időszerű kérdései. Bp., 1956.

Wittig Gusztáv: Az Országos Széchenyi Szövetség falumunkája. Bodor Antal (szerk.): Honismeret könyve. Bp., 1935. 140-143. l.

III. A LAKÓHELYISMERET (KÖRNYEZETISMERET) A TÖRTÉNELEM TANÍTÁSÁBAN

Barabás Endre: A falukutatás és a tanítók. Bodor Antal (szerk.): Honismeret könyve. Bp., 1935. 37-45. l.

Bernheim, E.: Localgeschichte und Heimatkunde in ihrer Bedeutung für Wissenschaft und Unterricht. Pommersche Jahrbücher, Greifswald, 1900.

- Biró Sándor: Történelemtanításunk a XIX. század első felében a korabeli tankönyvirodalom tükrében. Bp., 1960.
- Blau, Josef: Der Lehrer als Heimatforscher. Prag (Wien) Leipzig, 1915.
- Blénessy Sándor: Szülőföldszeretetet táj- és népszerűtet az iskolában. Jászberény, 1941.
- Brand, Walter: Heimat- und Landeskunde an höherer Schule und Universität. Marburg, 1929.
- Comenius, Johann Amos: Didactica Magna. Leipzig, 1910.
- Conwentz, Hugo: Heimatkunde in der Schule. 2. Aufl. Berlin, 1906.
- Diefenbach, C.: Anleitung zum Unterricht in der Heimathskunde. Frankfurt am Main, 1869.
- Finger, F. A.: Anweisung zum Unterricht in der Heimatkunde. 8. Aufl. Berlin, 1900.
- Fodor Ferenc: A szülőföld- és honismeret könyve. Bp., 1926.
- Fodor Ferenc: Vezérfonál a földrajzi megfigyelésekhez. Bp., 1928.
- Guenther, P.: Die Bedeutung der geschichtlichen Heimatkunde für Unterricht und Erziehung. (Die Volksschule). Langensalza, 1919.
- Horne, A.: Leitfaden für den Unterricht in der Heimathskunde. Frankfurt am Main, 1869.
- Karl János: A honismertetésről. Bp., 1929. Különlenyomat a "Néptanítók Lapja" 1929. évi 7-18. számából.
- Kichhöffel, K. H.: Heimatgeschichte im Geschichtsunterricht. Wiss. pädagogische Rundschau, Berlin, 1914.
- Lübbert, J.: Die Verwertung der Heimatgeschichte im Geschichtsunterricht am Beispiel v. Halle/S. und Umgegend ausgeführt. Halle, 1903.
- Orbán A.: A szülőföldismereti anyag gyűjtőfüzete. Bp., 1934.
- Padderatz, F.: Über den bildenden Wert der Heimatgeschichte. Päd. Blätter, Gotha, 1904.
- Rozsondai Károly: Falukutatás és tanítóképzés. Sopron, 1936.
- Schoenischen, Walter: Handbuch der Heimaterziehung. Berlin, 1923.
- Schulze, G.: Die Heimat im Volksschulunterrichte. Bielefeld/Leipzig, 1889.
- Stiefelhagen: Orts- und Heimatgeschichte im Geschichtsunterricht der Volksschule. Das Land. Berlin, 1905.

Stolz, Helmut: Zu einigen Problemen der Heimatkunde in der deutschen demokratischen Schule. Pädagogik, 10/1956.

Strunk, H.: Heimatkunde im Geschichtsunterricht. Deutsche Schulpraxis, Leipzig, 1914.

Szeléni Gábor: Hazaszeretetre nevelés a környezetismeret tanításában. Módszertani Közlemények, 1967. VII. évf. 4. szám.

Utt, F.: Geschichtsunterricht auf heimatlicher Grundlage. Westdeutsche Lehrerzeitung, Köln, 1918.

Weniger, Erik: Heimat und Geschichte. Die Erziehung, 1. Jahrg. (1926).

IV. A KUTATÁS BIZTOSÍTÁSA

V. A HE LYTÖRTÉNETIRÁS FORRÁSAI

1. Tárgyi emlékek

A) Régészeti leletek

Alföldi András: Hogyan omlott össze a római védőrendszer Pannóniában. Hadtörténelmi Közlemények, 1925.

Alföldi András: Der Untergang der Römerherrschaft in Pannonien. I-II. Leipzig-Berlin, 1926.

Alföldi András: Leletek a hun korszakból és ethnikai szétválasztásuk. Bp., 1932.

Alföldi András: Magyarország népei és a római birodalom. Bp., 1934.

Alföldi András: Pannónia rómaiságának kialakulása és történeti kerete. Századok, 1936.

Bakay Kornél-Kalicz Nándor-Sági Károly: Veszprém megye régészeti topográfiaja. A keszthelyi és tapolcai járás. Bp., 1966.

Banner János-Korek József: Die Pécelér Kultur. Archaeologia Hungarica, Series Nova, XXXV. Bp., 1956.

Barkóczi László: Brigetio. Bp., 1951. Diss. Pann. II. 22.

Bálint Alajos: A kaszaperi templom és temető. Dolgozatok, XIV. Szeged, 1938.

Bálint Alajos: A mezőkovácsházi középkori település emlékei. Dolgozatok, XV. Szeged, 1939.

- Bottyán Árpád: Szkiták a magyar Alföldön. Régészeti füzetek 1. Bp., 1955.
- Béna István: Die Langobarden in Ungarn. Bp., 1956.
- Bónis Éva: A császárkori edénművesség termékei Pannóniában. Bp., 1942. Diss. Pann. Ser. II. Nr. 20.
- Csallány Dezső: Kora-avarkori sirleletek. Folia Archaeologica I-II. Bp., 1939.
- Csallány Dezső: Archäologische Denkmäler der Awarenzeit im Mitteleuropa. Bp., 1956.
- Dercsényi Dezső: Az újabb régészeti kutatások és a pannóniai kontinuitás kérdése. Századok, 1947.
- Fehér Géza: Zalavári ásatások. Archaeológiai Értesítő (AÉ) 1953.
- Fehér Géza: Dunántul lakossága a honfoglalás korában. AÉ 1956.
- Ferenczy Endre: A magyar föld népeinek története a honfoglalásig. Bp., 1958.
- Fettich Nándor: Az avarkori műipar Magyarországon. Bp., 1926. Archaeologia Hungarica (AH) I.
- Fettich Nándor: A tápiószentmártoni aranyzarvas. AÉ 1927.
- Fettich Nándor: A zöldhalompusztai szkita lelet. Bp., 1928. AH III.
- Fettich Nándor: A honfoglaló magyarság fémművészete. Bp., 1937. AH. XXI.
- Gallus Sándor-Horváth Tibor: A legrégebb lovasnép Magyarországon. Bp., 1939. Dis. Pann. Ser. II. 9.
- Graf András: A Pannónia ókori földrajzára vonatkozó kutatások áttekintő összefoglalása. Bp., 1926.
- Györffy György: Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp., 1959.
- Harmatta János: Le problème cimmérien. AÉ 1946-48.
- Harmatta János: A magyarországi szarmaták eredetének és bevándorlásának kérdéséhez. AÉ 1949. 30 sköv. I.
- Harmatta János: A hun birodalom felbomlása I. MTAK 1952. 147. sköv.
- Harmatta János: (szerk.): Pannónia története. Bp., 1963.
- Hillebrand Jenő: A bodrogkereszturi rézkori kultúra köre. AÉ 1927.
- Hillebrand Jenő: Magyarország őskora. AH XVII. Bp., 1935.
- Hunyadi Ilona: Kelták a Kárpátmedencében. Bp., 1944. Dis. Pann. Ser. II. Nr. 18.

Kiss Attila: Pannonia rómaikori lakossága népvándorláskori helybenmaradásának kérdéséhez. Különnyomat a Janus Pannonius Muzeum 1965. évi Évkönyvéből.

Kniezsa István: Magyarország népei a XI. században. Bp., 1938.

Kovalovszki Julia: Ásatások Szarvas környéki Árpád-kori falvak helyén. AÉ 1960. 32-40. l.

Kovrig Ilona: Adatok az avar megszállás kérdéséhez. AÉ 1955.

Kovrig Ilona: Megjegyzések a Keszthely-kultúra kérdéséhez. AÉ 1958.

Kutzián Ida: A Körös kultúra. Bp., 1944. Diss. Pann. Ser. II. Nr. 23.

Kuzsinszky Bálint: A Balaton környékének archeológiája. Bp., 1920.

László Gyula: A magyar őstörténet régészete. Ligeti Lajos (szerk.): A magyarság őstörténete. Bp., 1943. 191-207. l.

László Gyula: A honfoglaló magyar nép élete. 2. kiad. Bp., 1944.

László Gyula: Études archeologiques sur l'histoire de la société des Avars. Bp., 1955. AH XXXIV.

László Gyula: Hunor és Magyar nyomában. Bp., 1967.

Lázár Jenő: A magyarországi korai vaskor történetének kérdései. Antik tanulmányok, III. (1956) 1-3. sz.

Márton Lajos: A korai La Tène-kultúra Magyarországon. Bp., 1933. AH XI.

Melich János: A honfoglalás kori Magyarország. Bp., 1929.

Méri István: Középkori temetőink feltárásmódjáról. Erdélyi Muzeum, 1944. 89-107. l.

Méri István: A magyar nép régészeti emlékeinek kutatása. Bp., 1948.

Méri István: Bészámoló a Tiszalök-Rázompusztai és Turkeve-Mórici ásatások eredményéről. AÉ 1952. 49-65., 1954. 138-152. l.

Moravcsik Gyula: Byzantinoturcica. I-II. Bp., 1942-43.

Mozsolics Amália: A dunántúli bronzkor kialakulása. Vasi Szemle, IV. évf. (1937)

Mócsy András: Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. Bp., 1959.

Nagy Tibor: A pannóniai kereszténység története a római védőrendszer összeomlásáig. Bp., 1939. Diss. Pann. II. 12.

Németh Gyula: A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp., 1930.

Németh Gyula: (szerk.): Attila és hunjai. Bp., 1940.

- Papp László: Ásatások a XVI. században elpusztult Kecskemét-vidéki falvak helyén. Néprajzi Értesítő, XXIII. (1931) 137-152. 1.
- Patay Pál: Korai bronzkori kulturák Magyarországon. Bp., 1928. Diss. Pann. Ser. II. Nr. 13.
- Patay Pál: Adatok a nógrádi dombvidék X-XI. századi településtörténetéhez. AÉ 1957. 58-59. 1.
- Patek Erzsébet: Koravaskor-kutatásunk néhány problémája. AÉ 1955.
- Párducz Mihály-Tary László: A csongrád-vendelhalmi honfoglalás kori lelet. Folia Archaeologica, I-II. Bp., 1939. 194-195. 1.
- Párducz Mihály: A szarmatakor emlékei Magyarországon. I-III. 1941-1950. AH XXV., XXVIII., XXX.
- Párducz Mihály: Szkitakori kutatásunk újabb eredményei. AÉ 1955.
- Radnóti Aladár: Pannóniai városok élete a korai feudalizmusban. A M. Tud. Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei, V. köt. 1-4. szám. Bp., 1954. 495-507. 1
- Radnóti Aladár-Gerő László: A Balaton régészeti és történeti emlékei. Bp., 1952. Régészeti kézikönyv. Bp., 1954.
- Roska Márton: Az ősrégészet kézikönyve. I-II. Kolozsvár, 1926-27.
- Roska Márton: Erdély régészeti Repertoriuma. I. Őskor. Kolozsvár, 1942.
- Sági Károly-Füzes F. Miklós: Régészeti és archaeobotanikai adatok a pannóniai kontinuitás kérdéséhez. Agrártörténeti Szemle, IX.évf. (1967) 1-2. sz.
- Simonyi Dezső: Die Kontinuitätsfrage und das Erscheinen der Slawen in Pannonien. Studia Slavica I. 1955.
- Simonyi Dezső: Fenékvár ókori neve. Antik Tanulmányok, IX. (1962) 1-2. sz.
- Cs. Sós Ágnes: Die Ausgrabungen Géza Fehérs in Zalavár. Bp., 1963. AH XLI.
- Sőregi János: A hortobágy-görbeháti középkori templom és temető. A debreceni Déri Múzeum Évkönyve, Debrecen, 1934. 103-147. 1.
- Szabó János: Régészeti alapismeretek. Honismereti Szakkörvezetők Tanfolyamának jegyzetei. Bp., 1962.
- Szendy Károly (szerk.): Budapest története I-II. Budapest az ókorban. Bp., 1942.
- Székely György: A pannóniai települések kontinuitásának kérdése és a hazai városfejlődés kezdetei. Bp., 1957.

Szőke Béla: Adatok a Kisalföld IX. és X. századi történetéhez. AÉ 1954.

Szőke Béla: A bjelobrodi kulturáról. AÉ 1959. 32-46. l.

Tompa Ferenc: A szalagdiszes agyagművesség kulturája Magyarországon. Bp., 1929. AH V-VI.

Tompa Ferenc: 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912-1936. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 1934/35.

Török Gyula: Halimba-Cseres X-XII. századi termetője. Folia Archaeologica, 1954. 95-105. l.

Vértes László: Az őskor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon. Bp., 1965.

B) Régi pénzek (éremtan, numizmatika)

Aichholtz, Viktor: Österreichische Münzprägungen 1519-1918. 1947.

Ambrus Béla: Magyarország papírpénzei. Bp., 1949.

Ambrus Béla: Magyarországon forgalomban volt papírszükségpénzek. Bp., 1949.

Ausch Sándor: Az 1945-1946. évi infláció és stabilizáció. Bp., 1958.

Büky József: Ausztria papírpénzkibocsátásának története a XVIII. század közepétől 1850-ig Bp., 1937.

Büky József: A papírpénz fejlődésének történelmi vázlata. Bp., 1947.

Cejnek, Karl: Das Papiergeld Österreichs und Ungarn. Wien, 1947.

Hóman Bálint: Magyar pénztörténet 1000-1325. Bp., 1916.

Huszár Lajos: Das Münzmaterial in den Funden der Völkerwanderungszeit im mittleren Donaubecken. Bp., 1954. Acta Archaeologica. Tom. V. Fasc. 1-2.

Huszár Lajos: A budai pénzverés története a középkorban. Bp., 1958.

Iványi Béla: Adalékok a magyar pénz történetéhez a XVI. században. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1906.

József Róbert: A pénz története. Bp., 1963.

Kupa Mihály: A magyar papírpénzek bibliográfiája. Bp., 1960.

Pohl Artur: A későközépkori magyar pénzek verdejegyei (1308-1540). Bp., 1965.

Unger Emil: Magyar Éremhatározó. Bp., 1958-1964. (Kézirat).

Varga István: Az újabb magyar pénztörténet és egyes elméleti tanulságai. Bp., 1964.

C) Építészeti emlékek, műemlékek

Bogyay Tamás: Tíz év középkori ásatásainak művészettörténeti eredményei. Századok, 1944. 488-509. l.

Csatkay Endre: Sopron. Bp., 1956.

Dercsényi Dezső: Visegrád műemlékei. Bp., 1951.

Dercsényi Dezső-Gerő László: A sárospataki Rákóczi-vár. Bp., 1953.

Dercsényi Dezső-Pogány Frigyes: Pécs. Bp., 1956.

Dercsényi Dezső-Zolnay László: Eszergom. Bp., 1956.

Dercsényi Dezső (szerk.): A magyarországi művészet a honfoglalástól a XIX. századig. Bp., 1956.

Dercsényi Dezső-Granasztói Pál: Vác. Bp., 1960.

Entz Géza-Szalontai Barnabás: Nyirbátor. Bp., 1959.

Entz Géza-Genthon István-Szappanos Jenő: Kecskemét. Bp., 1961.

Éri István: A nagyvázsonyi Kinizsi-vár. Veszprém, 1957.

Fitz Jenő: Székesfehérvár. Bp., 1957.

Fodor Ferenc: Szatmárvár. Hadtörténelmi Közlemények, 1956.

Gerevich Tibor: Magyarország románkori emlékei. Magyarország művészeti emlékei I. Bp., 1938.

Gerő László: Magyarországi várépítészet. Bp., 1955.

Gerő László: Eger. Bp., 1957.

Gerő László: A siklói vár. Bp., 1958.

Gerő László: Pápa. Bp., 1959.

Granasztói Pál: A magyar városépítészet sajátosságai. Településtudományi Közlöny, 1956.

Héjj Miklós: Visegrád. Bp., 1957.

Horler Miklós: Szentendre. Bp., 1960.

Kampis Antal: Tihany műemlékei. Bp., 1957.

Koppány Tibor-Péczely Piros ka-Sági Károly: Keszthely. Bp., 1962.

Korompay György: Veszprém. Bp., 1957.

Lelkes István: Kőszeg. Bp., 1960.

Molnár József: A szegedi vár. Műemlékvédelem, III. évf. (1959) 1. szám, 22-31. l.

Nagy Zoltán-Papp Imre: Szeged. Bp., 1960.

Patay Pál: A bujáki vár. Bp., 1959.

Cs. Sebestyén Károly: Szeged középkori vára. Szeged, 1928.

Cs. Sebestyén Károly: Szeged középkori templomai. Szeged, 1938.

Takács Marianna: A sárvári vár. Bp., 1957.

Varju Elemér: Magyar várak. Bp., é. n.

Zádor Anna: Magyar művészet 1800-1945. Bp., 1958.

D) Településtörténet

Balogh István: Az alföldi tanyás gazdálkodás. Szabó István (szerk.): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848-1914. I. köt. Bp., 1965.

Bálint Alajos: Makó város települési és emberföldrajzi vázlata. Csanád vármegyei Könyvtár, 1. szám.

Belényesi Márta: Adatok a tanyakialakulás kérdéséhez. A telek és a magyar tanya középkori gyökerei. Bp., 1948.

Belitzky János: Nyugatmagyarország védelmi rendszere és határőrnépei a középkorban. Bécsi M. Történeti Intézet Évkönyve, 1934.

Blaschke, Karlheinz: Über die sächsische Siedlungsgeschichte. Sächsische Heimatblätter, 5. Jahrg. (1959) Heft 8. S. 552-556.

Bodnár Béla: Hódmezővásárhely és környékének régi vizrajza. Föld és Ember, 1928.

G. Bolla Ilona: A jobbágytelek kialakulásának kérdéséhez. A z ELTE Évkönyve, 1961. 97-118. l.

Borbiró Virgil-Valló István: Győr városépítésének története. Bp., 1956.

Buchmann Károly: A délmagyarországi telepítések története. Bp., 1936.

Bulla Béla: Magyarország természeti földrajza. Bp., 1962.

Bulla Béla-Mendöl Tibor: A Kárpát-medence földrajza. Bp., 1947.

Czettler Jenő: A tanyai település és a tanyai központok. Bp., 1913.

- Eperjessy Kálmán: Településtörténetünk időszerű kérdései. Bp., 1938.
Különnyomat a "Magyar Tanítóképző" 1938. évi 1. számából.
- Erdei Ferenc: A makói tanyarendszer. Szeged, 1933.
- Erdei Ferenc: Magyar tanyák. H. n., é. n.
- Faragó Kálmán: Az adottságok szerepe a települések rekonstrukciójában.
Településtudományi Közlemények, Bp., 1964. május, 66-82. l.
- Fekete Nagy Antal: Településtörténet és egyháztörténet. Századok, 1937.
417-431. l.
- Fekete Zsolt: Magyarország vizei multjának története. Bp., 1882.
- von Fritschen, Walter: Handwerkskunst im Dorf-und Stadtbild. Sächsische
Heimatblätter, 5. Jahrg. (1959) Heft 6. S. 365-372.
- Fügedi Erik: Topográfia és városfejlődés a középkori Óbudán. Tanulmányok
Budapest multjából, XIII. köt. 7-56. l.
- Galgóczy Károly. A telepítés kérdése Magyarországon. Bp., 1880.
- Gesztelyi Nagy László: A magyar tanyarendszer kialakulása. Kecskemét,
1926.
- Gesztelyi Nagy László: A magyar tanya. Kalocsa, 1928.
- Glaser Lajos: Dunántul középkori uthálózata. Századok, 1929.
- Glaser Lajos: Az Alföld régi vizrajza és a települések. Földrajzi Közlemények,
1939.
- Granasztói György: Az alaprajzkutatás feladatai Győr középkori történetével
kapcsolatban. Klny. Arrabona, 1964.
- Győrffy István: A nagykun tanya. Néprajzi Értesítő, 1910.
- Győrffy István: Az alföldi kertes városok. Néprajzi Értesítő, 1926.
- Győrffy István: Hajduböszörmény települése. Szeged, 1927.
- Győrffy István: A tanyai telepedés kezdete. Magyar Szemle, 1928.
- Győrffy István: A magyar tanya. Földrajzi Közlemények, 1937.
- Győrffy István: A nagykun tanya. Bp., 1937.
- Győrffy István: Az alföldi kertes városok. Bp., é. n.
- Győrffy Lajos: Adatok az Alföld törökkori településtörténetéhez. Szolnok,
1956.
- Hofer Tamás: Déldunántul településformáinak történetéhez. Ethnographia,
1953.
- Holub József: Zala megye középkori vizrajza. Zalaegerszeg, 1963.

Hóman Bálint: A honfoglaló törzsek megtelepedése. Bp., 1912.

Hóman Bálint: A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése. A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve, I. köt. 7. füzet, Bp., 1923.

Jakó Zsigmond: Az elpusztult települések kutatása. Erdélyi Tudományos Füzetek, 194. szám, Kolozsvár, 1945.

Karácsonyi János: Halovány vonások hazánk Szent István korabeli határaitól. Századok, 1901.

Kern István: Nagymányok és Kismányok községek településföldrajza. Pécs, 1934.

Kiss István: A magyar tanyai közigazgatás. Bp., 1932.

Kniezsa István: A nyugat-magyarországi besenyők kérdéséhez. Domanovszky Emlékkönyv, Bp., 1937.

Kogutowicz Károly: Dunántul és Kisalföld, I-III. Szeged, 1930., 1936.

Kolta János: A népességföldrajzi vizsgálatok néhány módszertani kérdése. Pécs, 1961. Dunántuli Tudományos Intézet.

Korompay György: Általános magyar települési típusformák. Bp., 1942.

Korompay György: A magyar falutelepülés története és településfajtái. Magyar építőművészet, 1954.

Kovács Márton: A felsőöri magyar népsziget, Bp., 1942.

Kring Miklós: A magyar államhatalom határainak kialakulásáról. A Bécsi M. Történeti Intézet Évkönyve IV. köt. (1934).

Krudy Mária: A szegedi tanyarendszer kialakulása. Bp., 1931.

Kubinyi András: Budafelhézis topográfiája és gazdasági fejlődése. Tanulmányok Budapest multjából, XVI. köt. 85-177. l.

Major Jenő: Szempontok a faluépítési hagyományok kutatásának módszeréhez. Településtudományi Közlemények, 1959.

Major Jenő: A magyar városhálózatról. Településtudományi Közlemények. Bp., 1964. május, 32-66. l.

Major Jenő: A városalaprajz mint a korai magyar városépítéstörténet forrása (a soproni belváros kialakulása). Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények, 1965. 1. szám.

Makkal László: A Csallóköz településtörténeti vázlata. Századok, 1947.

Márkus István: Kertek és tanyák Nagykőrösön a XVII-XVIII. században. Adalék a kertés város és a tanya kérdéséhez. Kecskemét, 1943.

Márkus Mihály: A bokortanyák népe. Bp., 1943.

- Melich János: Szláv jövevényszavaink. Bp., 1903-1905.
- Mendöl Tibor: Általános településföldrajz. Bp., 1963.
- Mendöl Tibor: Falusi települések alaprajza. Általános településföldrajz. Bp., 1963.
- Moór Elemér: Kabold alapítása és környékének települési viszonyai a középkorban. Szegedi Füzetek, 1935.
- Nagy Lajos: Pest város XVII. század végi topográfiájának forrásai. Tanulmányok Budapest multjából, XIV. köt. 161. sköv. l.
- Nagy Lajos: A Viziváros XVII. századvégi topográfiája. Tanulmányok Budapest multjából. XVI. köt. 181. sköv. l.
- Pais László: A Zala vízgyűjtőjének régi vizrajza. Bp., 1942.
- Papp László: A kecskeméti tanyavilág kialakulása. Szeged, 1936.
- Perényi Imre: A magyar történelmi városközpontok reorganizációjának kérdéséhez. Településtudományi Közlemények, 1964. május, 12-32. l.
- Petróczi Sándor: Cegléd település- és népességtörténete. Bp., 1961.
- Prinz Gyula: Magyarország településformái. Bp., 1922.
- Radig, Werner: Die Siedlungstypen in Deutschland und ihre frühgeschichtlichen Wurzeln. Berlin, 1955.
- Schwaz, Gabriele: Allgemeine Siedlungsgeographie. Berlin, 1961.
- Simkó Gyula: Nyiregyháza tanyáinak települése. Kolozsvár, 1909.
- Simkó Gyula: Nyiregyháza és tanyáinak településföldrajza. Földrajzi Közlemények, 1910.
- Szabó István: A debreceni tanyarendszer kialakulása. Klny. a Föld és Ember 1929. évf.-ből. Szeged, 1929.
- Szabó István: A prédiium. Vizsgálódások a korai magyar gazdaság- és településtörténelem körében. Agrártörténeti Szemle, 1963.
- Szabó István: Kísérletek az alföldi tanyarendszer megszüntetésére az 1780-as és 1850-es években. Agrártörténeti tanulmányok. Bp., 1960.
- Szabó István: A falurendszer kialakulása Magyarországon (X-XV. század). Bp., 1966.
- Szabó Kálmán: Kecskeméti tanyák. Kecskemét, 1936.
- Tagányi Károly: Gyepü és gyapüelve. Magyar Nyelv, 1913.
- Valló István: Várostudomány-településtudomány. M. Tud. Akadémia Építés- és Közlekedéstudományi Közleményei, 1959. 3-4. szám.

Wallner Ernő: Paks település képe. Földrajzi Közlemények, 1958.

Wallner Ernő: Dunaföldvár népessége és társadalmi tagozódása a 18. és 19. században. Demográfia, 1959.

Weidlein János: Elpusztult falvak Tolnában és Baranyában. Századok, 1934. pótfüzet.

Zoltai Lajos: Települések, egyházas és egyházatlan falvak Debrecen város mai határában. Debrecen, 1925.

E) Néprajz (etnográfia)

Bakos József-Kerényi György: Utmutató a népi énekes-táncos gyermekjátékok gyűjtéséhez. Bp., 1952.

Balassa Iván: A debreceni civis földművelésnek munkamenete és műszókin-cse. Debrecen, 1940.

Balassa Iván: Néprajzi feladatok a Hernád és a Tisza között. Sárospatak, 1960.

Balogh Ilona: Magyar fatornyok. Bp., 1935.

Balogh István: Határhasználat Hajduböszörményben a XVIII. században. Ethnographia, 1954-55.

Balogh István: A gabona betakarítása aXVI-XVII. században. Ethnographia, 1957.

Balogh István: A paraszti gazdálkodás és termelési technika. Szabó István (szerk.): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848-1914. I. köt. Bp., 1965.

Bánó István: Baranyai népmesék. Bp., 1941.

N. Bartha Károly: A debreceni fésűsmesterség. Debrecen, 1929.

N. Bartha Károly: A debreceni gubacsapó cég. Debrecen, 1939.

Bartók Béla: A magyar népdal. Bp., 1921.

Bartók Béla: Miért és hogyan gyűjtsünk népzene-t? Bp., 1938.

Bartók Béla: Népzene-ünk és a szomszéd népek népzene-je. Bp., 1952.

Bálint Sándor: Szeged népe. Szeged, 1933.

Bálint Sándor: A szegedi tanyák népe. Szeged, 1936.

Bálint Sándor: Népzene-ünk ünnepei. Bp., 1938.

Bálint Sándor: Szegedi paprika, Bp., 1962.

Bálint Sándor: A néprajzi kutatás Csongrád megyében. Szeged, 1964.

Bátky Zsigmond-Győrffy István-Viski Károly: A magyarság néprajza, I- IV. köt. Bp., é.n.

Belényesy Márta: A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. században. Ethnographia, 1954.

Belényesy Márta: Szőlő és gyümölcsstermesztésünk a XIV. században. Néprajzi Értesítő, 1955.

Belényesy Márta: A földművelés Magyarországon a XIV. században, Századok, 1956.

Belényesy Márta: Középkori mezőgazdaságtörténetünk kutatási módszereiről. Agártörténelmi Tanulmányok, 1957.

Belényesy Márta: A permanens egymezős földhasználat és a két és háromnyomásos rendszer kialakulása Magyarországon a középkorban. Ethnographia, 1960.

Belényesy Márta: A parlagrendszer XV. századi kiterjedése Magyarországon. Ethnographia, 1964.

Berecz István-Lajos Árpád: Hogyan gyűjtsünk népi sportjátékokat? Bp., 1952.

Berze Nagy János: Baranyai magyar néphagyományok I-III. Pécs, 1940.

Bónis György: Magyar jogi néphagyomány. Bp., 1939.

Csilléry Klára: Tájékoztató a népi lakásberendezés gyűjtéséhez. Bp., 1952.

Dankó Imre: Házformák Hajdunánáson. Ethnographia, 1964.

Dános Erzsébet: A magyar népballada. Bp., 1938.

Dégh Linda: A magyar népi színjáték kutatása. Bp., 1947.

Dégh Linda: Adatok a magyar parasztság irodalmi életéhez. Magyar Századok, 1948.

Dégh Linda: A munkásság néprajzi kutatása. A M. Tud. Akadémia II. Osztályának Közleményei, 1952. 283-323. l.

Dégh Linda: A szabadságharc népköltészete. Bp., 1952.

Dégh Linda: Utmutató a munkásosztály néprajzi vizsgálatához. Bp., 1953.

Diószegi Vilmos: A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben. Bp., 1958.

Domanovszky György: Népi fazekasság. Bp., 1942.

Domanovszky György: Magyar parasztbutor. Bp., 1947.

Dömötör Sándor: A néprajzi gyűjtés. Bp., 1932.

Dömötör Sándor-Katona Imre: Néprajzi alapismeretek. Bp., 1959.

Ecsedi István: Hortobágy puszta és élete. Debrecen, 1914.

Ecsedi István: A hortobágyi pásztorviselet. Néprajzi Értesítő, 1914.

- Ecsedi István: Népies vadfogás és vadászat a debreceni határban és a Tiszántulton. Debrecen, 1933.
- Ecsedi István: Népies halászat a Közép-Tiszán. Debrecen, 1934.
- Ecsedi Lajos: A magyar földmives nép munkája. Szentes. 1930.
- Erdélyi János: Népdalok és mondák, I-III. köt. Pest, 1846-1848.
- Erdélyi János: Magyar közmondások könyve. Pest, 1951.
- Erdélyi Zoltán: Az erdő néprajza. Bp., 1959.
- Ébner Sándor: Ősi szállító eszközök az alföldi lápokon. Magyar Nyelv, 1929.
- Fél Edit: A nagycsalád és jogszokásai a komárommegyei Martoson. Bp., 1944.
- Fél Edit: A magyar népi társadalom életének kutatása. Bp., 1948.
- Fél Edit: Tájékoztató a népviselet gyűjtéséhez. Bp., 1952.
- Fél Edit: Tájékoztató a népi himzések gyűjtéséhez. Bp., 1953.
- Fél Edit-Hofer Tamás: A parasztember szerszámai. Ethnographia, 1961.
- Gönczi Ferenc: A göcseji és hetési népviselet. Néprajzi Értesítő, 1910.
- Gönczi Ferenc: Göcsej és kapcsolatos Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése. Kaposvár, 1914.
- Gönczi Ferenc: Somogyi betyárvitág, Bp., 1944.
- Gönczi Ferenc: Göcsej népköltészete. Zalaegerszeg, 1948.
- Gönczi Ferenc: Somogyi gyermekjátékok. Kaposvár, 1949.
- Gunda Béla: A lakóház kialakulása az Ormánságban. Ethnographia, 1936.
- Gunda Béla: A gyűjtögető gazdálkodás. Az elvetett buzától a kenyérig. Bp., 1934.
- Gunda Béla: Néprajzi gyűjtőuton. Debrecen, 1956.
- Györffy István: Nagykunság és vidékének népi építkezése. Néprajzi Értesítő, 1908.
- Györffy István: Takarás és nyomtatás az Alföldön. Néprajzi Értesítő, 1928.
- Györffy István: A masrvar népi ruhahimzések. Bp., 1929.
- Györffy István: Magyar népi ruhahimzések. I. A cifraszür. Bp., 1930.
- Györffy István: Magyar nép-magyar föld. Bp., 1942.
- Györffy István: Magyar falu, magyar ház. Bp., 1943.
- Györffy István: Nagykunsági krónia, Bp., 1955.
- Györffy István: Matyó népviselet. Bp., 1950.
- Hankó Béla: A magyar háziállatok története. Bp., 1954.

- Herrmann Antal: Az idővarázslás a magyar s egyéb hazai népek hitében. Ethnographia, 1895.
- Herman Ottó: A magyar halászat könyve, I-II. Bp., 1887.
- Hermán Ottó: Az ősfoglalkozások. Bp., 1898.
- Hoffmann Tamás: A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában. Bp., 1963.
- Honti János: Mesekutatás és mesegyűjtés. Népünk és Nyelvünk, 1934.
- Honti János: Uj kézikönyv a magyar népköltészetéről. Népünk és Nyelvünk, 1936.
- Illyés Gyula-Ortutay Gyula: Magyar parasztmesék. Bp., 1941.
- Ipolyi Arnold: Magyar mithologia. Pest, 1854.
- Istvánffy Gyula: A matyó nép élete. Miskolc, 1897.
- Jakobrit, Wolfgang: A néprajz és a termelőerők története. Agrártörténeti Szemle, 1966. 1-2. szám.
- Jankó János: Kalotaszeg magyar népe. Bp., 1892.
- Jankó János: A magyar halászat eredete. Bp., 1900.
- Jankó János: A Balaton-melléki lakosság néprajza. Bp., 1902.
- Kandra Kabos: Magyar mythológia. Eger, 1897.
- Kaposi Edit: Népi táncainkról. Bp., 1952.
- Kaposi Edit-Maócz László: Magyar népi táncok és táncos népszokások. Bp., 1958.
- Kardos László: Az Őrség népi táplálkozása. Bp., 1943.
- Katona Imre: Utmutató a népköltészet gyűjtéséhez. Bp., 1953.
- Katona Imre: Utmutató a történeti népköltészet gyűjtéséhez. Bp., 1954.
- Kálmány Lajos: Szeged népe I-II. Arad-Szeged, 1881, 1882. 1891.
- Kálmány Lajos: Történeti énekek és katonadalok. Bp., 1952.
- Kálmány Lajos: Alföldi népballadák. Bp., 1954.
- Károlyi Antal (szerk.): A magyar falu építésze. Bp., 1955.
- U. Kerékgyártó Adrienne: A magyar női haj- és fejviselet. Bp., 1937.
- Kerényi György: 100 népi játékdai. Bp., 1938.
- Kerényi György: Gyermekjátékok. Bp., 1951.
- Kiss Géza: Az ormánsági népviselet. Ethnographia, 1931.

Kiss Lajos: A nyiregyházi szücsmesterség és ornamentika. Debrecen, 1929.

Kiss Lajos: A szücsmesterség Hódmezővásárhelyen. Néprajzi Értesítő, 1926.

Kodály Zoltán: A magyar népzene. Magyarország Néprajza, IV. köt.

Kodály Zoltán - Vargyas Lajos: A magyar népzene. Bp., 1952.

Kovács Ágnes-Morvay Péter: Utmutató a mesék és más népi elbeszélések gyűjtéséhez. A Néprajzi Múzeum Adattárának Értesítője, 1956. 1-2. szám.

Kovács Ágnes: Népmese gyűjtés. Bp., 1958.

Kovács Ágnes: Magyar állatmesék típusmutatója. Néprajzi Közlemények III. 3. Bp., 1958.

Kovács László: A néprajzi gyűjtés módszere. Bp., 1939.

K. Kovács László: A magyar állattartás kutatása. Bp., 1948.

K. Kovács László: Közlekedés, teherhordás, hir- és jeladás. Bp., 1948.

K. Kovács László: A magyar népi gazdálkodás kutatása. Bp., 1948.

K. Kovács László: A magyar népi közlekedés kutatása. Bp., 1948.

K. Kovács László: Hogyan gyűjtsük a népi gazdálkodás tárgyait? Bp., 1953.

Kovács Valéria: Szigetvári történeti néphagyományok I. A Janus Pannónius Múzeum Évkönyve, Pécs, 1962.

Kresz Mária: Magyar parasztviselet 1820-1867. Bp., 1956.

Kriza János: Vadrózsák. Kolozsvár, 1863.

Lajos Árpád: A magyar nép játéka. Bp., é. n.

Luby Margit: A parasztélet rendje. Bp., 1935.

Luby Margit: A néprajzi gyűjtés módja. Paraszttrendtartás. Falucsufolók. Bodor Antal (szerk.): Honismeret könyve. Bp., 1935. 72-78. l.

Lükő Gábor: A magyar himzöművészet eredete és története. Néprajzi Értesítő, 1939.

Madarassy László: Nomád pásztorkodás a kecskeméti pusztaságon. Bp., 1912.

Madarassy László: Művészkedő magyar pásztorok. Bp., 1934.

A Magyarság Néprajza I-IV. köt. Bp., 1933-1937. Új kiadása: 1941-1943. (Minden tárgykörből a leginkább használható alapos, szakszerű összefoglalás.)

Makkai László: Az anyagi kultúra történetének kutatásáról. Történelmi Szemle, 1958.

Maksay Ferenc: Néprajz és településtörténet. Ethnographia, 1948.

Maksay Ferenc: Gabonatermesztés Nyugat-Magyarországon a XV-XVI. század fordulóján. Agrártörténeti Szemle, 1962.

Malonyai Dezső: A magyar nép művészete I-V. köt. Bp., 1912.

Manga János: A társadalmi szempontú néprajzi kutatásokról. Ethnographia, 1952.

Manga János: Tájékoztató színjátékszerű népszokásaink gyűjtéséhez. Bp., 1953.

Manga János: Egy dunántúli faragó pásztor. Bp., 1954.

Marót Károly: Fejezetek a magyar néprajz módszertanához. Bp., 1940.

Marót Károly: A népköltészet elmélete és magyar problémái. Bp., 1949.

Miskolczi László-Vargha László: A Nagykunság vidék népének építészete. Bp., 1934.

Molnár István: Magyar tánc hagyományok. Bp., 1947.

Molnár Viktor: Husvétii himes tojások. Bp., 1890.

Morvay Judit: Asszonyok a nagycsaládban. Bp., 1956.

Morvay Judit: A népi táplálkozás. Bp., 1962.

Morvay Péter: Utmutató népi táncaink gyűjtéséhez. Bp., 1952.

Nagy-Czirok László: Pásztorélet a Kiskunságon. Bp., 1960.

Ortutay Gyula: Parasztságunk élete. Bp., 1937.

Ortutay Gyula: Magyar népismeret. Bp., 1937.

Ortutay Gyula: A magyar népművészet. Bp., 1941.

Ortutay Gyula-Katona Imre: Magyar parasztmesék. Bp., 1951.

Ortutay Gyula: Magyar népköltészet I-III. köt. Bp., 1955.

Ortutay Gyula: Kis magyar néprajz. Bp., 1958.

Ortutay Gyula: A magyar népmesekutatás módszerei. Valóság, 1964. 8. szám.

Palotay Gertrud: Egy nógrádmegyei paiócfalu ruházata. Néprajzi Értesítő, 1930.

Palotay Gertrud: A magyar népviselet kutatása. Bp., 1947.

Palotay Gertrud: A magyar népművészet kutatása. Bp., 1947.

- Palotay Gertrud: A magyar népművészet kutatása. Bp., 1948.
- Papp László: Népi jogszokásaink némely kérdéséről. Ethnographia-Népelet, 1939. 1-2. szám.
- Papp László: Kiskunhalas népi jogélete. Bp., 1941.
- Papp László: Vezérfonala népi jogélet kutatásához. Bp., 1942.
- Rapaics Raymund: Az ősmagyarország buzái. Bp., 1932.
- Rapaics Raymund: A magyarság virágai, Bp., 1932.
- Rapaics Raymund: A kenyér története. Bp., 1934.
- Rapaics Raymund: Magyar várkertek. Magyar Szemle, 1938.
- Rapaics Raymund: A magyar gyümölcs. Bp., 1940.
- Rhétey Prikkel Marion: A magyarság táncai. Bp., 1924.
- Román János: Sárospataki kerámia. Bp., 1956.
- Róheim Géza: Magyar néphit és népszokások. Bp., 1925.
- Schramm Ferenc-Katona Imre: Magyar népballadák. Bp., 1955.
- Solymossy Sándor: A magyar ősi hitvilág. A Magyarság Néprajza IV. köt. Bp., é. n.
- Szabó Kálmán: Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. Bp., 1938.
- Szabó Károly: A "suba" és mestersége Kecskeméten. Ethnographia, 1923-1924.
- Szendrei Ákos: A közigazgatás népi szervei. Népünk és nyelvünk, 1929.
- Szendrey Ákos: A népi ruházatkodás életkorjelző jelentősége. Ethnographia, 1931.
- Szendrey Ákos: A népi élet társas összejövetelei. Ethnographia, 1938.
- Szendrey Ákos: Népi társasmunkák és összejövetelek. Ethnographia, 1938.
- Szendrey Ákos: A magyar néphit kutatása. Bp., 1948.
- Szendrey Ákos: Lakodalmi szokások gyűjtése. Bp., 1956.
- Szendrey János: A magyar viselet történeti fejlődése. Bp., 1905.
- Szendrey Zsigmond: A néphagyományok gyűjtésének módszere. Bp., 1920.
- Szendrey Zsigmond: Tájékoztató a földműveléssel kapcsolatos szokások és hiedelmek gyűjtésére. Ethnographia, 1931.
- T. Szerémi Borbála (szerk.): Magyarországi munkásdalok. Bp., 1955.

- Szücs Sándor: Pusztai Krónika. Bp., 1938.
- Szücs Sándor: A régi Sárrét világa. Bp., é. n.
- Tagányi Károly: A hazai élő jogszokások gyűjtéséről. Bp., 1919.
- Takács Lajos: A dohánytermesztés Magyarországon. Bp., 1964.
- Takáts Sándor: Kertészkedés a török világban. Rajzok a török világból. III. köt. 358-377. l.
- Tálas István: A Kiskunság népi állattartása. Szeged, 1933.
- Tálas István: Néprajzi életünk kibontakozása. Bp., 1948.
- Tálas István: Az anyagi kultúra vizsgálatának tíz éve (1945-1955). Ethnographia, 1955.
- Tóth János: A magyar falu építőművészete. Szombathely, 1945.
- Tóth Kálmán-Nászay Miklós-Padányi Gulyás J.: A Balatonvidék népének építészete. Bp., 1936.
- Vajkai Aurél: A mai magyar néprajzi kutatás keresztmetszete. Bp., 1940.
- Vajkai Aurél: A gyűjtögető gazdálkodás Cserszegtomajon, Néprajzi Értesítő, 1941.
- Vajkai Aurél: A magyar nép életmódja. A Bartucz szerk.: A magyar nép. Bp., 1943. c. kötetben.
- Vajkai Aurél: A magyar népi építkezés kutatása. Bp., 1947.
- Vajkai Aurél: Népünk természetismerete. Bp., 1948.
- Vajkai Aurél: A magyar népi táplálkozás kutatása. Bp., 1928.
- Vajkai Aurél: Balatonmelléki présházak. Bp., 1958.
- Vajkai Aurél: Szentgál. Bp., 1959.
- Vajkai Aruél: Bakony. Bp., 1959.
- Varga Gyula: A parasztgazdaság munkaeszközei. Szabó István (szerk.): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848-1914. I. köt. Bp., 1965.
- Vargyas Lajos: Hogyan gyűjtsünk népzeneét? Bp., 1952.
- Váczy Mihály: A nyomásos gazdálkodás Füzesabonyban. Bp., 1928.
- Veress Éva: A jobbágycsalád szervezete. Történelmi Szemle, 1958.
- Végh József-Papp László-B. Lőrinczy Éva-O.Nagy Gábor: A nyelvjárási és néprajzi gyűjtés összekapcsolása. Bp., 1960.
- Végh József: A hagyományos paraszti gazdálkodás ismeretanyaga és szókincse. Bp., 1962.

Visky Károly: Etnikai Csoportok, vidékek, Bp., 1938.

Viski Károly: Népi és uri műveltség összefüggései a tárgyi néprajzban. Eckhardt Sándor (szerk.): Ur és paraszt a magyar élet egységében. Bp., 1941. 135-160. l.

Wellmann Imre: Földművelési rendszerek Magyarországon a XVIII. században. Agrártörténeti Szemle. 1961.

Wellmann Imre: Néprajz és gazdaságtörténet. Ethnographia, 1947.

Zoltai Lajos: A debreceni kertségek multja. Debrecen, 1934.

Zoltai Lajos: A debreceni viselet a XVI-XVIII. században. Ethnographia, 49. sz.

F) A magyar munkásmozgalom története tárgyi emlékeinek gyűjtése

Gerelyes Ede: A magyar munkásmozgalom története tárgyi emlékeinek gyűjtése. Bp., 1963.

2. Iratlan szellemi hagyaték (szóbeli források)

A) Visszemlékezések, szemtanu-jelentések

Balázs Béla: A személyes visszaemlékezések felhasználása a népi demokráciánk történetének feldolgozásában. Századok, 1955.

B) A színhagyomány és a történeti népmonda

Dankó Imre: A hajdunánási Testhalom mondája és a hajduk eredete. Ethnographia, 1956.

Erdész Sándor: Báthori Gábor a néphagyományokban. Nyiregyháza, 1965.

Ferenczi Imre: Rákóczi alakja az abauj-zempléni néphagyományban. Ethnographia, 1960.

Ferenczi Imre: A népmondakutatás néhány elvi kérdése. Műveltség és Hagyomány III. (1961) 201-209. l.

Ferenczi Imre: Bocskai István és szabadságharcának emléke a néphagyományban. Debrecen, 1962.

Ferenczi Imre: Huszita emlékek és a néphagyomány. Műveltség és Hagyomány V. (1963) 107-130. l.

Ferenczi Imre-Molnár Máttyás: Történeti néphagyományok Szabolcs-Szatmár megyében. Kézirat.

Lüthi, Max: Volksmärchen und Volkssage. Bern und München, 1961.

Ortutay Gyula: Kossuth Lajos a magyar nép hagyományában. Ethnographia, 1952.

Sándor István: Világos és Arad a magyar néphagyományban. MTA Társadalmi-Történeti Tudományok Osztálya Közleményei III. (1953).

Szendrey Zsigmond: Magyar népmonda-típusok és tipikus motívumok. Ethnographia, 1922.

Szendrey Zsigmond: Történeti népmondák, Ethnographia, 1920. 45-49; 1923. 143-149.; 1926. 28-35., 78-86., 132-138., 183-187.; 1927. 193-198. l.

Szendrey Zsigmond: A néphagyományok gyűjtésének módszere. Bodor Antal (szerk.): Honismeret könyve. Bp., 1935. 52-71. l.

Szentmihályi Imre: A göcseji nép eredethagyománya. Bp., 1958.

C) Földrajzinevek

Bach, Adolf: Deutsche Namenkunde. Heidelberg, 1952-54.

Bárczi Géza: A magyar szókincs eredete. Bp., 1958.

Bárczi Géza: A magyar nyelv életrajza. Bp., 1963.

Benkő Lóránd: Magyar nyelvjárás történet. Bp., 1957.

Csüry Bálint: A népnyelvi buvárlat módszere. Bp., 1936.

Horger Antal: Magyar nyelvjárások. Bp., 1934.

Jókay, Z.: Die ungarische Ortsnamenforschung. Zeitschrift für Ortsnamenforschung XI (1935).

Kálmán Béla: A mai magyar nyelvjárások. Bp., 1952.

Kálmán Béla: A nevek világa. Bp., 1967.

Kertész Manó: A magyar helynévadás történetéből. Bp., 1939.

Kleinpaul, Rudolf: Die Ortsnamen im Deutschen. Leipzig, 1919.

Kniezsa István: A szlávok. Bp., 1932.

Kniezsa István: Magyarország népei a XI-ik században. Bp., 1938.

- Kniezsa István: A magyar nyelv szláv jövevényszavai I. köt. 1-2. rész, Bp., 1955.
- Lőrincze Lajos: Földrajzineveink élete. Bp., 1947.
- Lőrincze Lajos: Földrajzinév-gyűjtésünk multja, jelen állása és feladatai. Bp., 1949.
- Lukács Károly: Balatonvidéki viz- és földrajzi tájszók. Magyar Nyelv, 1952.
- Ortvay Tivadar: Magyarország régi vizrajza a XIII. század végéig. I-II. köt. Bp., 1882.
- Ortvay Tivadar: Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején. Bp., 1891.
- Pais Dezső-Mikey Sándor (szerk.): Névtudományi vizsgálatok, Bp., 1960.
- Pesty Frigyes: A helynevek és a történelem. Bp., 1878.
- Pesty Frigyes: Magyarország helynevei történeti, földrajzi és nyelvészeti tekintetben. I. köt. Bp., 1888.
- Révész Imre: Magyar helynevek. Uj Magyar Muzeum, 1850-51. I. 510-513; 1851-52. I. 161-164., 310-315. I.
- Schwartz Elemér: Bevezetés a hazai német nyelvjáráskutatásba. Bp., 1923.
- Szabó Károly: A magyar helynevekről. Uj Magyar Muzeum, 1850-51. I. 370-377. I.
- Székely György: Középkori kézműves foglalkozások és a családnevek. Nyelvtudományi Értekezések, 1967.
- Szücs J.: A népnyelvi kutatás története. Bp., 1936.

a) A települések elnevezései

- Benkő Loránd: A történeti személynévvizsgálat kérdései. Magyar Nyelv XLV. (1949).
- Csuday J.: Történelmi helynevek szótára. Bp., 1901.
- Fink, Hans: Die Kirchenpatrozinien Tirols. Ein Beitrag zur tirolisch-deutschen Kulturgeschichte. Passau, 1928.
- Fischer, R.-Eichler, E.-Walther, H.: Namen deutscher Städte. Berlin, 1963.
- Győrffy István: Hevesmegyei helynevek. Magyar Nyelv, 1929.
- Hadrovics László: Muraköz helynevei. Bp., 1934.

Kázmér Miklós: A birtoklás szerepe a földrajzinevek kialakulásában. Magyar Nyelv, 1949.

Kniezsa István: Az -i helynév képző a magyarban. Magyar Nyelv, XLV. (1949).

Kniezsa István: Keletmagyarország helynevei: Magyarok és románok Bp., 1943.

Kniezsa István: A párhuzamos helynévadás. Bp., 1944.

Lug, V.: Deutsche Ortsnamen in Ungarn. Reichenberg, 1917.

Márton B.: A Nyírség helynevei. Debrecen, 1929.

Pais Dezső: Puha, puffan, páhol. Magyar Nyelv, 1928.

Péter László: A tréfás helynévadáshoz. Magyar Nyelv, 1950.

Schwartz Elemér: A templomi védőszentek és a helységnevek. Egyetemes Philológiai Közlöny, 1924. és 1925.

Schwartz Elemér: A patrocínium a helynévfejtés és településtörténet szolgálatában. Századok, 1933.

Schwartz, Ernst: Deutsche Namenforschung. Orts- und Flurnamen. Göttingen, 1950.

J. Soltész Katalin: Az irodalmi helynévadás. Nyelvőr, LXXXII.

Szabó T. Attila: A személynevek helyneveinkben. Magyar Néprajz II.

Szendrey Zsigmond: Magyar népmonda-típusok és tipikus motívumok. Ethnographia, 1922. 45-64. l. (Helységalapítási, községnevmagyarázó, családnévmagyarázó, kincs-, halom-, forrás- stb. mondák, ugyanezek bőséges irodalma).

Urhegyi Emilia: Turóc megye helynevei. Bp., 1939.

Virágh Rózsa: Magyar helységnevek eredete. A Föld és Ember c. folyóirat 1930. évfolyamában és külön is: Szeged, 1931.

b) A dülőnevek

Dankó Imre: Turkevei helynevek történelmi és társadalmi vonatkozásai. Magyar Nyelvőr, 1957.

Darnay (Dornyay) Béla: A nógrádmegyei Kazár helynevei. Keszthely. 1944.

Gunda Béla: Szépasszonyok kutja. Ethnographia, LVIII.

Kázmér Miklós: Alsó-Szigetköz földrajzi nevei. Magyar Nyelvtudományi Közlöny, Bp., 1957.

Kiss Lajos: Régi Rétköz. Bp., 1961.

Molnár József: Hajdunánási határnevek és azok hagyományai. Hajdunánás, 1938.

Moór Elemér: Westungarn im Mittelalter im Spiegel deér Ortsnamen. Szeged, 1936.

Morvay Péter: Kádárta helynevei. Veszprém, 1940.

Nyiri Antal: Térszíni formák elnevezései a szentesi halászatban. Magyar Nyelv, 1941.

Péterdi Ottó: Az észak-bakonyaljai német falvak dülőnevei. Német Philológiai Dolgozatok, Bp., 1934.

Péterdi Ottó: A Balaton-felvidék német falvai. Századok, 1934. pótfüzet.

Péterdi Ottó: A dülőnévadás lélektana. Egyetemes Philológiai Közlöny, 1936.

Strompl Gábor: Helyneveink vizrajzi szókinccse. Hidrológiai Közlöny, 1929.

Sulán Béla: Gazdaságtörténeti vonatkozású helynevek Rozsnyó határában. Kassa, 1943.

Szabó T. Attila: Adatok Nagyenyed XVI-XX. századi helyneveinek ismeretéhez. Erdélyi Múzeum, 1933.

Szabó T. Attila: A kalotaszegi helynévanyag vizrajzi szókinccse. Kolozsvár, 1942.

Szabó T. Attila: Kalotaszeg helynevei. Kolozsvár, 1942.

Szabói. Attila: Közép-Számos-vidéki határnevek. Magyar Nyelv, XXVIII.

Varga Antal: Földrajzinevek Balmazújvároson. Debrecen. 1942.

Weidlein János: Dülőnév és településtörténet. Magyar Nyelv, 1935.

Weidlein János: A dülőnévkutatás történeti vonatkozásai. Századok, 1935.

c) A helynévgyűjtés

Fehrentel-Gruppenberg László: Hogyan gyűjtsük a helyneveket? Veszprém, 1933.

Györffy István: Helyneveink gyűjtése. Magyar Nyelv, 1927.

Kázmér Miklós: Beszámoló a Zala vármegye keszthelyi járásban végzett földrajzinévgyűjtésről. Magyar Nyelv, 1949.

Szabói. Attila: A helynévgyűjtés jelentősége és módszere. Magyar Nyelv, 1934.

Szabó T. Attila: Miért és hogyan gyűjtjük a helyneveket? Cluj, 1938.

Szabó T. Attila: A magyar helynévkutatás a XIX. században. Kolozsvár, 1944.

d) Az utcanevek

Eperjessy Kálmán: Várostarténet az utcanevekben. Domanovszky Emlékkönyv. Bp., 1937.

Gallina Frigyes: Budapest utcanevei. Városi Szemle XVI. évf. (1931).

Márkus László: Egri utcák-utcanevek. Népujság, 1965. jan. 24. szám.

Molnár József: Az utcanevek fontossága helytörténeti szempontból. Népujság, 1958. május 27. szám.

Puruczki Béla-Fancsali Petronella-Novák Tamásné: Az utcák őrzik emléküket. Bp., 1963.

Szabó Ferenc: Békés megye helységeinek utcanevei a múlt század közepén. Gyula, 1961.

Vas Klára: Buda német utcanevei. Német Philológiai Dolgozatok, XXXIX. évf. (1929).

3. Irott emlékek

A) Könyvészeti forrásanyag

a) Módszertani munkák

Belitzky János: A magyar helytörténetírás problémái. Vigilia, 1935. II. 91-108. l.

Bodor Antal: A falu megismerése. Bp., 1933.

Bodor Antal: A falukutatás vezérfonala. Bp., 1935.

Bodor Antal (szerk.): Honismeret könyve. Bp., 1935.

Clauser Mihály: A plébániák története. Egyházi Lapok, 1940.

Demeter B.: Hogyan tanulmányozzam a falu életét? Kolozsvár, 1931.

Dékány István: A történettudomány módszertana. Bp., 1925.

Donath, Fr.: Wie erforschen wir die Geschichte unserer Heimat? Meissen. 1955.

Elekes Lajos: Történelmi ismeret-szocialista tudat. Bp., 1968.

- Eperjessy Kálmán: A magyar falu településtörténete. Bp., 1940.
- Eperjessy Kálmán: Csongrád megye helytörténeti kutatásának feladatai. Szeged, 1955.
- Eperjessy Kálmán: A magyar falu története. Bp., 1966.
- Hamilton, Henry: History of the Homeland (Szülőföldünk története). Allen and Unwin, 1947.
- Hanzó Lajos: Néhány szó a helytörténeti kutatásról. Történelemtanítás, 1959. 4. szám.
- Hóman Bálint (szerk.): A magyar történetírás új utjai. Bp., 1931.
- Ila Bálint: A magyar református egyházközségi történetírás utolsó negyedszázada és feladatai. Kézirat a sárospataki könyvtárban.
- Ingwersen, Peter: Wie verfasse ich die Geschichte meiner Heimat? Breslau, 1922.
- Ingwersen, Peter: Methodisches Handbuch für Heimatforschung. Schleswig, 1954.
- Ladányi Andor: A felsőoktatás-történeti kutatások. Magyar Tudomány, 1967, 4. szám.
- Mályusz Elemér: A helytörténeti kutatás feladatai. Századok, 1923-1924.
- Mályusz Elemér: Falutörténet. Magyar Szemle, 1929.
- Mályusz Elemér: A népiség története. Hóman Bálint (szerk.): A magyar történetírás új utjai. Bp., 1931.
- Máté György: Helytörténet, honismeret. Népszabadság, 1967. aug. 2. szám.
- Mészár Oszkár: A községi monográfiákról. Bodor Antal (szerk.): Honismeret könyve. Bp., 1935. 79-104. l.
- Mohr, Hubert-Hühns, Erik: Einführung in die Heimatgeschichte. Berlin, 1959.
- Moór Károly-Mollay Károly: A soproni és Sopron megyei helytörténetírás módszere és feladatai. Soproni Szemle, 1939.
- Perényi József: A történész műhelytitkaiból. Bp., 1965.
- Rott, Brunó: Zur Methode der Heimatforschung. Geschichte in der Schule, 11/1955.
- Soós Imre: A Sopron megyei községtörténetírás forrásai. Soproni Szemle 1939.
- Stohr, Bernhard: Methodik des Geschichtsunterrichts. Berlin, 1962.
- Szántó Imre (szerk.): A helytörténeti kutatások módszere és feladatai az oktató-nevelő munkában. Bp., 1956.

- Szentpétery Imre: A történettudomány módszertana. Bp., 1925.
- Ujszászy Kálmán: Utmutatás a falu tanulmányozásához. Sárospatak, 1936.
- Ujszászy Kálmán: A falu. Sárospatak, 1936.
- Vanyó Tihamér: A plébánia történetírás módszertana. Regnum, 1940/41.
- Váczy Péter: A helytörténeti kutatás problémái. Budapesti Szemle, 1931.
- Veress Éva: A helytörténeti kutatás kérdéséről. Jászok, 1956.
- Vigh Károly (szerk.): A helytörténetírás időszerű kérdései. Bp., 1956.
- Wellmann Imre: Mezőgazdaságtörténetírásunk új utjai. Domanovszky Emlékkönyv, Bp., 1937.
- Wellmann Imre: Paraszt népünk multjának feltárása. Hitel, 1944.
- Wellmann Imre: Agrártörténetünk módszereinek kérdéséről. Agrártörténeti Szemle, 1962.

b) A bibliográfiák

- Bakács István: Mezőgazdaságunk és az agrárszakirodalom a XVIII. században. Századok, 1947.
- Bakos József: Bodrogköz, Hegyalja és Hegyköz táj- és néprajzi irodalma I. rész. Sárospatak, 1947.
- Bakos József: Tokajhegyalja és bortermelése néprajzi, hely-, gazdaság- és művelődéstörténeti irodalma. Sárospatak, 1957.
- Banner János-Jakabffy Imre: A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája a legrégebb időktől a XI. századig. Bp., 1954.
- Bata Imre-Lengyel Imre-Varga Zoltánné: Debrecen bibliográfiája. Debrecen, 1961.
- Benkő Lóránd-Lőrincze Lajos: Magyar nyelvjárási bibliográfia 1917-1949. Bp., 1951.
- Béres András-Módy György: A hajduság történetének és néprajzának irodalma. Debrecen, 1956.
- Bodor Antal: Magyarország helyismereti könyvészete 1527-1940. Bp., 1944.
- Csekey István: Hévíz bibliográfiája. Hévíz-Balatonfüred, 1961.
- Dóczy J. - Wellmann I. - Bakács I.: A magyar gazdasági irodalom első századainak könyvészete I. 1505-1805. Bp., 1934.
- Dóczy J. - Bakács I. - Gerendás E.: A magyar gazdasági irodalom könyvészete II. 1806-1830. Bp., 1938.

Gerlai A. G.: A magyar erdészeti irodalom könyvészete 1934-ig. Sopron, 1936.

Ila Bálint-Kovacsics József: Veszprém megye helytörténeti lexikona I-II. Bp., 1964.

Katona Imre: Csongrád város bibliográfiája. Szeged, 1954.

Kertész János: Békés vármegye irodalmának bibliográfiája. Bp., 1936.

Koczányi B.: A magyar gazdasági szakirodalom könyvészete 1860-1888. Kassa, 1889.

Köves Erzsébet: A második világháború története (1939-45.), Vál. Művek bibliográfiája. Bp., 1955-56.

Lukcsics József: A veszprémi egyházmegye könyvészete. Veszprém, 1909.

Márkus Gábor: A XIX. századi magyar neveléstörténeti irodalom bibliográfiája (1800-1914). Szeged, 1937.

Nagy Dezső: Cegléd irodalma 1844-1958-ig. Bp., 1960.

Nagy Dezső: A munkásdai és munkásfolklor magyar szakirodalma. Bp., 1962.

K. Nagy Zsuzsa: Ajánló könyvjegyzék a Magyar Tanácsköztársaság (1919) történetének tanulmányozásához. Bp., 1954.

Petrik Géza: Magyar könyvészet 1860-1885. I-II. köt. Bp., 1885.

Petrik Géza: Magyar könyvészet 1885-1890. Bp., 1913.

Péter László: Csongrád megye népe és földje. Ajánló bibliográfia. Szeged, 1954.

Rácz Aranka: A megyei könyvtárak tájismereti anyaga. Magyar Könyvszemle, 1955. 178-181. l.

Siklós András: A Tanácsköztársaság történetével foglalkozó marxista irodalom. Bp., 1955.

Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái I-XIV. köt. Bp., 1891-1913.

Tálas Géza: Makó bibliográfiája. Bp., 1958.

c) A szorosán vett történelmi munkák

Albert Ferenc: Heves és Külső Szonok t. e. megyék leírása. Eger, 1868.

Balázs Éva: Kolozs megye kialakulása. Bp., 1939.

H. Balázs Éva-Makkai László (szerk.): Magyarország története a késői feudalizmus korában 1526-1790. Bp., 1962.

Bátorfi Lajos (szerk.): Adatok Zala megye történetéhez I-V. köt. Nagykánizsa, 1877-78.

Belitzky János: Sopron vármegye története I. köt. Bp., 1928.

Berlász Jenő: A Thurzó-birtokok a XVII. század első harmadában, különös tekintettel a jobbágyság gazdasági helyzetére. Bp., 1936.

Bélay Vilmos: Máramaros megye társadalma és nemzetiségei. Bp., 1943.

Bohdaneczky Edvin: Csanád vármegye nemzetiségi és gazdasági viszonyai a XVIII. században. Makó, 1940.

Bojt Lajos: A fejevári örkanonokság (custodiatus) birtokának története a század végétől 1833-ig. Bp., 1935.

Borovszky Samu: Csanád vármegye története 1715-ig, I-II. köt. Bp., 1897.

Borovszky Samu: Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye. Bp., 1910.

Csapodi Csaba: Az Esterházyak alsólendvai uradalmának gazdálkodása a XVIII. század első felében. Bp., 1933.

Csikvári Antal (szerk.): Csongrád vármegye. Bp., 1938.

Eckhart Ferenc: A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában. Bp., 1922.

Eckhart Ferenc: A földesuri büntetőbiráskodás a XVI-XVII. században. Bp., 1954.

Eckhart Ferenc: A bécsi udvar jobbágypolitikája 1761-1790. Századok, 1956.

Eckhart Ferenc: A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780-1815. Bp., 1958.

Elekes Lajos-Lederer Emma-Székely György: Magyarország története az őskortól 1526-ig. Bp., 1960.

Elekes Lajos: A középkori magyar állam története megalapításától mohácsi bukásáig. Bp., 1964.

Fekete Lajos: A török birtokrendszer a hódolt Magyarországon. Bp., 1940.

Fekete Nagy Antal: A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Bp., 1934.

Fridrik Tamás: Bács-Bodrog vármegye földrajzi, történelmi és statisztikai népszerű leírása. Szeged, 1878.

Fügedi Erik: Nyitra megye betelepülése. Bp., 1938.

Galgóczy Károly: Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye monográfiája. Bp., 1876-77.

- Gyárfás István: A jász-kunok története I-IV. köt. Bp., 1870-1886.
- Győrffy István: A Fekete-körös völgyi magyarság. Bp., 1914.
- Hanzó Lajos: A délföldi Károlyi uradalom gazdálkodása a XIX. század derekán. Orosháza, 1960.
- Holub József: Zala megye története a középkorban. Pécs, 1929.
- Hóman Bálint-Szekfü Gyula: Magyar történet I-V. köt. 3. kiadás, 1935-36.
- Iczkovits Emma: Az erdélyi Fehér megye a középkorban. Bp., 1939.
- Ila Bálint: Gömör megye II-III. köt. Bp., 1944-1946.
- Jakó Zsigmond: Bihar megye a török pusztítás előtt. Bp., 1940.
- Jakó Zsigmond: A gyalui vártartomány urbáriumai. Kolozsvár, 1944.
- Karácsonyi János: Békés vármegye története. I-III. köt. Gyula, 1896.
- Káldy-Nagy Gyula: Baranya megye 16. századi török adóösszeírásai. Bp., 1960.
- Káldy-Nagy Gyula: Török adólajstrom Baranyából a XVI. századból. Szigetvári Emlékkönyv, Bp., 1966.
- Komoróczy György: Nádasdy Tamás és a XVI. századi magyar nagybirtok gazdálkodása. Bp., 1932.
- Lederer Emma: A feudalizmus kialakulása Magyarországon. Bp., 1959.
- Maday Pál: Békés megye városainak és községeinek története. Békéscsaba, 1960.
- Major Pál: Moson megye monographiája I-II. köt. Magyaróvár, 1878.
- Makkai László: I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai. Bp., 1954.
- Makkai László: Pest megye története 1848-ig. Bp., 1958.
- Maksay Ferenc: A középkori Szatmár megye. Bp., 1940.
- Mályusz Elemér: Turóc megye kialakulása. Bp., 1922.
- Mezősi Károly: Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében Bp., 1943.
- Mérei Gyula-Spira György (szerk): Magyarország története a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet korszakában 1790-1848. Bp. 1961.
- T. Mérey Klára: Somogy megye pusztulása Szigetvár eleste után. Szigetvári Emlékkönyv. Bp., 1966.
- Mollay Károly: Sopron vármegye vázlatos története. Bp., 1957.

Molnár Erik: A magyar társadalom története az őskortól az Árpádkorig. Bp., 1949.

Molnár Erik: A magyar társadalom története az Árpádkortól Mohácsig. Bp., 1949.

Molnár Erik (szerk.): Magyarország története I-II. köt. Bp., 1964.

Niederhauser Emil: A jobbágyfelszabeditás Kelet-Európában. Bp., 1962.

Oláh György: Békés vármegye 1848-1849. I-II. köt. Gyula, 1889.

Oláh József: A robotmunka a sárospataki és regéci uradalmakban a XIX. század első felében. Szabó István (szerk.): Agrártörténeti tanulmányok, Bp., 1960.

Orbán Balázs: A Székelyföld leírása I-VI. köt. Pest, 1868-1873.

Pach Zsigmond Pál: Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon. Bp., 1952

Pach Zsigmond Pál: Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV-XVII. században. Bp., 1963.

Palugyay Imre: Békés, Csanád, Csongrád és Hont vármegye leírása. Bp., 1955.

Pesty Frigyes: Az eltűnt régi vármegyék I-II. köt. Bp., 1880.

Purjesz István: A török hódoltság Pest megyében a 17. század második felében. Levéltári Közlemények, 1958.

Ravasz János: A sárospataki uradalom gazdálkodása a XVIII. század első felében. Bp., 1938.

Rác István: A hajduság története. Bp., 1957.

Scherer Ferenc: Békés megye társadalma 1695-1848. Gyula, 1941.

Sinkovics István: A magyar nagybirtok élete a XV. század elején. Bp., 1933.

Soós Imre: Heves megye benépesülése a török hódoltság után. Eger, 1955.

Soós Imre: A jobbágyföld sorsa Heves megyében a XVIII. században Eger, é. n.

Soós Imre: A jobbágyföld helyzete a szolnoki Tiszatájon 1711-1770. Szolnok, 1958.

Szabad György: A tatai és gesztesi Eszterházy uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra. Bp., 1957.

Szabó István: Ugocsa megye. Bp., 1937.

Szántó Imre: A parasztság kisajátítása és mozgalmi a dunántúli Festetics-birtokon 1711-1850. Bp., 1954.

- Szederkényi Nándor: Heves vármegye története I-IV. köt. Eger. 1890-1897.
- Szilágyi Sándor (szerk.): A magyar nemzet története I-X. köt. Bp., 1895-1898.
- Taba István: Baranya megye népessége a 16. század végén. Pécs, 1941.
- Trócsányi Zsolt: Az erdélyi parasztság története 1790-1849. Bp., 1956.
- Velics Antal-Kammerer Ernő: Magyarországi török kincstári defterek 1543-1699. Bp., 1886-1890.
- Wellmann Imre: A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása, különös tekintettel az 1770-1815. esztendőkre. Bp., 1933.
- Zimányi Vera: Majorsági gazdálkodás a rohonc-szalónaki társadalomban a XVII. század derekán. Agrártörténeti Szemle. 1962.
- Zimányi Vera: A rohonc-szalónaki uradalom és jobbágysága a XVI-XVII. században. Bp., 1968.
- Zsilinszky Mihály: Csongrád vármegye története I-III. Bp., 1897-1900.

d) A nem kimondottan történeti publikációk

- Békefi Remig: A népoktatás története Magyarországon 1540-ig. Bp., 1906.
- Csóka Lajos: Sopron vármegye katolikus egyházi és tanügyi viszonyai III. Károly és Mária Terézia korában. Pannonhalma, 1929.
- Darvas József: A legnagyobb magyar falu. Bp., 1937.
- Darvas József: Egy parasztsaládtörténete. Bp., é. n.
- Erdei Ferenc: Parasztok. Bp., é. n.
- Erdei Ferenc: A magyar paraszttársadalom. Bp., é. n.
- Felkai László (szerk.): A dualizmus közoktatásügyének bírálata a haladó sajtóban. Bp., 1959.
- Féja Géza: Viharsarok. Az Alsó Tiszavidék földje és népe. Bp., 1937.
- Fináczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában I-II. köt. Bp., 1899-1902.
- Hermann Egyed: Népoktatás a veszprémi egyházmegyében a XIX. század elején. Bp., 1943.
- Illyés Gyula: A puszták népe. Bp., 1937.
- Kelen Jolán (szerk.): A szocialista tanítómozgalom Magyarországon 1900-1920. A Tanácsköztársaság iskolapolitikája. Bp., 1958.
- Kiss Áron: A magyar népiskolai tanítás története I-II. köt. Bp., 1881-1883.
- Kiss Géza: Ormányság. Bp., 1937.

Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei 1777-1848. I-II. köt. Bp., 1927.

Kovács Imre: A néma forradalom. Bp., 1937.

Molnár Aladár: A közoktatás története Magyarországon a XVIII. században. Bp., 1881.

Oltványi Pál: A népoktatásügy Magyarországon. Szeged, 1884.

Péterffy Sándor: A magyar elemi iskolai népoktatás I-II. köt. Bp., 1896.

Ravasz János-Felkai László-Bellér Béla-Simon Gyula: A magyar nevelés története a feudalizmus és a kapitalizmus korában. Bp., 1960.

Szabó Zoltán: Cifra nyomoruság. Bp., é. n.

Szabó Zoltán: A tardi helyzet. Bp., é. n.

Szántó Imre: A katolikus népoktatás helyzete Heves megyében a visitatio canonicák tükrében 1750-1850. Eger, 1957.

Szentkereszty Tivadar: Békés vármegye népoktatásának története. Békéscsaba, 1932.

Vecsey Lajos: A zalai népnevelés Mária Terézia uralkodásának utolsó évtizedében. Történetírás, 1937.

Veres Péter: Az Alföld parasztsága. Bp., 1939.

e) A könyvészeti adatgyűjtés

Vita a történettudományi kutatómódszer főbb kérdéseiről. A M. Tud. Akadémia Történettudományi Intézetének Értesítője, III. évf. 4-6. szám, 1952. ápr.-jun. 155-161. l.

B) Levéltári forrásanyag

Bartal Antal: A magyarországi latinság szótára. Bp., 1901.

Borsa Iván: Néhány gondolat a levéltárak feladatairól. Levéltári Szemle. 1966. 2. szám.

Ember Győző: A ujkori magyar közigazgatás története Moháctól a török kiveréséig. Bp., 1956.

Ember Győző: A levéltári segédletek. Bp., 1958.

Gárdonyi A.: A történeti segédtudományok Magyarországon. Bp., 1926.

Gyapay Gábor: A levéltárak. Bp., 1965.

Hanző Lajos: Békés megye történetének levéltári forrásai. Viharsarki Élet, 1960.

Hóman Bálint: A forráskutatás és a forráskritika története. Bp., 1925.

Schram Ferenc: A levéltárak jelentősége a népszokás-kutatásban. Levéltári Szemle, 1967. 1. szám.

Simon Gyula: Neveléstörténeti kutatás levéltárakban. Tanulmányok a neveléstudomány köréből 1962. Bp., 1963.

Szamota I.-Zolnai Gy.: Magyar oklevélszótár. Bp., 1902.

Szentpétery Imre: Oklevéltani naptár. Bp., 1912.

Szentpétery Imre: Magyar oklevéltan. Bp., 1930.

a) Feudális kor

Bartonek Emma: Magyar történeti forráskiadványok. Bp., 1929.

Borsa Iván: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke II. köt. 2-3. füzet, 1272-1290. Bp., 1961.

Csánki Dezső: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában I-VII. köt. Bp., 1890-1913.

Győrffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. köt. Bp., 1963.

Mályusz Elemér: 1526. előtti okleveleink forrásértéke. Történelmi Szemle, 1967. 4. sz. 416-429. 1.

Szentpétery Imre: Az árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I-II. köt. Bp., 1923-1943.

b) Kapitalista és felszabadulás utáni kor

A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai. Bp., 1956-1962.

A Magyar Tanácsköztársaság történetének forrásai a magyar állami levéltárakban. Bp., 1960.

Breitung, Helmut: Örtliche Archivquellen zur Geschluchte der Arbeiterbewegung. Sächstische Heimatblätter, 5. Jahrg. (1959) Heft 1. Dokumentu-Dokumentumok a magyar párttörténet tanulmányozásához. I-V. köt. Bp., 1954-1955.

Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből. I-III köt. Bp., 1964.

Földreform 1945. Tanulmány és dokumentumgyűjtemény. Bp., 1965.

Iványi Emma: Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából 1914-1918. Bp., 1960.

Kiss Dezső: Parasztsors, parasztgond 1919-1964. Bp., 1964.

Nagy Dezső: Régi ujságok, mint a helytörténet forrásai. Bp., 1962.

Nemes Dezső: Iratok az ellenforradalom történetéhez I-IV. köt. Bp., 1956-1962.

Pölöskei Ferenc-Szakács Kálmán (szerk.): Földmunkás és szegényparasztmozgalmak Magyarországon 1848-1948. I-II. köt. Bp., 1962.

Sashegyi Oszkár: Munkások és parasztek mozgalmi Magyarországon 1848-1867. Iratok. Bp., 1959.

Szabad György: A rendszeres kataszteri munkálatok agrártörténeti értékesítésével foglalkozó kísérletek célkitűzéseiről. Agrártörténeti Szemle, 1966. 1-2. szám.

Siklós András: Az 1918-1919. évi magyarországi forradalmak. Források, feldolgozások. Bp., 1964.

Szinai Miklós-Szücs Miklós: Horthy Miklós titkos iratai. Bp., 1962.

Zsigmond László: Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936-1945. Bp., 1962.

Zsigmond László: Magyarország és a második világháború. Bp., 1959.

C) A térkép

Borbély Andor - Nagy Julia: Magyarország I. katonai felvétele II. József korában. Térképészeti Közlöny II. 1-2. szám. Bp., 1932.

Dávid Zoltán: Magyarország első kataszteri felmérése (1786-1789). Történeti Statisztikai Évkönyv, 1960.

Dornyay Béla: Régi tatai térképek helynevei. Tata, 1937.

Eperjessy Kálmán: Kézirati térképek Magyarországról a bécsi levéltárakban. Szeged, 1928.

Eperjessy Kálmán: A bécsi Hadilevéltár magyar vonatkozású térképeinek jegyzéke. Szeged, 1929.

Fallenbüchl Zoltán: Régi térképek a táj és a helytörténeti kutatás szolgálatában. Magyar Könyvszemle, 1957.

Fodor Ferenc: A magyar térképirás. I-II. köt. Bp., 1952-1953.

Fördös László: A II. József-féle kataszteri földmérés Magyarországon. Szeged. 1931.

Gazdag László: A Hadtörténelmi Intézet és Múzeum térképtára. Földrajzi Értesítő XIV. évf. (1965), 3. füzet.

Gazdag László: Győr város térképei. Arrabona, 1965. 7. szám.

Lipszky, Johan: Repertorium locorum obiectorumque . . . Buda, 1808.

D) A történeti statisztika

Bakács István: A magyar nagybirtokos családok hitelügyletei a XVII-XVIII. században. Bp., 1965.

Dányi Dezső-Dávid Zoltán (szerk.): Az első magyarországi népszámlálás (1784-1787). Bp., 1960.

Kovács József (szerk.): A történeti statisztika forrásai. Bp., 1967.

Paulinyi Oszkár: A bányavállalkozók személyi köre a selmeci bányagazdaságban a XVI. század derekán (adatsorok-1537-1549). Bp., 1967.

Puskás Julia: A magyarországi mezőgazdaság tőkés fejlődésének vizsgálata az 1895. évi üzemstatisztikai adatok alapján. Történelmi Szemle, 1960.

S. Sándor Pál: A jobbágybirtok történeti-statisztikai vizsgálatához 1786-1853. Történeti-statisztikai kötetek, Bp., 1959.

S. Sándor Pál: Rezi község földbirtokstatisztikája a kataszteri felvételek tükrében 1789-1853. Történeti Statisztikai Évkönyv, 1960.

S. Sándor Pál: A XIX. századi parasztbirtok vizsgálatának történeti statisztikai forrásai — módszerei és újabb eredményei. Agrártörténeti Szemle, 1964.

Trócsányi Zsolt: Az északi partium 1820-ban. (A conscriptio Czirakyana adatai). Bp., 1966.

Vörös Károly: Vas megye 1744. évi adóösszeírása. Bp., 1962.

E) A történeti demográfia

Acsády György: A középkori magyar halandóságra vonatkozó paleodemográfiai kutatások eredményei. Történeti Statisztikai Évkönyv, 1963-64. 3-34. l.

Acsády Ignác: Magyarország népessége a pragmatica sanctio korában. Bp., 1896.

Bél Mátyás: Notitia Hungariae novae Historico geographica. I-IV. kötet (és az V. kötet fele). Bécs, 1735-1742.

Csaplovics János: Die Gemälde von Ungarn. I-II. köt. Pest, 1829

Fényes Elek: Magyarországnak és a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. I-VI. köt. Pest, 1826-1841.

Fényes Elek: Magyarország leírása I-II. köt. Pest, 1847.

Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára. I-IV. köt. Pest 1851.

Fodor Ferenc: A magyar demográfiai és gazdaságföldrajzi statisztika történelmi forrásai. Magyar Statisztikai Szemle, 1932. 4. szám.

Fodor Ferenc: A Jászság demográfiája a XVII. században, Bp., 1934.

Galgóczy Károly: Magyarország, a Szerb vajdaság s Temesi bánság mezőgazdasági statiszticája. Pest, 1855.

Keleti Károly: A magyar mezőgazdaság. Pest, 1867.

Keleti Károly: Hazánk és népe a közgazdaság és társadalomstatisztika szempontjából. Bp. 1873.

Keleti Károly: Magyarország közgazdasági és művelődési állapota. Bp., 1885.

Kenéz Béla: Magyarország népességi statisztikája. Bp., 1906.

Korabinszky János Mátyás: Geographisch-, Historisches- und Produkten Lexikon von Ungarn. Pressburg, 1786.

Magda Pál: Magyar Országnak és a Határ Őrző Katonaság vidékinek újabb statisztikai és geographiai leírása. Pest, 1819.

Nagy, Ludovicus: Notitiae politico-geographico-statisticae incliti Regni Hungariae, partiumque eidem adnexarum I-II. Buda, 1828-1829.

Nemeskéri János-Acsádi György: Történeti demográfiai vizsgálatok a kerpusztai XI. századi temető anyagából. Archeológiai Értesítő, 1952.

Nemeskéri J.-Schranz-Acsádi Gy.: Vizsgálatok a koraközépkori halandósági viszonyok megállapítására. MTA Biológiai Csoportjának Közleményei, 1957. I. 47-80. l.

Palugyai Imre: Magyarország történeti, földirati s állami legújabb leírása. I-IV. köt. Pest, 1852-1855.

Rupp Jakob: Magyarország helyrajzi története. I-II. köt. Pest, 1870-1872.

Schwartner, Martin: Statistik des Königreichs Ungarn. I-II. köt. Bp., 1809-1811.

Szabady Egon (szerk.): Bevezetés a demográfiába, Bp., 1963.

Tagányi Károly: Az 1787. évi első népszámlálás eredményei. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 1896.

Thirring Gusztáv: Magyarország népessége II. József korában. Bp., 1938.

Vályi András: Magyarország leírása. I-III. köt. Buda, 1796-1799.

VI. A FORRÁSANYAG FELDOLGOZÁSA

1. A helyi krónika

Borus József: A falukrónika-írás elvi problémái. Honismeret, 4. füzet, Bp., 1963.

Dankó Imre: A termelészövetkezeti krónikairásról. Bp., 1961. A Hazafias Népfront Tájékoztatója a honismereti szakkörök vezetői részére.

Dömötör Sándor: Krónikairás és néprajz. Honismeret, 8. füzet. Bp., 1966.

Haupt, Walter: Die Ortschronik als Spiegel des politischen Lebens. Sächsische Heimatblätter, 5. Jahrg. (1959) Heft 5.

Marczinek István: A falukrónika és a hazafias nevelés. Honismeret, 8. füzet. Bp. 1966.

Wie schreiben wir unsere Ortchronik? Deutscher Kulturbund Zentrale Kommission. Natur- und Heimatfreunde.

2. A monografikus feldolgozás

A) Módszertani kérdések

B) A falumonográfia

Acsády Ignác: A magyar jobbágyság története. Bp., 1906.

Alsó László: A községi jegyző jogállása. Bp., 1925.

Alsó László: A nemesi község hatósága és szervezete. Adatok Besenyőtelek község megalakulásáról és 1848 előtti szervezetéről. Bp., 1928.

Bakács István: A magyar jobbágy a XVIII. században. Századok, 1936.

Balázs Árpád: Egy új somogyi falu, Rácegres története 1945-1960. Kaposvár, 1960.

Balázs Béla: A demokratikus tömegmozgalom kibontakozása és a népi társadalmi szervezet megalakulása a felszabadult Magyarországon. Századok, 1957.

- Balogh István: A paraszti művelődés. Szabó István (szerk.): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848-1914. II. köt. Bp., 1965.
- Barta István: A kormány parasztpolitikája 1849-ben. Századok, 1955. és 1956.
- Berlász Jenő: Az erdélyi urbérrendezés problémái 1770-1780. Századok. 1941.
- Berlász Jenő: A magyar jobbágycső és a bécsi udvar az 1790-es években. A MTI Évkönyve, 1942.
- Berzeviczy Gergely: De conditione et indole rusticorum in Hungaria. 1809.
- Bodács Gyula: Hetényegyháza multja és jelene. Kecskemét, 1957.
- Csapodi Csaba: A falu élete (a barokk-korban); Magyar Művelődéstörténet IV. köt. 349-368. l.
- Dankó Imre: Turkeve kutatása. 1957.
- Domanovszky György: A jobbágycső élete (a középkor végén). Magyar Művelődéstörténet II. köt. 345-365. l.
- Durkó Antal: Békés nagycső története. Békés, 1939.
- Ember Győző: Jobbágyvándorlás és jobbágyvédelem a 18. század első felében. A bécsi Magyar Történetkutató intézet évkönyve VI. (1936).
- Ember Győző: Magyar parasztmozgalmak 1848-ban. Bp., 1949.
- Felpéti Győry Jenő: Dorozsma régi életéről. Építészeti regula és falurendezés. Kiskundorozsma, 1937.
- Fél Edit: Kocs 1936-ban. Bp., 1941.
- Fodor Ferenc: Egy palócfalu életrajza (Nagyvisnyó). Bp., 1930.
- Földes Ferenc: Vereb község monográfiája. 1937.
- Für Lajos: Jobbágyföld - parasztföld. Szabó István (szerk.): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848-1914. I. köt. Bp., 1965.
- Für Lajos: A majorsági zsellércső rendezése 1848-1890. Szabó István (szerk.): Agrártörténeti tanulmányok. Bp., 1960.
- Garamvölgyi Károly: Mezőgazdaságunk szocialista átalakítása. Bp., 1965.
- Gerényi József: Az amerikai kivándorlás okai és hatása. Bártfa, 1913.
- Görög János: Mezőkovácsháza nagycső telepítésének és 100 éves fennállásának vázlatos ismertetése. Mezőkovácsháza, 1914.
- Hársfalvi Péter: Törekvések a parasztbirtok "védelmére". Szabó István (szerk.): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848-1914. II. köt. Bp., 1965.

Horváth Pál: A középkori falusi földközösség jogtörténeti vonatkozásai. Bp., 1960.

Horváth Zoltán: A községi önkormányzat és a parasztság. Szabó István (szerk.): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848-1914. II. köt. Bp., 1965.

Ila Bálint: A gömöri jobbágyság a XVII-XVIII. században az urbérrendezésig. Bp., 1938.

Incze Miklós: Válság és nyomor a Horthy-rendszerben. Bp., 1952.

Incze Miklós (szerk.): Az 1929-1933. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon. Bp., 1955.

Incze Miklós-Petőcz Pál: A dolgozó parasztság helyzete az ellenforradalmi rendszerben. Bp., 1959.

Juhász Kálmán: A 100 éves Kübekháza. Szeged, 1944.

Kanyar József: Somogyi parasztság, somogyi nagybirtok (1901-1910). Kaposvár, 1957.

Király István: A parasztság felbomlásának néhány kérdése a XX. század elején. Századok, 1952.

Kirilly Zsigmondné-N. Kiss István: A XVI-XVII. századi parasztság gazdaság szerkezetének vizsgálata. Történelmi Szemle, 1967. 201-216. l.

Kiss István: Simontornya krónikája. Simontornya, 1928.

Kiss Mária Hortensia: Kiszombor története. Makó, 1940.

Kring Miklós: A községi közigazgatás történetéhez. Szentpétery Emlékkönyv, Bp., 1938.

Kring Miklós: Gazdasági élet (a XI-XIV. században). Magyar Művelődéstörténet I. köt. 213-246. l.

Lukács Zsófia: A szerződéses jobbágyság helyzete hazánkban a XVIII. század folyamán a Mária Terézia-féle urbérrendezésig. Bp., 1937.

Lukácsy Imre: Beszél a múlt, Dunavecse története. Bp., 1943.

Makkai László: Paraszti és majorsági mezőgazdasági termelés a XVII. században. Bp., - Gödöllő, 1957.

Makkai László (szerk.): Jobbágytelek és parasztság gazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában. Bp., 1966.

Maksai Ferenc: Parasztság és mezőgazdálkodás a XVI. században Magyarországon. Bp., 1958.

Mády Zoltán: Tanulmányok egy sárközi falu társadalmáról. Bp., 1942.

Mályusz Elemér: Az egyházi tizedkizsákmányolás. Molnár Erik (szerk.): Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században Bp., 1953.

Mérei Gyula: Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon 1790-1848. Bp., 1948.

Mérei Gyula: Adalékok a magyar mezőgazdaság kapitalista fejlődésének történetéhez. Századok, 1950.

Mérei Gyula: Mezőgazdasági árutermelés és a parasztság helyzete Magyarországon a feudalizmus válságának elmélyülése idején. Századok, 1956.

T. Mérey Klára: A feudalizmus válságának megnyilvánulása a somogyi mezőgazdaság és jobbágyság helyzetében (1815-1835). Pécs, 1959.

T. Mérey Klára: Két somogyi község (Karád, Sand) antifeudális küzdelme a 19. század első felében. Bp., 1961.

T. Mérey Klára: A földművelési rendszer alakulása Somogy megyében (1720-1848). Agrártörténeti Szemle, 1962.

T. Mérey Klára: Somogy megye mezőgazdasága 1790-1848. Kaposvár, 1962.

T. Mérey Klára: A somogyi parasztság utja a feudalizmusból a kapitalizmusba. Bp., 1965.

Mészáros Károly: A termelőszövetkeztörténet feldolgozásának helytörténeti kérdései. Történelmi Szemle, 1967. 3. szám, 337-342. l.

Molnár József: Nagyréde története a feudalizmus korában. Bp., 1966.

Nagy István: A mezőgazdaság Magyarországon az abszolutizmus korában (1849-1867). Bp., 1944.

Ordas Iván: Borosjenői krónika. (Egy dunántuli termelőszövetkezeti község multja és jelene). Jelenkor, 1960.

Pintér István: Az 1956. évi ellenforradalom falun. Századok, 1960.

Pölöskei Ferenc: Az 1868-as alföldi parasztmozgalom. Századok, 1956.

Rácz István: A kivándorlás és a magyar uralkodó osztály 1849-1914. A Kosuth Lajos Tudományegyetem Történelmi Intézetének Évkönyve, 1962.

Rácz István: Parasztkivándorlása a faluból. Szabó István (szerk.) A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848-1914. II. köt. Bp., 1965.

Ruzsás Lajos: A baranyai parasztság élete és küzdelme a nagybirtokkal 1711-1848. Bp., 1964.

Sárközi Irén: A hajduság gazdasági élete a XVIII. században. Történetírás, I. évf. (1937) 1. szám.

- S. Sándor Pál: A jobbágycső kérdés az 1832-36. évi országgyűlésen. Bp., 1948.
- S. Sándor Pál-Szabad György-Vörös Antal: Parasztágunk a Habsburg önkényuralom korszakában 1849-1867. Bp., 1951.
- S. Sándor Pál: A XIX. századvégi agrárválság Magyarországon. Bp., 1958.
- Sárközi Zoltán: A summások. Szabó István (szerk.): A parasztág Magyarországon a kapitalizmus korában 1848-1914. II. köt. Bp., 1965.
- Simonffy Emil: Urbéri birtokrendezések Zala megyében a jobbágycső felszabadítás után. Szabó István (szerk.): Agrártörténeti tanulmányok. Bp., 1960.
- Simonffy Emil: A parasztföld és a tagosítás. Szabó István (szerk.): A parasztág Magyarországon a kapitalizmus korában 1848-1914. I. köt. Bp., 1965.
- Sinkovics István: Mezőgazdasági viszonyok (a magyar renaissance korában). Magyar Művelődéstörténet II. köt. 141-159. l.
- Sinkovics István: Élő és halott falvak. Bp., 1934.
- Somlyai Magda: Turkevei szegényparasztok küzdelme a földért 1945-46-ban. Századok, 1957.
- M. Somlyai Magda: Az 1945-ös földreform. Bp., 1965.
- Soós Imre: Az urbéri birtokrendezések eredményei Sopron megyében. Sopron, 1941.
- Spira György (szerk.): Tanulmányok a parasztág történetéhez Magyarországon 1711-1790. Bp., 1952.
- Spira György: A Pest megyei parasztág 1848 előtti rétegződéséhez. Századok, 1958.
- Szabad György: A hitelviszonyok. Szabó István (szerk.): A parasztág Magyarországon a kapitalizmus korában 1848-1914. II. köt. Bp., 1965.
- Szabó Dezső: A magyarországi urbérrendezés története. Bp., 1933.
- Szabó István: Hanyatló jobbágycső a középkor végén. Századok, 1938.
- Szabó István: Pusztuló magyarság (a XVI-XVII. században). Magyar Művelődéstörténet III. köt. 69-97. l.
- Szabó István: A magyarság életrajza. Bp., é. n.
- Szabó István: A magyar parasztág története. Bp., 1940.
- Szabó István: A jobbágycső birtoklása az örökös jobbágycső korában. Bp., 1947.
- Szabó István: Tanulmányok a magyar parasztág történetéből. Bp., 1948.
- Szabó István (szerk.): Agrártörténeti tanulmányok. Bp., 1960.
- Szabó István: A parasztág történetének problematikája a kapitalizmus korában. Századok, 1961.

Szabó István (szerk.): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848-1914. Bp., 1965. I-II. köt.

Szakács Sándor: Földosztás és agrárfejlődés a magyar népi demokráciában. Bp., 1964.

Szántó Imre: A majorsági gazdálkodás uralkodóvá válása, a parasztság nagyarányú kisajátításának kezdetei. Spira György (szerk.): Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711-1790. Bp., 1952.

Szántó Imre: Egy dunántúli falu. Alsópáhok története. Bp., 1960.

Szemere Vera: Az agrárkérdés 1918-19-ben. 1963.

Szentpétery Imre: Adalékok a parasztcsaládok leszármazása és története kutatásának módszertanához. Turul, 1944.

Szepes (Schütz) Béla: Hatvan, Heves megyei község története. Bp., 1940.

Székely György: A parasztság állami terheinek növekedése és a polgárság bekapcsolódása a jobbágyság kizsákmányolásába. Molnár Erik (szerk.): Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Bp., 1953.

Székely György: A jobbágyság földesuri terheinek növelése és az erőszakapparátus további kiépítése. Ugyanott.

Székely György: A földközösség és szerepe az osztályharcban. Ugyanott.

Székely György: A parasztság szerepe az árutermelésben. Ugyanott.

Székely György: A jobbágyköltözés, mint a paraszti harc egyik jellemző formája. Ugyanott.

Székely György: A parasztság differenciálódása. Ugyanott.

Sztriha Kálmán: Kiskundorozsma története. Kiskundorozsma, 1937.

Szuhay Miklós: A Tanácsköztársaság agrárpolitikájának kérdéséhez. Századok, 1959.

Tagányi Károly: A földközösség története Magyarországon. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 1894.

Tanner József: Egerszalók. Bp., 1961.

Tárkány Szücs Ernő: Mártély népi jogélete. Kolozsvár, 1944.

Tilkovszky Lóránt: Az 1831. évi parasztfelkelés. Bp., 1955.

Tolnai György: A parasztiipar kialakulása és tőkés iparrá fejlődése Magyarországon. Századok, 1956.

Varga Gyula: Kismarja. Egy szabadparaszt község a feudalizmus bomlásának korszakában. Szabó István (szerk.): Agrártörténeti tanulmányok. Bp., 1960.

Varga János: A földközösség megerősödése és bomlása a 18. században. Spira György (szerk.): Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711-1790. Bp., 1952.

Varga János: A parasztság állami kizsákmányolása a 18. század első felében. Ugyanott.

Varga János: Az urbéres föld mennyiségének változása Bihar megyében az urbérrendezés és 1836 között. Agrártörténeti Szemle, 1959.

Varga János: A telektulajdon a feudalizmus utolsó századában. Történelmi Szemle, 1963.

Varga János: A jobbágyi földbirtoklás típusai és problémái 1767-1849. Bp., 1967.

Vörös Károly: Az 1840. évi mesztegnyői zendülés. Bp., 1948.

Vörös Károly: Az 1765-66-i dunántuli parasztmozgalom és az urbérrendezés. Spira György (szerk.): Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711-1790. Bp., 1952.

Wellmann Imre: A parasztság helyzete az 1767. évi urbérrendezés előtt. Századok, 1955.

C) A városmonográfia

Babics András: Pécs város szabad királyi rangra emelésének története 1767-1780. Történetírás, 1937.

Bachó László: Gyöngyös város 1848/49-ben. Gyöngyös, 1939.

Bachó László: Gyöngyös város a török hódoltság idejében. Gyöngyös, 1941.

Bagi László: Kecskemét multja és jelene. Kecskemét, 1896.

Bálint Sándor: Szeged városa. Bp., 1959.

Bálint Sándor: Az 1522. évi tizedlajstrom szegedi vezetéknevei Bp., 1963.

Bácskai Vera: Mezőgazdasági árutermelés és árucsere a mezővárosokban a XV. században. Agrártörténeti Szemle, 1964.

Bácskai Vera: Magyar mezővárosoka XV. században. Bp., 1965.

Bárdos László István: Egy bányaváros a szocialista fejlődés útján. Tatabánya 1945-1960. Tatabánya, 1960.

Bende László: A kecskeméti szőlő- és gyümölcsstermelés fejlődéstörténete. Kecskemét, 1929.

Bontz József: Keszthely város monográfiája. Keszthely, 1896.

- Borsos József (szerk.): Vidéki városaink. Bp., 1961.
- Botár Imre: Szolnok települési, népesedési és jobbágyviszonyai a XVIII. században. Szolnok, 1941.
- Botár Imre: Szolnok agrártörténete a XIX. században. Századok, 1943.
- Breznay Imre: Eger a XVIII. században I-II. köt. Eger, 1933-34.
- Csizmadia Andor: Tizedesek és fertálymesterek. Dunántuli Szemle, 1942
- Csizmadia Andor: Városi társadalomszervezetünk kezdete. Városi Szemle, 1944.
- Csizmadia Andor: Az egyházi mezővárosok jogi helyzete és küzdelmük a felszabadulásért a XVIII. században. Bp., 1962.
- Csontó Lajos: Kecskemét, 1930.
- Eperjessy Géza: Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántulon 1686-1848. Bp., 1967.
- Eperjessy Kálmán: Városmonográfiák. Bp., 1941.
- Eperjessy Kálmán: Az alföldi város. Szeged, 1946.
- Erdei Ferenc: A makói parasztság társadalomrajza. Makó, 1934.
- Erdei Ferenc: Magyar város. Bp., 1936.
- Éri István (szerk.): Kisvárdai történetéből. Bp., 1954.
- Fekete Lajos: A törökkori Vác egy 16. századi összeírás alapján Bp., 1942.
- Fitz Jenő: A középkori Székesfehérvár. Székesfehérvár, 1956.
- Galántai Fekete Béla: Nagykőrös. Bp., 1927.
- Giday Kálmán: Makó története az 1848/49-es szabadságharcban. Makó 1947.
- Gombár József: Debrecen agrárviszonyai és agrártársadalma a XIX. század első felében. Debrecen, 1962.
- Gyáni Imre: A felszabadult Hódmezővásárhely 10 éve. Hódmezővásárhely, 1954.
- Haán Lajos: Békés Csaba mezővárosa hajdanáról s mostani állapotjáról. Pest. 1866.
- Hajnal István: Az európai város kialakulása. Városi Szemle, 1941.
- Házi Jenő: Sopron szabad királyi város története. Sopron, 1921.
- Hilf L.: A szegedi iparosság története. Szeged, 1929.
- Hornóczy János: Kecskemét város története oklevéltárral I-IV. köt. Kecskemét, 1860-1866.

Hornyik János: Kecskemét város gazdasági fejlődésének története. Kecskemét, 1927.

Horváth Zoltán: Egy mezőváros céhes ipara. A nagykőrösi céhek élete és története. Nagykőrös, 1943.

Hóman Bálint: A magyar városok az Árpádok korában. Bp., 1908.

Iványi Béla: Göncz szabadalmas mezőváros története. Karcag, 1926.

Jankó Miksa: Hódmezővásárhely gazdálkodási viszonyai. Bp., 1907.

Jenny Ilona: Sopron urbéri falvainak viszonya a városhoz 1765-1836. Pécs, 1930.

Jenőfi Éva: Adatok a szegedi német telepesek és céhek történetéhez. Bp., 1932.

Kiss Géza: Kisujszállás története a 18. századvégéig. Szolnok, 1959.

Komoróczy György: Debrecen története a felszabadulásig. Debrecen, 1955.

Komoróczy György (szerk.): A hatszázéves Debrecen. Debrecen, 1961.

Korniss Géza (szerk.): Békéscsaba történelmi és kulturális monográfiája. Békéscsaba, 1930.

Kovács Béla: Zalaegerszeg története (1247-1945). Zalaegerszeg, 1955.

Kovács János: Szeged és népe. Szeged, 1901.

Kovács Katalin: Csongrád város a 18. században. Pécs, 1929.

Krajnyák Nándor: Kecskemét a török korban. Kecskemét, 1961.

Kulinyi Zsigmond: Szeged ujkora. A város újabb története (1879-1899) és leírása. Szeged, 1901.

Lakos Béla: Kecskemét gazdasági fejlődése. Huszadik Század, 1913.

Lederer Emma: A legrégebb magyar iparosztály kialakulása. Századok, 1928.

Lukács Ödön: Nyiregyháza szabad kiváltságolt város története I-II. köt. Nyiregyháza, 1886.

Maday Pál: Szarvas története. Szarvas, 1962.

Majlát Jolán: Egy alföldi civisváros kialakulása. Nagykőrös gazdaság- és társadalomtörténete a megtelepedéstől a XVIII. század elejéig. Bp., 1943.

Majlát Jolán-Márkus István: Nagykőrös beilleszkedése a magyar rendi társadalomba a XVIII. században. Századok, 1943.

Makkai László: A mezővárosi földhasználat kialakulásának kérdése. Kelemen Emlékkönyv. Kolozsvár, 1957.

Makkai László: A magyar városfejlődés vázlata. Vidéki városaink c. kötetben. Bp., 1961.

Mályusz Elemér: Geschichte des Bürgertums in Ungarn. Vierteljahrschrift für Sozial-und Wirtschaftsgeschichte, 1927-28.

Mályusz Elemér: A magyarság és a városi élet a középkorban. Bp., 1944.

Mályusz Elemér: A mezővárosi fejlődés. Molnár Erik. (szerk.): Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Bp., 1953.

Mendöl Tibor: Alföldi városok morfológiája. Debrecen, 1936.

Mendöl Tibor: Die Standt in Karpatenbecken. Bp., 1944.

Mérei Gyula: A magyar céhrendszer 1848 előtt. Századok, 1948.

Mérei Gyula: Magyar iparfejlődés 1790-1848. Bp., 1951.

Nagy Gyula: (szerk.): Orosháza I-II. köt. Bp., 1965.

Nagy Szeder István: Kiskunhalas gazdaságtörténete. Kiskunhalas, 1936.

Orosz István: A hegyaljai mezővárosok társadalma a XVII. században.

Szabó István (szerk.): Agrártörténeti tanulmányok. Bp, 1960.

Papp Imre: Alföldi városaink fejlődésének vázlata. Kézirat. Bp., 1954.

Perényi Imre: A városépítés története. Bp., 1961.

Peterdi Ferenc: A soproni gyáripár fejlődése a felszabadulás után. Soproni Szemle, 1960.

Petróci Sándor: Vác városa és a váci püspöki birtok népességi és nemzeti ségi viszonyai az 1731-1869 évek között. Történeti Statisztikai Közlemények, 1957.

Pleidell Ambrus: A nyugatra irányuló magyar külkereskedelem a középkorban, Bp., 1925.

Pleidell Ambrus: A magyar várostörténet első fejezete. Századok, 1934.

Polányi Imre: Adatok Makó felszabadulásának történetéhez. Szeged, 1958.

Rapcsányi Jakab: Baja. Bp., 1934.

Reizner János: Makó város története. Szeged, 1892.

Reizner János: Szeged és Dél-Magyarország. Szeged, 1895.

Reizner János: Szeged története I-IV. kötet. Szeged, 1899-1900.

Reizner János: Szeged mezőgazdasági története. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1900.

Révész László: Kecskemét harca a beköltözött nemesekkel a 18-19. században. Kecskemét, 1956.

Ruzsás Lajos: A pécsi ipar a feudalizmus végén 1686-1884. Pécs, 1956.

Ruzsás Lajos: Városi fejlődés a Dunántulon a XVI-XVII. században. Szigetvári Emlékkönyv. Bp. 1966.

Scherer Ferenc: Gyula város története I-III. köt. Gyula, 1938.

Sebők László: Gyöngyös és vidéke története. Gyöngyös, 1880.

Sima László: Szentés város története. Szentés, 1914.

Szabó István (szerk.): A szabadságharc fővárosa Debrecen, 1849 január-május. Debrecen, 1949.

Szabó Kálmán: Kecskemét szőlő és gyümölcsstermelésének multja. Kecskemét, 1934.

Szabó László: Kecskemét város iparoscéhei. Kecskemét, 1933.

Szabó Pál Zoltán-Ruzsás Lajos: A török Pécs. Pécs, 1958.

Szádeczky Lajos: Iparfejlődés s a céhek története Magyarországon 1307-1848. I-II. köt. Bp., 1913.

Szántó Imre: Eger a Rákóczi-szabadságharc korában. Különlenyomat az Egeri Muzeum 1963. évi (1.) évkönyvéből. Eger, 1963.

Szántó Imre: Eger város urbéri és felszabadulási pere. Az Egeri Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei, Eger, 1964-65.

Szendrei János: Miskolc város története és egyetemes helyirata I-V. köt. 1886-1911. (a III. kötet oklevéltár).

ifj. Szentpétery Imre: A tárnoki ítélőszék kialakulása. Századok, 1934.

Szerlemhegyi Tivadar: Kiskunfélegyháza monográfiája. Nagykőrös, 1882.

Szeremlei Samu: Hód-Mezővásárhely története I-V. köt. Bp., - Hódmezővásárhely, 1900-1913.

Székely György: A pannóniai települések kontinuitásának kérdése és a hazai városfejlődés kezdete. Tanulmányok Budapest multjából XII. 1957.

Székely György: Vidéki termelőágak és az árukereskedelem Magyarországon a XV-XVI. században. Agrártörténeti Szemle, 1961. 3-4. szám.

Széll Sándor: Városaink neve, cimere és lobogója. Bp., 1941.

Szj Rezső: Várpalota. Bp., 1960.

Szűcs István: Sz. kir. Debreczen város történelme I-III. köt. Debrecen, 1871.

Szűcs Jenő: Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bp. 1955.

Szűcs Mihály: Debrecen mezőgazdasági története. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 1894.

Szűts Mihály: Szeged mezőgazdasága. Szeged, 1914.

Tápay Szabó Gabriella: Szeged erkölcsi a 18. században. Gyoma, 1933.

Thirring Gusztáv: Városaink népesedési viszonyai 1777-ben. Földrajzi Közlemények, 1898.

Thirring Gusztáv: Városaink lakosságának kereseti viszonyai a 18. század második felében. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1901.

Tibori János: Békéscsaba története. Békéscsaba. 1960.

Tibori János: A felszabadult Békéscsaba másfél évtizedes története 1944-1960. Békéscsaba, 1961.

Tóth János: Kiskunhalas története. Nagykőrös, 1861.

Tóth Sándor: Vázlatok Törökszentmiklós multjából. Szolnok, 1957.

Varga Antal: Balmazújváros története 1945-ig. Debrecen, 1958.

Winkler Elemér: A soproni céhek története a 15-19. században. Sopron, 1921.

Winkler Pál: Kalocsa története. Kalocsa, 1927.

Zsilinszky Mihály: Szarvas város történelme és jelen viszonyainak leírása. Pest, 1872.

3. A munkásmozgalom helytörténeti feldolgozása

A magyar forradalmi munkásmozgalom története I-II. köt. Bp., 1966-67.

Andics Erzsébet: A magyar munkásmozgalom az 1914-18-as világháború alatt. Bp., 1950.

Babics András: A pécsvidéki kőszénbányászat története. Bp., 1952.

Balázs Béla: A középrétegek szerepe társadalmunk fejlődésében. Bp., 1958.

Balázs Béla: Népmozgalom és nemzeti bizottságok 1945-46. Bp., 1961.

Berend Iván-Ránki György: Magyarország gyáripára az imperializmus első világháború előtti időszakában 1900-1914. Bp., 1955.

Berend Iván-Ránki György: A monopolkapitalizmus kialakulása és uralma Magyarországon (1900-1944). Bp., 1958.

Berend Iván-Ránki György: Magyarország gyáripára a második világháború előtt és a háború időszakában 1933-44. Bp., 1958.

Berend T. Iván: Ujjáépítés és a nagytőke elleni harc Magyarországon 1945-48. Bp., 1962.

Berend T. Iván: Az üzemtörténetírás jövőjéért. Népszabadság, 1967. ápr. 22. szám.

Borsi Emil: Az MKP harca a szegényparasztság megszervezéséért 1945 második felétől 1946 végéig. Párttörténeti Közlemények, 1961. 1. sz.

Csaba Imre: A Tanácsköztársaság Veszprém megyében. Veszprém, 1959.

Perényi Tibor: A párizsi kommun hatása a magyar munkásmozgalomra. Bp., 1951.

Erényi Tibor: A vérvörös csütörtök. 1912. május 23. Bp., 1952.

Erényi Tibor: A magyarországi szakszervezeti mozgalom kezdetei. Bp., 1962.

Fábry Sándor: Az alföldi munkásmozgalom. Bp., 1895.

Gaál Endre: A szegedi munkásság harca a Tanácsköztársaságért (1917-19). Bp., 1956.

Gabona Béla: Magyarországi agrár munkásmozgalmak története 1890-1900. Bp., 1934.

Hajdu Tibor: Tanácsok Magyarországon 1918-19-ben. Bp., 1958.

Juhász Nagy Sándor: A magyar októberi forradalom története (1918. okt. 31-1919. március 21.) Bp., 1945.

Katona Imre: A magyar kubikusok élete. Bp., 1957.

Katona Imre: A vándormunkások toborzása a kapitalista Magyarországon. Ethnographia, 1958.

Katona Imre: Munkaszervezeti formák és ideiglenes életközösségek idény-munkákon. Agrártörténeti Szemle, 1961.

Kádár Iván (szerk.): A munkásosztály helyzete a Horthy-rendszer idején. Bp., 1956.

Kállai Gyula: A magyar függetlenségi mozgalom 1939-45. Bp., 1955.

Kiss László: Adalékok a tiszántúli kubikusok gazdasági helyzetéhez az ellenforradalmi Magyarországon (1920-1944). Párttörténeti Közlemények, 1960.

Koós Imre: Summásélet. Miskolc, 1960.

Korom Mihály: A fasizmus bukása Magyarországon. A népi demokratikus átalakulás feltételeinek létrejötte 1943-45. Bp., 1961.

- Köpösi Vera: A mezőgazdasági munkásság mozgalmi Békés megyében 1905-1907. Szeged, 1958.
- Kubitsch Imre: A bányamunkások helyzete és mozgalmi a Horthy-fasizmus első éveiben 1920-23. Párttörténeti Közlemények, 1961.
- Laczkó Miklós: A magyar ipari munkásság összetételének alakulásáról 1930-1949. Századok, 1958.
- Laczkó Miklós: Ipari munkásságunk összetételének alakulása 1867-1949. Bp., 1961.
- Lackó Miklós: A magyar munkásosztály fejlődésének fő vonásai a tőkés korszakban. Bp., 1968.
- Lederer Emma: Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon. Bp., 1952.
- Liptai Ervin: A Magyar Vörös Hadsereg harcai 1919-ben. Bp., 1960.
- Mérey Klára: Agrárszocialista mozgalmak Déldunántulon 1905-ben. Századok, 1953.
- T. Mérey Klára: A mezőgazdasági munkásság mozgalmi a Dunántulon 1905-1907-ben. Bp., 1956.
- Molnár János: Ellenforradalom Magyarországon 1956-ban. Bp., 1967.
- Mucs Sándor: A magyar fegyveres ellenállási mozgalom megszervezése és szerepe Magyarország felszabadításában 1941-1945. Hadtörténelmi Közlemények, 1957.
- Nemes Dezső: Az Általános Munkássegylet története 1868-1873. Bp., 1952.
- Nemes Dezső: Népi demokráciánk fejlődése és az októberi ellenforradalom. Párttörténeti Közlemények, 1957. 1. szám.
- Nemes Dezső: A Magyar Tanácsköztársaság történelmi jelentősége. Bp., 1959.
- Nemes Dezső: Magyarország felszabadulása. Bp., 1960.
- Nemes Dezső: A népi Magyarország 15 éves fejlődése. Bp., 1961.
- Nemes Dezső: Az ellenforradalom története Magyarországon 1919-1921. Bp., 1962.
- Nagy Dezső: A ceglédi földmunkásmozgalom története 1919-ig. Bp., 1960.
- Nagy József: A Heves megyei munkásmozgalom kezdeti szakasza 1850-1914. Eger, 1956.
- Nagy József (szerk.): Heves megye a Tanácsköztársaság idején. Eger, 1954
- K. Nagy Zsuzsa: Küzdelem a Dunántulon az ellenforradalom hatalomrajutása ellen (1919 augusztus-december). Századok, 1955.
- L. Nagy Zsuzsa: Forradalom és ellenforradalom a Dunántulon 1919. Bp., 1961.

Ormos Ede: A szocializmusról, különös tekintettel a hódmezővásárhelyi munkás kérdésre. Hódmezővásárhely, 1896.

Pogány Mária: A kialakuló kubikusság munkaviszonyai az ellenforradalmi rendszerben. Bp., 1959.

Radont, Hans: Der Stand der Geschichte der Fabriken und Werke in der Deutschen Demokratischen Republik. Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1960. Teil II. Berlin, 1961.

Ruzsás Lajos: A kapitalista iparfejlődés útja Délkelet-Dunántulon 1848-1900. Pécs, 1957.

Ruzsás Lajos: A pécsi Zsolnay-gyár története. Bp., 1952.

Sándor Vilmos: A magyarországi ipari kapitalizmus kezdeti kibontakozásának néhány kérdése 1849-1867. Századok, 1953.

Sándor Vilmos: Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867-1900. Bp., 1954.

Sándor Vilmos: A tőkés gazdaság kibontakozása Magyarországon 1849-1900. Bp., 1958.

Simon Péter: A századforduló földmunkás és szegényparaszt mozgalmi 1891-1907. Bp., 1953.

Sollner József: A magyar szakszervezeti mozgalom története 1929-39. Bp., 1956.

Szabó Bálint: A felszabadulás utáni forradalmi átalakulás jellege és szakaszai hazánkban. Bp., 1962.

Thesen, Aufgabe und Bedeutung der Geschichte unserer Fabriken, Werke und Güter. Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1960. Teil III. Berlin, 1961.

Tilkovszky Lóránt: Földmunkás és szegényparaszt mozgalmak Magyarországon 1848-1948. Bp., 1962. (Szerk.: Pölöskei Ferenc és Szakács Kálmán I-II. köt. Bp., 1962.)

Tilkovszky Lóránt: Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1938-1941. Bp., 1967.

Varga Zoltán (szerk.): A debreceni munkásmozgalom története a szervezkedés kezdetétől a tanácsköztársaság leveréséig. Debrecen, 1956.

S. Vincze Edit: A magyarországi munkásmozgalom és az agrárkérdés a múlt század 90-es éveiben. Bp., 1959.

S. Vincze Edit: A magyarországi szociáldemokrata párt megalakulása és tevékenységének első évei 1890-1896. Bp., 1961.

Wächtler, Eberhard: Einige Bemerkungen zur Betriebsgeschichtsschreibung innerhalb der Heimatgeschichtsschreibung und ihre Traditionen in Deutschland. Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, 1960. Teil II. Berlin, 1961.

Zolnay László (szerk.): A Tanácsköztársaság Esztergomban. Bp., 1960.

VII. A HELYTÖRTÉNETI ADATOK FELHASZNÁLÁSA A TÖRTÉNELEMTANÍTÁSBAN

Áfra János: Helytörténet az iskolában. Köznevelés, 1960. 10. szám.

Bechert, Fritz: Zur Frage der patriotischen Erziehung im Geschichtsunterricht der Grundschule. Zu Fragen der Erziehung im Geschichtsunterricht. Berlin, 1955.

Borissowa, E. S.: Erfahrungen bei der Verwertung heimatgeschichtlichen Materials im Geschichtsunterricht der 10. Klasse. Geschichte in der Schule 2/1954.

Dankó Imre: A helytörténeti kutató és oktató munkáról. Baranyai Művelődés, 1958. márc. szám.

Deák Gábor-Gyimesi Sándor: Olvasókönyv Borsod-Abauj-Zemplén megye és Miskolc város történetéhez. Miskolc, 1965.

Degré Alajos: Olvasókönyv Zala megye történetéhez. Zalaegerszeg, 1961.

Ebert, Heinz: Wie habe ich heimatgeschichtlichen Material bei der Behandlung der bürgerlichen Revolution von 1848/49 verwendet? Geschichte in der Schule 5/1957.

Farkas Gábor-K. Móra Magda: Fejér megye multja irott emlékekben. Székesfehérvár, 1962.

Gehre, Kurt: Die Ergebnisse der fortschrittlichen heimatgeschichtlichen Forschung in Geschichtsunterricht auswerten! Geschichte in der Schule 11/1954.

Göhring, Ludwig: Heimatgeschichte und Volksschule. Bayr. Lehrerzeitung. 64. Jahrgang.

Görner, Rolf: Zur Verwendung ortsgeschichtlichen Materials im Geschichtsunterricht. Geschichte in der Schule 12/1954.

Hartel, Artur: Materialien zur Heimatgeschichte. Geschichte in der Schule 10/1955.

Herbst, Hans: Der Heimatgedanke im Geschichtsunterricht. Bayr. Lehrer Zeitung, 56. Jahrg. Nr. 9.

Horváth Zoltán: Sopron és a megye multja egykoru iratok tükrében. Sopron, 1964.

Huszár Lajos: A numizmatikai anyag jelentősége az oktatásban. Századok, 1966.

Implon József (szerk.): Gyula város története szemelvényekben I. köt. 1313-1695. Gyula, 1961.

Jánosi Ferenc: Megjegyzések a levéltári olvasókönyv kérdéséhez. Levéltári Szemle, 1962. 2. szám.

Jánosi Ferenc: Jegyzetek Szinkovich Márta "A helytörténeti olvasókönyvek kérdéséhez" c. cikkéhez. Levéltári Szemle, 1967. 1. szám.

Kanyar József: Harminc nemzedék vallomása Somogyról. Történelmi olvasókönyv. Kaposvár, 1967.

Karsten, Ernst: Schule und Heimat. Zur Einführung des heimatkundlichen Unterrichts. Natur und Heimat 9/1955.

Kristó Gyula: Olvasókönyv Békés megye történetéhez. I. Békéscsaba, 1967.

Komoróczy György (szerk.): A hatszázéves Debrecen. Szemelvények a város történetéből. Debrecen, 1961.

Lawerenz, Hans: Heimatgeschichte und Geschichtsunterricht. Geschichte in der Schule 12/1954.

Lengyel Alfréd: Győr megye történetének írásos emlékei. Győr, 1965.

Mühlstädt, H.: Die Heimat im Geschichtsunterricht. Berlin 1957.

Münzner, Gottfried: Heimatgeschichte - ein Mittel zur Verbesserung der politisch-erzieherischen Arbeit im Geschichtsunterricht. Geschichte in der Schule, 5/1956.

Rodin, A. F.: Geschichte des Heimatdorfes in Unterricht und Arbeitsgemeinschaft. Berlin, 1961.

Spranger, Eduard: Die Bildungswert der Heimatkunde. Leipzig, 1943.

Stolz, Helmut: Zu einigen Problemen der Heimatkunde in der deutschen demokratischen Schule, Padagogik, 10/1956.

Szebenyi Péter: Szigetvár 1566-os ostroma az általános és középfoku történelemtanításban. Hadtörténelmi Közlemények, 1966. 4. sz.

Szigeti János: A helytörténeti események tanításának néhány módszertani és tartalmi kérdése az általános iskolai történelemtanításban, Hódmezővásárhelyen. Csongrád megyei nevelők pedagógiai tapasztalatainak gyűjteménye 1965/66. tanév, V. Szeged, 1967.

Szinkovich Márta: A helytörténeti olvasókönyvek kérdéséhez. Levéltári Szemle, 1967. 1. szám.

Vargha Károly: Baranya első honismereti olvasókönyve. Pécs, 1965.

Veress Judit: Az oktatás folyamata és módszerei az általános iskolai történelem tanításban. Tanulmányok az általános iskolai történelem tanítás módszertana köréből. Bp., 1959.

Vicsay Lajos: Helytörténet az iskolai oktatásban. Történelemtanítás, 1958. 2. szám.

Wermes, Hans: Den Inhalt der Heimatkunde prinzipiell klären. Pädagogik, 9/1957.

Wermes, Hans: Heimat und Geschichtsunterricht - einst und jetzt. Kézirat. Lipcse, 1962.

Wolf, Albert: Durch Heimatbezogenheit erfolgreich unterrichten! Geschichte in der Schule, 6/1957.

VIII. A HONISMERETI MOZGALOM

A honismereti szakkörök nevelő munkájáról. Honismeret, 3. füzet, Bp., 1962.

A honismereti mozgalom fejlődésének időszerű kérdései. Honismeret, 7. füzet, Bp., 1965.

Dömötör Sándor: A honismereti szakkörök. Munka. 1959. jul. szám.

Dömötör Sándor: A honismereti mozgalom eddigi eredményei és további feladatai. Honismeret, 6. füzet. Bp., 1964.

Irányelvek a honismereti szakkörök munkájához. A Hazafias Népfőnt Tájköztatója a honismereti szakkörök vezetői részére. Bp., 1961.

Jahn, Friedrich-Karl: Quedlinburger "Junge Historiker" basteln und fotografieren. Geschichte in der Schule, 7/1856.

Jánosi Ferenc: A honismereti mozgalom és a levéltárak. Honismeret, 8. füzet, Bp., 1966.

Kaszaritzky Ferenc: A honismereti mozgalom: népművelési mozgalom. Honismeret, 6. füzet, Bp., 1964.

Lengyel Györgyi-Simon Józsefné-Igaz Mária: A népművészeti szakkörök élete. Bp., 1956.

Martini, Sonja: Wie gründe und biete ich eine Arbeitsgemeinschaft "Junge Historiker"? Schriftliche Hausarbeit zum Staatsexamen für Geschichtsleh-

rer der Oberstufe von Sonja Martini (externi). Prüfer: Dozent Dr. paed. H. Wermes, Leipzig.

Morvay Péter: Utmutató az általános és középiskolai néprajzi szakkörök számára. Bp., 1953.

Morvay Péter: Honismeret és néprajz. Honismereti szakkörvezetők tanfolyamának jegyzete. Népművelési Intézet. Bp., 1962.

Morvay Péter: A honismeret és a néprajz néhány elvi kérdése. Honismereti Szakkörvezetők Tájékoztatója. Bp., 1962.

Pissang, Ursula: Heimatkundeunterricht und die Natur- und Heimatfreunde. Aus der Arbeit der Natur- und Heimatfreunde, 11/1956.

Pronay, Alexander: Meine Erfahrungen mit der Auswertung der Heimatgeschichte im Unterricht und in der Arbeitsgemeinschaft "Junger Historiker". Geschichte in der Schule, 5/1955.

Schneider Miklós: A honismereti-helytörténeti szakkörök levéltári anyaggyűjtő munkája. Honismeret, 6. füzet, Bp., 1964.

Szabó T. Attila: Az ifjusága határnévtörténeti kutatások szolgálatában. Erdélyi Lapok, 1932.

Szántó Imre: Az egri Pedagógiai Főiskola helytörténeti szakköre. Népművelési Tájékoztató 1961. évf. 1. szám.

Szántó Imre-Dömötör Sándor: A honismereti mozgalom célja és feladatai. A Hazafias Népfront Tájékoztatója a honismereti szakkörök vezetői részére. Bp., 1961.

Szántó Imre: Honismeret és helytörténet. Népművelési Intézet. Bp., 1963.

Szepessy Géza, Honismeret és földrajz. Honismereti Utmutató.

Végh József: Táj- és népkutatás a középiskolában. Bp., 1942.

Végh József: Utmutató a tanulók nyelvjáráskutató munkájához. Bp., 1954.

Vicsay Lajos: Egy általános Iskola történelmi szakkörének munkájáról. Tanulmányok az általános iskolai történelemtanítás módszertana köréből. Bp., 1959.

Waczulik Margit: Történelmi szakköri munka a szakközépiskolában. Történelemtanítás, 1963. 6. szám.

A szakköri munka eredményeinek felhasználása (iskolamuzeum)

Aradszky Pál: A füzesgyarmati néprajzi kiállítás. Adattári Értesítő, 1957-58. 1-4. szám.

Balassa Iván: A muzeumi kiállítások tudományos előkészítése. Muzeumi Módszertani Utmutató Füzetek.

Hanzó Lajos: Helytörténeti kiállítások és az oktatás. Történelemtanítás, 1958. 6. szám.

Ikvai Nándor: Falumuzeum. Debrecen, 1961. Hajdu-Bihar megyei Helytörténeti Kiadványok. 1. szám.

Kaposvári Gyula: Honismereti kis kiállítások rendezése. Honismereti Szakörvezetők Tanfolyamának jegyzetei.

Magócsi István: A monori gimnázium néprajzi gyűjteményének tárgyai. Népünk Hagyományaiból 1956. Bp., 1956.

Pál István: Utmutató a mezőgazdasági termelőszövetkezetek fejlődését szemléltető muzeumi kiállítások rendezéséhez. Muzeumi Módszertani Utmutató Füzetek.

Schmidt, H.: Wie unser Schulmuseum entstand. Geschichtsunterricht und Staatsbürgerkunde, 1960. Heft 7.

Schmöger, Karl-Heinz: Welche Beachtung verdienen die Heimatmuseen bei der Verwirklichung des heimatgeschichtlichen Prinzips im Geschichtsunterricht der Oberschule? Geschichte in der Schule, 4/1957.

Seidel, Hubertus: Was erwarten wir von unseren Museen? Geschichte in der Schule, 12/1952.

Virágh Ferenc (bev.): A békéscsabai Állami Rózsa Ferenc Általános Gimnázium KISZ helytörténeti kutatószakkörének helytörténeti dolgozatai. Békécsaba, 1962.

Wermes, Hans: Historische Museen in sowjetischen Schulen. Geschichtsunterricht und Staatsbürgerkunde, 1959. Heft 4.

Wunderlich, Walter: Über das Dorfmuseum zu Landwüst. Sächsische Heimatblätter, 9. Jahrg. (1963) Heft 3.

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ	1
I. A HELYTÖRTÉNETIRÁS ÉS JELENTŐSÉGE ÉS FELADATAI	5
II. A HELYTÖRTÉNETIRÁS FELSZABADULÁS ELŐTTI EREDMÉNYEI ÉS MAI HELYZETE	16
III. A LAKÓHELYISMERET (KÖRNYEZETISMERET) A TÖRTÉNELEMTANÍTÁSBAN	30
IV. A KUTATÁS BIZTOSÍTÁSA	34
V. A HELYTÖRTÉNETIRÁS FORRÁSAI	40
1. Tárgyi emlékek	40
A) Régészeti leletek	40
B) Régi pénzek (éremtan, numizmatika)	45
C) Építészeti emlékek, műemlékek	46
D) Településtörténet	48
E) Néprajz (etnográfia)	51
F) A magyar munkásmozgalom története tárgyi emlékeinek gyűjtése	54
2. Iratlan szellemi hagyaték (szóbeli források)	55
A) Visszaemlékezések, szemtanu-jelentések	55
B) A szájhagyomány és a történeti népmonda	58
C) Földrajzinevek	59
a) A települések elnevezései	60
b) A dülőnevek	64
c) A helynévgyűjtés	66
d) Az utcanevek	69
3. Irott emlékek	71
A) Könyvészeti forrásanyag	71
a) Módszertani munkák	71
b) A bibliográfiák	72
c) A szorosán vett történelmi munkák	74

d) A nem kimondottan történeti publikációk	78
e) A könyvészeti adatgyűjtés	79
B) Levéltári forrásanyag	80
a) Feudális kor	84
b) A kapitalista és felszabadulás utáni kor	90
c) A levéltári kutatómunka	94
C) A térkép	96
D) A történeti statisztika	98
E) A történeti demográfia	101
VI. A FORRÁSANYAG FELDOLGOZÁSA	105
1. A helyi krónika	106
2. A monografikus feldolgozás	108
A) Módszertani kérdések	108
B) A falumonográfia	110
C) A városmonográfia	113
3. A munkásmozgalom helytörténeti feldolgozása	116
VII. A HELYTÖRTÉNETI ADATOK FELHASZNÁLÁSA A TÖRTÉ- NELEMTANÍTÁSBAN	121
VIII. A HONISMERETI MOZGALOM	129
1. A honismereti szakköri tevékenység célja és tartalma	129
2. A helytörténeti szakkörök szervezése és működése	131
3. A szakköri munka feladatai	132
4. A szakköri munka eredményeinek felhasználása	137
IRODALOM	141